В. Винниченко

БОЖКИ.

(твори,
т. 19)

34.011/XIX.
XIX
388

В. ВИННИЧЕНКО

БОЖКИ

— РУХ —

В. ВИННИЧЕНКО

ТВОРИ

Том XIX

Видання третє

КООПЕРАТИВНЕ „РУХ“ ВИДАВНИЦТВО

В. ВИННИЧЕНКО

БОЖКИ

РОМАН

Львів. Бібліотека
АН. УРСР

54.011/XIX.

БІБЛІОТЕКА
НАУК. ТОВ. ІМ. ШЕВЧЕНКА
У ЛЬВОВІ

9388

КООПЕРАТИВНЕ „РУХ“ ВИДАВНИЦТВО

Ш5(2сЖ)5-6Я44

П'ЯТА
ДРУКАРНЯ
КИЇВ
РВОУ
УПП

Бібліографічний опис цього видання вміщено в „Літописі Укр. Друку", „Карти репертуару" та інших покажчиках Укр. Книжкової Палати

Львівська державна
наукова бібліотека
№ 896

Укрголовліт № 830(446) Зам. № 249. Тираж 5000—10⁷/₈ арк.

І

Цікаво, що всього два дні, як я дома. Це майже неправдоподібно, надприродно. Не тому, що я дома вже, що я не засланець, що круг мене не болота та ліси сибірської тайґи, а кам'яниці, трамваї, електрика. Я б, може, і не помітив цих кам'яниць та електрики (власне, мусів би не помітити їх, це ж також увіходило в моє завдання пустельника, самотника!), коли б лишився в так бажаному мною стані. Надприродно те, що за ці два дні—та де два дні!—за дві години зруйнувалось усе, що будувалось цілих два роки. Після тих двох годин, навіть не двох, а мабуть одної, що я просидів у батьків, руйнування йде вже само собою.

Але варто уваги ще от що: якось я занадто легко це признаю. Я немов десь там у глибині себе навіть задоволений, що мушу признати, спішу це зробити й нищком потираю руки. А тут уже хіхікає й улесливо зазирає в очі погане пояснення. Я, мовляв, тому так легко признаю ту руїну, що в такій хаті оселився. Серйозно, мені здається, що тільки через це я не жахаюсь. Але хоч це й явна брехня, явне крутійство, я тим часом можу й стояти на цьому. А що ж! Хіба, наприклад, не можна пояснити тим,

що зверхня обстанова пригнічуюче діла̀є на психіку й гострота почувань притуплюється?

Між іншим, про гостроту почувань. Коли я попрохав грощей у Микульського і він мене вигнав (власне, не вигнав, а тільки одмовив, хоч мені чомусь весь час здається, що мене вигнано), коли я влетів у хату до його жінки й сестри,—я дурнувато і з болючою посмішкою, яку вже й тоді чув на собі, весь час дмухав собі на губу, ніби хотів здути щось з вусів. І от мені й тепер і на вулиці, коли я вистрибнув од них, було найгостріше соромно іменно за цю божевільну посмішку й дмухання на губу. Не тому, що я, як старець, прийшов просити подаяння для каліки батька, не тому, що пан крикнув на мене, не тому, що я топтав свою «пустельність» і корчився від цього, не тому! А тому, що дув на губу й не розумів, що мені говорили.

І знов, мені немов приємно, що я корчився, що я топтав, приємно навіть, що дмухав собі на губу. Чому? А тому... Ні, цю думку я вже піймаю! Тому, що я цим здійсняв «енергію справедливости». Я вночі не хотів цього признати, не хотів піймати цю думку, не помічав її. Але от тепер беру й помічаю. Як фізичний світ заповнено енергією руху, так моральний— «енергією справедливости». Я—атом справедливости. Батькові одірвало руку на фабриці. Винен дядько Никодим, який провокував робітників на ексцеси? Ні, винен я. Батька розбив параліч. Винні Тепа та Стьопа, які піднесли йому «в жарт» листа, де наче товариш мій сповіщав, що мене повішено в Сибіру? Ні, винен я. Коли б я не возлюбив людськість, а возлюбив батьків, нічого подібного з ними не було б. А раз так, то я мушу тепер спокутувати свою провину і кожне страждання моє за них мусить давати задоволення тій енергії справедливости, якої носієм і я являюсь. Таким способом я маю честь зустрітись в самім собі з одним із божків. Він, значить, пречудесно жив

у мені весь цей час. Як мікроб, котрий виявляє свою присутність при сприяючих умовах. Але з мікробами лю . . . . . .

. . . . . .

Мої хазяїни побились. Мусів розбороняти. Горбата вкусила батька за руку, а він їй роздер губу до крови. Тепер дочка сидить у кутку і крізь стіну я чую її звіряче виття, злісне, безсиле й тоскне. Чудесний акомпанімент до моїх думок.

А може, все це—хвороба, бред у мене, весь вчорашній вечір і сьогоднішній день? Мені б треба поїсти чогонебудь, але грошей нема. Всього десять копійок, на папіроси.

Горбата вие. Старий пішов. Я, здається, матиму приємність зустрітись в собі ще з одним божком-мікробом, забобонами. Хіба це не дивно, що я найняв хату в тої самої Саламандри, котру вчора Тепа вигнала і яку я так по-лицарськи оборонив від тої самої Тепи, моєї колишньої коханої, а тепер любовниці мого дядюшки? І як оборонив? З «святим» запалом, з обуренням, з приємністю, що хоч цим помщуся над Тепою. Мало того, я знав, що даючи горбатій перед юрбою двадцять п'ять рублів на викуп скрині з хазяйських лап Тепи, я ображаю Тепу, ображаю навмисне. Енергія справедливости вибухла в мені з якимись сласними підскоками. Де ж пак: в кишені всього тридцять п'ять рублів, а з них двадцять п'ять даю якомусь лакеєві, зводникові і його каліці дочці, яких виганяють з будинка за зводництво й неплатіж. Лицар, одно слово!

І раптом, маєш: фатум приводить до тих самих «покривджених» і урятованих мною. Тут єсть покірність долі, що я найняв у них цю кімнату, цю домовину. Єсть покірність, я це підтверджую. Ні-ні, єсть, єсть. Коли я спустився у їхній підвал і на мене дихнув дух вогкости, льоху, кухні, клозетів і іншого,

я ж рішив (твердо пам'ятаю), рішив, що не візьму тут хати. Коли б мені старий не одчинив зараз же, я пішов би, не подивившись навіть на кімнату. Один коридор,—не коридор, а якась підземна дірка, темна й довга, один дух цеї «квартири» вже міг би мене прогнати. Спочатку я не пізнав старого. І от це знов підтверджує мою покірність фатумові! Бо поки я не пізнавав його, я знав, що не найму тут. І не сама ж кімната спокусила мене. Навіть не квадратова, а довгаста, наче, справді, домовина. Вікно вгорі аж під стелею, як у камері. На ньому завісочка з жовтими смугами від води. Столик з пропаленими слідами від самовару. Он ліжко тулиться до стіни, наче ось-ось заплаче від сорому й страху переді мною, худосочне, недокровне, на рахітичних погнутих ніжках.

А сам хазяїн? У сінях він пильно, якось злодійкувато, хижо витягнувши до мене лице, вдивлявся в мене. Правда, там темно було. Я бачив тільки дві плями його баньків коло свого лиця. Але така безцеремонність все ж таки непотрібна з його боку. І вона ще більш підкреслила моє тверде рішення не наймати тут. Коли я оглядав кімнату, коли подивлявся на старого, коли він якось чудно й непевно м'явся коло мене, зиркав, як злодій, що хоче стрибнути, ця постанова не могла ж зменшитись. Одне лице його варте найсерйознішої антипатії. Неначе заморений, паршивенький провінціяльний актьорик, загримований лордом. Верхня губа поголена, підборіддя теж, а на щоках сиві, поважні бакени. Ніс крючком. Шкіра трухлява, смугла, в брижах. Очі жовті, циганські, пролазливі. І якась не то настороженість, не то ворожість, наче чогось чекав від мене, щоб зараз же дати одсіч. Я тільки потім зрозумів, через що був у нього цей вираз, а в перші хвилини тільки хотів швидше вийти з домовини. Виразно хотів! Навіть хвалив кімнату, щоб не вступати в зайві дебати. Я вчував, що він на якусь мою

увагу гаряче, жагуче, може, навіть з благородною образою в голосі, почне мені доводити, що кращої кімнати й не може бути.

Коли він вистрибнув у сіни на жіночий голос, що покликав його з сусідньої хати, я ж навіть тихенько вийшов за ним, щоб непомітно утекти. Але чому остався? Чому? Тому, що побачив у тій сусідній хаті свою горбату «Саламандру», як її називав учора двірник, що «викидав» їх з квартири. Тільки тому! Тут я зразу почув, що це неспроста.

Мало того, я ж чув, що вони говорили, чув, що він наказував їй не вертати мені тих двадцять п'ять рублів, що я їм учора дав. (Він думав, що я за ними прийшов). Чув я, що в його голосі була й злість, і зневага до мене. І все ж таки не втік. Тихенько навшпиньках прокрався назад у домовину й почав чекати старого.

Коли він прийшов, я вже твердо рішив лишитись тут.

— А скільки за цю кімнату?

— Десять рублів, господін...

Ясно, що він просто хотів такою ціною зразу одбити в мене бажання оселитись тут. (Мабуть спочатку він мене теж не впізнав, бо так охоче повів дивитись хату). За таку ціну я бачив перед цим кращі помешкання.

— Дорого? Га?

— Как угодно... Самім дорого...

Ще ясніше, що, мовляв, забирайся та йди.

В цей мент у сінях почувся металічний голос:

— А як же, десять! Дванадцять рублів, не менше.

І на порозі з'явилась сковеркана, безглузда постать горбатої. Вона дивилась на мене своїми маленькими злими очима. Злість і виклик цілком виразно світилися в них. Тут я навмисне невинно сказав:

— О! А ми, здається, знайомі...

Старий неначе трохи змішався.

— А правдоподобно! Ми знакомі в дєйствітєльності. Тото я смотрю, будьто знакома лічность ваша. Да-да, вчорась, как же... Много благодарні... Ограбила нас ваша... звиніть, она родичка вам будєть?

— Ні, не родичка.

Старий, розуміється, знав, що не родичка.

— Ах, не родичка? А я думав... Да-да, ограбила нас, вигнала... От тепер найняли комнатку з кухнею. Комнату здаємо, а в кухонькє самі... Не дорого, господін, вірте совісті, не дорого. От доч не согласна даже за десять. Ну, за десять можна. Можна, Варочка...

Йому, мабуть, стало все ж таки трохи соромно. У мене навіть не було всіх десяти рублів, тільки вісім і десять копійок. Але я, замість того, щоб піти, сказав:

— Ну, добре. Тільки ви вже мені два рублі потерпіть. Вісім я зараз дам, а два підождіть. Га?

Ще й удав жартівливу безпечність. Мовляв, люди свої. Старий забігав жовтими баньками. З одного боку жадність, а з другого,—Саламандра. Вони, очевидно, живуть в безперестанній ворожнечі й боротьбі між собою. Так мені здалося. Що зробить один, другий мусить робити навпаки.

— Нікак невозможно, господін... Трудно нам... Самі знаєте, какія...

— Нехай дають!—одрізала раптом Варка.—Пущай вісім. Давайте деньги.

Старий з докором глянув на неї, але, боячись, мабуть, викликати її на більше, зідхнувши, сказав:

— Ну, пущай так...

І таким чином я зостався. Хіба не покірність долі? Я певний, що щось вийде в мене з цими людьми. Обов'язково! Фатум не дурно привів і лишив мене тут. Оправдаю, неодмінно оправдаю його волю, постараюсь оправдати.

Старий уже розпитав, хто я, звідки, через що, як доводжуся Рибацьким. Він страшно співчуваючи вислухав кожну мою відповідь. Високо здіймав брови, непохваляючи хитав головою, надмірно дивувався, занадто поспішно все розумів. Прихильність його тепер цілковита. Взявши гроші й переконавшись, що я не одберу тих двадцять п'ять рублів, він почав виявляти теплу душевність. Навіть те, що я балакав по-українськи, старався не помічати, як не помічають бородавки на носі, або якоїсь кумедної звички. Сам він вживав таких руських виразів, яких я ніколи не чув. Це робить його мову цікавою, бо примушує розгадувати, що він хоче сказать.

Зветься він Генадій Трифонович Товстонос. По професії льокай, «служив у таких видающих фірм, как «Лебедь», «Полярная Звезда». Але три місяці вже, як не має служби.

— Била такая последнее врем'я вєліколєпная служба і втерял...

Саламандра затихла. Густа липка напівтьма облягає мене. Повітря теж густе, пахне теплою, солодкокислою вогкістю льоху. Згори глухо, як крізь подушку доходять згуки великого будинка.

Ні, треба піти хоч папірос купити, інакше я завию, як Саламандра... . . . . .

. . . . . .

Справді, зі мною щось непевне. Навіть Ось помітив. Тількищо був у мене. Не прийшов, а я його затягнув...

Ні, про Осипа спочатку. Я трохи не при собі, але то дурне. Потім усе розберу як слід, головне записати факти, в дрібних фактах часто буває більше змісту, ніж у довжелезних міркуваннях.

Я зразу їх помітив, як вийшов із крамнички. Помітив мене й Ось. Вони йшли по другий бік улиці. Двері крамниці були з дзвінком, який дзвякнув, коли

я виходив. Ось глянув у бік дзвінка, цілком маши нально, це правда. Але я бачив, що він мене зараз же впізнав. На один мент у лиці його мигнуло щось. І в ту ж мить він одвернувся й пішов далі з таким виглядом, ніби нічого не помітив.

І мені зразу пригадалось, як він учора завагався, коли мати сказала нам поцілуватись. Вчора я не міг про це думать, але пам'ятаю, що в мене були якісь чи думки, чи почування з приводу цього. В кожнім разі, я машинально одмітив, що Ось не хотів поцілуватись зі мною.

Згадавши це, я раптом, не знаю чого, замахав йому рукою. Вони йшли проти мене, так що Ось мусів побачити моє махання. Але він дивився попереду себе, слухаючи гарячу, хелесну мову товариша. І в цьому я вже цілком виразно переконався, що він мене й зразу помітив, і тепер добре бачив, і слідкував за мною. Він мав вигляд чоловіка, який всередині весь чекає, що от-от щось трапиться. Розуміється, він чекав, що я підійду до нього. І чекав, також певно, без приємности, насторожено.

Коли б не цей його вигляд, коли б він помітив мене і хоч найбайдужіше хитнув мені, я б пішов додому. Я так почуваю. Тільки через це його чекання я повернув за ними. А може й не тільки через це. Тепер не важно, потім про причини.

Словом, я пішов за ними. Я зразу ж помітив, що Ось бачив, куди я йду, хоч вони були вже попереду. Я по спині, по голові його помітив. Він спиною чув кожний мій крок. Дивно, що мені ця слухаюча, застигла спина давала болючу насолоду.

Я йшов повільним кроком, попихкуючи цигаркою й піднявши голову трохи догори, як роблять це люди, які добре, важко пообідали і з благодушшям втягають у себе лоскочучий нікотин. Здається, я таку позу навмисне прибрав на той випадок, що Ось озирнеться.

Але він не озирався. Товариш же його майже кричав йому в лице якісь слова, йдучи весь час боком. Він трошки вищий був за Ося й мусів злегка згинатися, щоб виразно бачити лице того.

— Ти думаєш, я сам не зможу? Думаєш, не зможу? Говори, говори!

Він аж припинив ходу, щоб краще говорити. І став би, коли б Ось не йшов уперто вперед. (Ішов він, розуміється, більше від того, що почував мене позаду).

Ось щось тихо одповів. Я пильно слухав, але, на жаль, не почув. Теж через мене, напевне, так дуже стиха сказав.

— Плювать!—нетерпляче скрикнув товариш. Мені видно було його профіль. Біляві з жовтизною вусики, кругле підборіддя й рум'яне, дуже чисте лице. Він робив враження людини, яка раптом попала в надзвичайне становище. І через те підняття його було якесь здивоване, нетерпляче, немов би він хотів якомога швидше скинути його з себе.

— Так я тебе питаю: говори!—знов сказав він.— Коли любиш, а не брешеш, не дуриш, як... Оська!— вмить він став, неначе вражений якоюсь болючою для нього можливістю, і з погрозою прихилив близько-близько до Ося лице. Ось мусів теж зупинитись, але не повернувся до нього. Так що я бачив все ж таки тільки одну потилицю його з злегка похиленою головою.

— Оська!—ще раз сказав парубок, але тихіше.— Ти гляди! Знаєш? Коли ти... тоже... щось таке... Смерть! Понімаєш, смерть! Я, брат...

Ось раптом шарпнувся вперед, щось (тихо знов) проговоривши. Товариш майже побіг за ним. Я також наддав ходи. Чого я переслідував їх?.. А втім—все одно!

— Ну, добре! Ну, добре! Ти говори: буде діло, чи ні? Оська, подумай: я, Антошка, я прошу тебе. Ні-

коли не просив. Ну, тепер прошу. Хочеш, на коліна стану! Перед ким хочеш—стану. Хочеш, до гартованців запишусь? Ні, не сердься, я не сміюсь. Ти пойми, я ж не сміюсь.

Ось мовчав. Я дивився йому в щию, в спину і ще раз мав приємність переконатись, що в моїй броні пустельника є велика пробоїна. А втім навіть цікаво. Чому, коли я дивився на Антошку, на й о г о спину, на його шию, я почував не те саме, що почуваю, дивлячись на спини й шиї всіх людей? І чому шия і спина Ося такі цікаві мені були, чому я хвилювався,—так-так, хвилювався!—вдивляючись у них? Я ж знаю його, цього парубка, стільки ж, як і того другого. Йому було не більше 12 літ, як я його останній раз бачив. Брат? Але що таке брат? Через що брат мусить хвилювати, цікавити, тягнути? Добре, ми любимо, ми цінимо й хвилюємось від того, що нам подобається, що ми знаємо. Але що ж я знаю в Осеві? Що, справді, за нісенітниця? Через що я через нього такі дурниці роблю? Через нього, через нього! Хіба б я пішов за Антошкою? Хіба б я затягнув його до себе й виробляв усе те, що при Осеві? І присягаюсь, виробляв мимо своєї волі, не я виробляв. А хто—не знаю.

Але по порядку!

Ось умить зупинився, щось сказав Антошці й повернувся так, що міг мене побачити. Він зробив усе те, неначе не навмисне, але я знаю тепер, що цілком навмисне, щоб припинити балачку, щоб помітити мене й одчепитись від непроханого свідка. Непроханого, неприємного й такого, якого він соромиться. (Що соромиться, що ненавидить мене за те, що соромиться, це зовсім ясно потім мені стало).

Антошка глянув на мене і замовк. Мабуть, Ось сказав, хто я такий. Не дивлячись на явне, задихане підняття парубка, на те, що очі були налиті кров'ю,

як у п'яних, він дивився на мене дуже пильно, з посміхом і чимсь гидливо-зневажливим.

Ось же холодно й вороже чекав, поки я підійду. Сьогодні я помітив, що очі йому були далеко під лобом. І яке гостре підборіддя! Це мене аж вразило. Колюче щось у лиці. Йому треба б бороду,—вона закруглить обличчя. Так само, як у мене.

— А? Ось?—неначе тількищо пізнавши його, крикнув я злегка здивовано й майже байдуже. (Чого я такий тон узяв, не розумію й у цей мент. Якась невідома мені логіка тут!)

— Це, значить, і есть той Вадим?—раптом безцеремонно й голосно крикнув Антошка до Ося, киваючи на мене.

І знов моя пробоїна: від цього тону важко ухнуло мені серце й кров гаряче кинулась у лице. Чого? Що таке Антошка? Ну, так,—Антошка через щось там собі вважає себе в праві кивати на мене, як на коня, якого продають, або як на щось погане, про що йому багато вперед говорили, і при мені ж питати: «Так це, значить, отой самий Вадим?» Антошка це робить, Антощці видає, що він має якесь право так робити, а я тут при чому? Я такий, якого я себе привіз з тайги? Але, зрештою, бог з ним, з Антощкою.

Ось уже рішуче дивився на мене, мовляв: «Ну, ось я, що тобі треба нарешті?»

Я, не помічаючи цього виразу, не помічаючи підняття Антошки, милуючись цим усередині себе і разом з тим теж неначе піднімаючись, недбало й веселенько простягнув спочатку Осеві, а потім Антощці руку.

— Це твій товариш?—спитав я ще. Власне, я десь про себе чекав, знав, був просто переконаний, що так вийде, як вийшло, але ж таки руку простягнув. Навмисне простягнув!

Ось подав свою, а Антошка подивився мені в лице гарячими, якимись кривавими очима, круг яких

дуже виразно жовтіли кремові вії, потім з уважністю перевів погляд на мою витягнену до нього руку і, не подаючи своєї, підвів лице до Ося й сказав:

— Ну, мене не дивує, що ти хитаєшся. Сам скоро в інтеліґенти запишешся. Прощай. Завтра ввечорі? А там так і скажи: все одно погибать. Хай думають. Та не по-інтелігентськи.

Він хитнув головою Осеві, не глянув на мене і швидко пішов по вулиці, дзвінко й рішуче цокаючи підборами по підмерзлому тротуарі.

Я сховав свою руку в кишеню. Ось, не дивлячись на мене, глухо спитав:

— Ти щось хотів мені сказати?

Я бачив під вилицями у нього плями рум'янцю. Знаю, що вони виникли в зв'язку з моєю простягненою і потім помалу схованою в кишеню рукою.

— Я? Хотів тобі щось сказати?—злегка здивувався я. І мені стало приємно, що я природно здивувався.

— Я так думав...—буркнув Ось.

— Ні, просто, побачивши тебе, хотів поздоровкатись. Я тут недалеко живу. От у цьому подвір'ї. Зайдім до мене? Подивишся, як брат устроївся. «Ви ж таки брати!» Ти, здається, не зовсім згодний з мамою? Га? Ну, зайдеш?

— Мені часу нема, я мушу...

— Ну, що за дурниці! На чверть години...

Я виразно бачив, що йому щиро не хочеться йти, що його тяжить моя присутність. Але це, власне, і примушувало мене тягнути його. Та ще щось, що невиразно проглядало крізь понурість, явну ворожість і настовбурченість його. Якесь, здається, замішання, невпевненість.

— Ну, чого там! Ходім!

І я взяв його під руку й весело потяг за собою. Именно, весело, жартівливо, так, наче нічого не ста-

лось, наче я нічого не помічав. (А в цьому есть якась насолода, в такому нахабстві, в такій... А, бог з ним!)

— Варваро Генадіївно!—крикнув я в сінях до хазяйських дверей.—Брат у гості прийшов. Самоварчик нам.

— Я чаю в тебе не буду пить!—поспішно й твердо сказав Ось і тут тільки увільнив свій лікоть од мене.

— Не хочеться? Ну, не треба. Не треба, Варваро Генадіївно!—знов крикнув я, не помітивши, що він підкреслив «у тебе».

На столі лежав розкритий зошит моїх записок. Я ще в коридорі згадав, що лишив його так і що він кинеться в очі. І мене чомусь цікавило, чи зверне на нього увагу Ось.

Він звернув, хоч і сів не біля столу, а на ліжко. Кілька раз, оглядаючи хмурим поглядом кімнату, він зупинявся оком на записках.

— Дивишся на мій щоденник? Писав, писав. Тільки-що писав. Настоящий інтеліґент. Не їв, не спав, а писать зараз же... «Спутник интелигента» треба було б назвати щоденника. Правда? Ну, будем знайомитись? Хочеш? Ні, чекай. Я вперед про діло, а потім... Ти мені скажи, як ви—ти, батько, мама — опинились у Никодима. Вчора я не міг всього розшолопати. А нашого старенького все ж таки здорово бахнуло. Я про батька. Не сподівався. Чув щось... Ну? Що за милость така від Никодимчика?

«Бахнуло» я навмисне сказав. Навмисне таким легким тоном. Навіщо? Ну, аналіз к чорту. Сказав—і сказав:

Ось якось чи байдуже, чи зовсім мене не бачачи, якийсь мент дивився на мене. І тільки в сірій напівтьмі моєї «домовини» я помітив, що очі в Ося якось дуже густо й сконцентровано блищали. Він також, видно, був у незвичайному настрою, може, такому самому, як і Антошка, тільки інакше виявляв його.

Львівська державна наукова бібліотека
896

Я навіть на мить подумав, що він зовсім не чув моїх слів. Але ні!

— Ти думаєш, що з доброго серця?—недобре, важко й ледве помітно посміхнувся він.

— О, ні! Я такої образи Никодимові не можу нанести!—засміявся я голосно, сідаючи за стіл і зручно витягаючи ноги.

— Прийняв для того, щоб тішитись нами...—уже без посмішки сказав Ось і таким тоном, який показував, що він неохоче балакає про це зі мною. В кожнім разі, не як з братом.

— Тішитись?—немов не зрозумів. я.—Чим тішитись?

— Всім. Навіть тим, що він дає нам їсти. Тим, що одірвав батькові руку й розбив його паралічем.

Звучало щось ніби й мені поставлене на увагу. Неначе я з Никодимом у згоді був.

— Он як. Ну, а як же він тебе на свою фабрику взяв? Як позволив тобі по-українськи з Стьопкою балакать? Взагалі, ти, видно, незалежно тримаєшся?

Ось кліпнув на мене очима, помовчав, неначе не бажаючи чи вагаючись далі балакати зі мною, і потім грубо, з усміхом кинув:

— Тому, що злякався. Я його хотів убить.

Ось сказав це не для того, щоб похвалитись. О, ні! Тут було щось більше. З тим усміхом зв'язувалась для нього якась низка подій, картин, виводів. «Я його хотів убить»—це тільки незначний момент. Крім того, тут знов немов і для мене були сказані ці слова.

— Та-а-к навіть?—знов засміявся я.—Здорово! І він злякався? Правда, він таки боягуз. Не дивлячись на все, боягуз порядний.

— І це таки буде. Я його вб'ю,—раптом, мабуть, проти його волі вирвалось у Осипа. Можливо, що до цього спричинився мій тон, який повинен був дратувати. (Та й дратував без усякого сумніву!)

Можливо, що й сказав він це тільки для того, щоб зробити мене серйознішим, щоб поставити самого себе на твердіші ноги.

Як я вчув усе це, не знаю. Психологія—річ туманна. Але я наче волоссям, шкурою лиця й рук зрозумів і почув.

— Он як?!—ще веселіше скрикнув я, тою веселістю показуючи, що не помічаю його серйозности, а до слів його відношусь, як до гарячого вибуху роздразненого хлопчика.—Ну, це вже занадто. Власне, Никодим... Чекай, ти хто? Есер, есдек?

— А тобі що до того?—грубо кинув Ось. Мовляв, у цій сфері тобі вже зась питати.

— Ти одповідай. Що ти в якійсь партії—це я чув з розмови вашої там на вулиці. Мабуть, есдек?

— Есдек...—з викликом сказав Ось.

Він все більш та більш губив свою вчорашню й сьогоднішню стриманість.

— Есдек? Ну, так і думав. А раз ти есдек, ти повинен до Никодима ставитись з повагою. Він — представник капіталізму та ще й національного.

(До чого тут був капіталізм,—не можу собі тепер уявити).

— А крім того, це все таки особа не абияка! Подумай: з робітника, простого механіка вибитись за якихось п'ятнадцать літ на володаря ситцевої фабрики, маєтків. Тут треба щось мати. «Подлість». Не всякий і подлим зможе бути. Це не жарт: спочатку обмотати круг пальця старого Рибацького, потім дати йому в жінку свою полюбовницю, далі вбити старого, та так убити, що сліду ніякого. Потім убити жінку, перевести на себе все, зробить дочку вбитого батька своєю полюбовницею і стати опікуном над усіма маєтками Рибацьких. Це, братуха, геній! Це голова. А ти його вбить хочеш. Такі прогрес, цивілізацію, промисловість рухають.

Ось ще під час моєї мови встав. Я бачив, що роздратування його дійшло до того, що він мусить або перебити мене, або втекти. Але я навмисне, немов захоплений, розписував Никодима.

— Ну, я піду. Мені ніколи...—бовкнув Ось.

Я бачив, що його ображало моє поводження. І це мене тішило до того, що я ні за що не одпустив би його.

— Та чого ти? Куди? Посидь.

— Я не можу говорити з тобою... Ти... весь час якогось дурня зо мною строїш...

Ага! От тут то вияснився ти, мій хлопчику, мій маленький, веснянкуватий хлопчик, якого я возив у возику, якому казки в ліску оповідав, якому дзиґи виструґував.

Але чого брешу я собі? Що тішило мене п о с у т і? Те, що він почував себе хлопчиком, м е н ш и м за мене. А раз це т і ш и л о, значить, в суті я почував себе так перед ним, «я»!

— Я? Дурня строю? В житті своєму серйозніше не балакав! Даю слово! Цілком поважно з тобою говорю. Може в мене манера така? Так ти не звертай уваги, я одучився говорити з людьми. Я ж два роки мовчав. Мовчав, розумієш? Не то що так коли-не-коли з кимсь поговориш годину-дві. Ні, ні з ким тижнями ні одного слова. А там дві-три хвилини з якимсь стрічним мужиком у лісі. І все. Ти, розуміється, знаєш, що я два роки мовчав? Не то, що мовчав, а... повинен був мовчати?

— Знаю,—твердо сказав Ось і також твердо подивився мені в лице своїми запалими, своїми строгими, милими очима.

Ах, звичайно, він знав. Хіба я не бачив цього?

— І знаєш, через що? Знаєш?

Я з усмішкою спитав це. Я одкинувся на спинку стільця, витягнув руку на стіл, поклав ногу на ногу,— словом дуже смакував розмову.

— Знаю,—тим же тоном одповів Ось.

— Ану? Через що саме?

— Тебе товариші вигнали зі свого кола.

(«Вигнали!» Навіть «вигнали», а не «виключили»).

— Правда. Цілком вірно. А за що?

— За те, що ти знасилував товаришку, а коли вона мала від тебе дитину, ти одмовився женитись на ній. Вона з дитиною втопилась.

Ну да, я ж мусів знати, що так тут і знають. Та й як інакше могли знати?

— Правильно. Іменно все так і було. Потім мене хотіли судить, а я одмовився й на мене наклали бойкот. Так?

— Так!

Дивно: він немов опанував себе, це підсувало йому ґрунт під ноги.

Я засміявся, встав і походив по хаті. Чогось мені треба було походить. Все дрібно-дрібно дрижало в мені.

— Так-так!—сказав я ще веселіше, немов не перестаючи смакувати забавну, дотепну річ.—Ну, добре. А чом же я не втік із заслання? Чом же два роки лишався під бойкотом і з ними в одному селі? Га? Не чув?

— Не знаю. Не міг, мабуть.

— А? «не міг»? Неправда, міг! А проте... Чекай. Ну, а допустимо, тобі б таку історію розказали про мене. Я говорю «допустимо». Може те все й правда, що ти знаєш. Мене цікавить тут інше... Ну, от така хоч би історія. От тобі хтось говорить. «Знаєте, всі ці факти про вашого брата Вадима вірні, але все невірно. Та навіть і самі факти. Ну, та це, зрештою... Хай навіть і вірні. А діло було от так».

Тут я, пам'ятаю, закурив. Пам'ятаю через те, що на цьому місці зробив павзу, виймаючи цигарку. А в павзі цій спіймав якесь чудне чуття, глибокої холо-

дящої тоски, наче я зразу безшумно й непомітно опустився на дно вогкої криниці. Правда, мене зараз же знов винесло нагору. Може, навіть, через те, що Ось дуже пильно чекав, перехилившись наперед і міцно (судячи по побілілій шкурі на суставах пальців) стискаючи рукою залізний прут спинки ліжка.

— А діло було, мовляв, так. Ваш брат зустрів там одну обижену, жалку істоту й пожалів її. Через що пожалів? Допустим, через те, що сам багато мав. Переважно люди жалісливі у такі моменти, коли мають у себе зайве. На тобі, небоже, що мені негоже. Ні, може, і не так було... Але не в цьому річ.

Я сів і знову витягнув ноги, попихкуючи і з посмішкою поглядаючи на Ося. Мене хвилююче радувало, що я мав цей тон, що я міг його мати.

— Ну от, пожалів. Як пожалів? Дав їй те, чого вона ніколи не мала, не могла мати й чого хотіла всею істотою. Іменно всею істотою. Це найбільше бажання. Можна хотіти розумом. Це фальсифікація хотіння, інтеліґентщина. Ти розумієш, чого вона хотіла? Ну, звичайно, он у тебе вже вусики золотяться... Можеш не червоніть. Хе-хе! Ти й не червонієш? Ну, добре... Так. І от... Вийшло це без слів. Жалість з словами—зовсім дрянь діло. Правда? Люди ще можуть прийняти жалість, але щоб це мовчки робилось. Коли ж сказати: «на, я даю, бо я жалію тебе», це вже... неможливо. Але вони все ж таки розуміли одне одного. І вона прийняла. Звичайно, він брехав, бо без брехні те, що він давав, було б... менше й навіть неприємлиме. Ти розумієш? Він мусів казати, що вона і така, й сяка і що він закоханий у неї. Не любить, а закоханий у неї. Не любить, а закоханий! Це різниця. Коли в тебе золотяться вусики... Чого ти так болюче морщишся? Ах, правда, це якраз у тебе пора, коли такі питання... Ну, добре. Але, не дивлячись на мовчання, умова була дитини не мати. Одверта

умова. Він якраз зібрався через два-три місяці тікати, а вона лишалась. На це вже він не міг піти: свою дитину десь кинуть. Чесність, хе! Все ж таки... Ну, от. Вона прийняла, аби вкусити. Не так, здається, вкусити, як піднятись, почути себе чимсь. З неї всі трошки насміхались, глузували. Ну, от. І піднялась! Піднялась. Але... піднявшись, захотіла далі. Захотіла більшого. Вагітність приховала, а сама плян склала. Знала, як він до цього питання ставиться, і рішила на цьому піймать. Він дитини не кине. А раз дитини не кине, ну й її, значить, теж. Ну, тут жалісливому героєві урвалась його добродійність. Він вибухнув.—Як?! Силою, силою брать те, що я даю? Ой, ні!—Ну, катавасія пішла, гістерика, крики, прокльони, суди. Вона на всі средства пішла. Але коли побачила, що все дарма, взяла й кинулась у річку. Дитини в неї ще не було. Це не вірне в «фактах». Ну, як тобі подобалась би така версія? Га?

— Чого ж ти цього всього товаришам не сказав? Чого ж ти прийняв їхній бойкот?—раптом з несподіваною, цілком несподіваною силою й жагучістю, з гнівом, з обуренням вибухнуло в Ося. Він аж потемнів весь, аж ліжко струснув.

І от тут знов моя пробоїна: в мене болюче, солодко забилось і замерло серце; я так захвилювався, що горло мені здушило. Це у «пустельника» так!

— Чекай, любий, з товаришами! Ти так кричиш, неначе все так і було, як я говорю. Я ж попередив тебе, що це приклад. Може, все так і було, як ти знаєш. І при тому... Добре, чом Вадим, твій брат, не сказав так товаришам? Тому, що... хіба б товариші повірили? Це раз. А друге, коли б вони повірили, дівчина мусіла б погибнути. А погибнути—чекай!—ось через що. Товаришам що важно було в цій історії? Справедливість. Знасилував, обманив, оганьбив, забрав дівочу честь,—покривай гріх, вінчайся, женись.

Вони ж через що винесли бойкот? Не через те, що визнали мене... чи той—Вадима, подлим товаришем, якого не можна терпіти в своєму товаристві, шкідливого і т. д. Це я розумів би. Ні, вони його викидали через те, що він не згодився покрити гріх, вінчатись, женитись. І тут уся штука в цьому, вся штука, тут весь світогляд! Тут страшенно цікавий світогляд. Чи той світогляд сам по собі нецікавий, звичайнісінький, ветхий світогляд, а цікавий у тих, хто повстав проти всякої ветхости. Це один з божків тої ветхости. Честь! Ти знаєш, де міститься честь жінки на думку цього світогляду? Червонієш? Значить, знаєш. Не в її душі, не в глупості, не в егоїзмі, а... Ну, добре ти сам знаєш.

Тут я почав губити свій тон, в цьому місці. Ще не зовсім, але тут був початок. Я навіть устав.

— Чекай! Що хотіли товариші? Вони хотіли рятувати честь тої дівчини. Або женись, або бойкот. Женишся—перестаєш буть падлюкою. Ні—падлюка й бойкот. Ти розумієш, вдумуєшся? І розумієш, що твій брат Вадим не міг прийняти—женитись. Що це за суд був? Це—другий божок. Суд—справедливість, кара. Не товариський суд—поміч, а суд—кара. Зробив злочин,—покарать. А може, йолопи ви, не злочин, а помилка? Га? Раз злочин, раз я шкідливий для вашої среди,—геть мене зовсім, геть без усяких поправок, моментально, в двадцять чотири хвилини. А коли ні, коли не шкідливий, то значить, не злочин, а помилка. Значить, не карать, а помагать треба. Так, чи ні? Так?

Я почув, що гублю себе, що треба спинитись, швидше повернути свій тон. Але вже не міг.

— Так!—щвидше з переляку, ніж із згоди підтвердив Ось.

— А раз так, то що їхня справедливість, честь, що воно таке, чим різниться від чести офіцера якого-

небудь? Чим? Ні, не вони мені дали бойкот, а я їм! Я дав бойкот їм і їхнім божкам.

Протверезила мене дуже проста, як звичайно, річ: в запалі, я, хотячи затягнутись од хвилювання папіросою, тикнув її другим кінцем у рот, вогнем. Від цього я вмент прийшов до себе. Плюючи й харкаючи, я дивився на Ося. Він сидів з трохи роззявленим од уваги ротом, що надавало йому вигляду глуповатости. Очі були поширені й чекаючі. Він дивився, як я одпльовувався, але ждав дальшого, весь повний тим, що чув перед цим. Навіть щось у лиці пом'якшало. Хлопчик собі десь гадав, що я для цього й затяг його сюди, щоб перед ним сповідатись.

— Захопився занадто!—сказав я з усміхом, знов сідаючи й потягаючись.—Іноді захоплюватись хоч би й власними фантазіями буває шкідливо. Але поети—народ необережний.

І тут я раптом зареготав, немов тількищо роздивившись вираз лиця Ося.

— А ти чого такий? Аж рота бідака роззявив. Ти вже й повірив? Та я ж тебе попереджав, що приклад. Може ще думаєш, що навмисне для того тебе сюди затяг, щоб розказати тобі цю історію? Вибач, голубчику, але зовсім не для того. Зовсім для іншого. Навіть егоїстична ціль була, ну, та з мене не будеш альтруїзму вимагати. Ти ж знаєш, що я—індивідуаліст. Та ще який! Ого! Чекай, в цьому й єсть моя ціль. Не в цьому, неправда... Ну, ти сам побачиш, зараз скажу. Вперед докінчу фантазію. Ну, значить, бойкот. Так? Добре. Треба ще закурить.

Поки я закурював, Ось змінив вираз лиця. Правда, змінив його зараз же, як я звернув увагу. Він здивовано й пильно по-інакшому вдивлявся в мене. Я знаю, мені не треба було допускати в своєму голосі злоби.

Закуривши, я поклав ногу на ногу, пустив дим угору й почав знов:

— Тебе, видно, цікавить? Я дуже радий. Зрештою, знаєш, ти можеш цю мою фантазію пустити між люди... О, не думай, що я так хитро підходжу. Я не для себе. У мене тепер пробоїна і я чую трошки жалости до тебе. Ти все ж таки мусиш мене соромитись. Ти й соромився, я помітив. Учора ти не хотів поцілуватись, сьогодні не помічав мене, коли я махав тобі рукою... Що?

Я наготовився його заспокоїти, сказати зараз же, що я на це не звернув уваги, але Ось, на моє тайне диво, тільки почав дивитись у землю, не одкидаючи моїх слів і не соромлячись.

— Бачиш, ти згоджуєшся. Ну, так тобі ця фантазія все ж полегшила. Мовляв, не тільки, виходить, брат мій не падлюка, а навпаки, добрий чоловік, благородний чоловік, нещасний зрадник і несправедливо обижений. Постать, словом. Хто може перевірити? Крім того, щодо індивідуалізму. Тут знов таки не звичайний індивідуалізм, а особливий, благородний теж. Ти от сам скрикнув: «Навіщо ж ти прийняв бойкот?!» От тут і об'ясняй усім. Із благородства, мовляв. Перш за все, не хотів пожалувану дівчину втопить, а друге— побачив, мовляв, наочно, опукло ветхість тих, які бойкотували. Сам пішов. І навмисне жив два роки біля них, щоб показати їм, що йому байдужий їхній бойкот. Два роки! Це все ж таки не жарт. Але й цього мало! Тим у тому своєму мовчанню він, брат Вадим, найшов великий принцип щастя. Ти тільки послухай... Що таке страждання? Це почування. Правда? Чого бойкот—кара? Тому, що чоловік мучиться соромом, самотою і т. д. Правда? Що треба зробить, щоб не було погано? Не бойкот знищить, а те, що від того є. Не почувать його. Нічого не почувать. Ні до кого. Це—сила! Уяви собі, ти маєш таку силу. Всякі нещастя, неудачі для тебе дурниця. Ти вище всього того. Тебе садовлять у тюрму, ображають, знущаються,

а ти не помічаєш того, ти не реагуєш, бо ти не маєш почувань. Більше: ти аморальний якнайбільше. Це модерно. Серйозно. Я вже розказував другим: я от їхав і бачив, як на моїх очах мерли з голоду люди. Я нічого. Знаєш, як пустельники, святі, які спасалися в пустелях і на самоті. Вони були найбільші індивідуалісти й аморалісти. Ніцше, цей ідеолог всяких індивідуалістиків,—пшик собачий поруч з ними. Вони нічого не мали з людьми,—хоч лускай перед ним від муки, йому все одно. Дай йому розкрасуню—він тільки шепотітиме собі свою молитву. От це сила! Таку, голубчику, силу привіз із собою з тайги і твій брат Вадим. От він тепер тебе покликав, щоб просто поупражнятись. Ану, мовляв, ось мій брат іде. Не бачив я його десять літ. У людей рідність щось викликає, якісь чуття. Ану, у мене буде що? Здригнеться моя сила? Ні, не здригнулась. Я знаю, ти аж підскочиш від обурення, що я тебе для цього тут держав: але... мене й це не пройме. От сьогодні був я в одного пана, Микульського, грошей хотів позичити, щоб батьків вивезти від Никодима. Пан мене вигнав. Сестра його була, жінка, при них мене вигнав, а я нічого. А от хоча б із Антошкою. Ти сам бачив. Він мені руки не подав. Ти думаєш, мене це хоч трошки запекло? Сила, брат!

— Антошка не через те. Він усіх інтеліґентів ненавидить...—проговорив собі на коліна Ось. І потім, коли підвів до мене лице, очі вже дивились прямо, твердо й з тою самою холодною суворістю, з якою він зустрів мене там на вулиці. Не повірив, чи що інше? Я не розумів.

— Ну, мені треба йти!—раптом підвівся він і глянув убік, мабуть думаючи, чи подавать мені руку, чи ну. Я з посмішкою чекав.

— Чого спішиш так?—байдуже кинув я.—Партійні, мабуть, справи?—додав я з легким усміхом у голосі.

Ось стояв усе так само, дивлячись убік. Руки, замазані фарбою, висіли без руху. З вікна світло доходило вже слабо. І від того очі його були в великих тінях похожі на очі черепа. Не помічаючи того, він знову сів і помалу помірно почав терти долонею коліно, випрямивши пальці.

— Що то у вас за справа така гаряча була, що Антошка такий неконспіративний був?

Ось підняв голову, якийсь мент дивився мені в лице і рівно, холодно, вороже сказав:

— Справа страйку в Никодима на фабриці. Никодим образив сестру Антошки, Маню. Він найняв одну сволоч, щоб той Маню спокусив на... кохання. Коли вони зійшлись на побачення... в старім сараї— Никодим з помічниками накрили їх. І почали глумитись. Співали над Манею марсельєзу. А вона лежала роздягнена в них під ногами. Антошка... і другі хочуть зробити страйк.

Я якийсь час мовчав.

— За таку дурницю?—нарешті, позіхнувши, кинув.

Ось якось у себе кашлянув і знов устав, нічого не кажучи. Я не міг бачити виразу його лиця: вже сутінки спадали, хоч надворі було ще зовсім видно.

— А чого ж він у тебе домагався?—знову спитав я, з напруженою цікавістю чекаючи, чи на цей раз одповість.

— Домагався такого вчинку, який зветься... злочинством і падлюцтвом!—голосно й з незахованою злістю й огидою вирвалось у нього.

«Падлюцтво» він підкреслив.

— Навіть злочи-н-нство? Ого! Уголовне?

Ось не одповів. Але не йшов. Я почував, що так він не може піти, він мусить виявити чимнебудь свої чуття.

— Не тільки одне падлюцтво? Коли тюрма,—то річ погана. А падлюцтво... дурниця. Ти от таку силу

придбай, як у брата твого, тоді всі ці слівця не матимуть такого...

Він не дав мені навіть докінчить.

— Слухай, Вадиме!—почав він дуже тихим і, як мені здалося, з усеї сили стриманим голосом.—Я—член робітничого товариства «Гартованці». Це—товариство... За правилами цього товариства ні один член його не може бути в приятельських відносинах з людьми нечесними й неморальними. Ціль цього товариства—ті самі божки, з яких ти глузуєш: правда, справедливість, добро...

— Гартованці?—перебив я, дивуючись.—Що значить «гартованці»?

— Значить, люди, які гартують себе проти всякої підлоти!—знов гублячи свою стриманість, голосно сказав Ось.

Мене найбільше брало дивування: чого він так запалився, образився? Що я такого особливого сказав? Образився він, безумовно, в самім кінці, але від чого?

— Гартують? Як же вони це роблять? Це дуже цікаво!

Я від тої цікавости аж рівніше сів і повернувся ввесь до Ося. Він стояв біля комоду, спершись на нього одною рукою. Тепер голова його ще більш була похожа на голову черепа. Фарби від присмерків зникли, лице здавалось одного сірого кольору, а на ньому чіткі западини очей і рота.

Ось не зразу одповів: чи думав, чи старався знов опанувати себе. І потім почав, дійсно, здержаним, але з нотками злого глуму, голосом:

— Чим гартують? Ось чим. Кожного члена... б'ють палицями по спині. Коли провокатор або падлюка, то, принаймні, фізично матиме одплату за свої підлості. Але такі неохоче йдуть до нас.

— Палицями б'ють?—уже серйозно зацікавлений спитав я, в той же час підозріваючи, що Ось просто

вигадав таке товариство, оце зараз спеціяльно для «падлюк».

— Так, палицями.

— Для чого?

— Я вже сказав, для чого.

— І всіх, чи... тільки тих, хто падлюки?

— Всіх. Хіба тепер можна пізнати, хто падлюка. А особливо інтелігентиків, зрадників, мерзотників, для яких... святе стало їхнє... паршивеньке самолюбство.

— Ні, ти серйозно, Осипе? Справді, є таке товариство?

— Я член цього товариства!

— Ціль його—правда, справедливість? Значить, не політичне?

— Цілком політичне. Індивідуалістів і всяких інших туди не приймають.

Я все ж таки не помічав того, що він не хотів мені сказать.

— Ну, добре. Тільки партійні там?

— Розуміється, а зрадників...

—Чекай. Я, голубчику, не розумію й Мене дуже зацікавило. Значить, в партії товариство? Моральне, так сказать? Для нищення зла й неморальности? В роді секти, чи що?

— Так, для нищення зла. І от за правилами цеї «секти» я тобі заявляю, що я тобі не «голубчик» і не брат. Прошу цього не забувати з цеї пори. Я все таки думав, сподівався, що... Але бачу, що в тебе нічого святого нема. Ми таких знаємо. Прощай.

Він повернувся й пішов із хати. Я його не тримав і не сказав навіть «прощай». Але біля порога він зупинився; потім зробив кроків два назад і тим же тоном почав:

— Я забув сказати ще одне. Ти щось казав про батьків. Що хочеш їх узять. Ти будеш з ними жити?

— Ні, не буду.

— Так не чіпай. Бо я в тебе, на твої гроші, які ти добудеш нечесним шляхом, жити не буду. Єдиний чесний шлях мати гроші—заробити. А заробить ти не зможеш. Батьки зостануться сами. Через те не чіпай краще. Така поміч, як твоя, годиться на смітник викинути.

Він уже говорив зі мною, як з поганим, маленьким хлопчиком. Він, цей сам маленький хлопчик!

— Потім ще от що... Ти почнеш з батьком свій лібералізм виковувати. Бога, мовляв, нема, релігія—це забобони... Правда?

— Розуміється.

— Так от я тобі говорю, щоб ти цього не робив. Ти не маєш ніякого права на батьків. Чуєш? Для батька тепер бог потрібний і твій лібералізм шкідливий буде...

— Значить, гартованці й бога визнають?—крайньо здивований спитав я.

— Що гартованці визнають—т о б і того не зрозуміти. Повір, що вони не дурніші за тебе.

— Добре!—я навіть встав. —Алеж ти кажеш, щоб я батькові атеїзму не викладав. Значить, брехать? Казать, що я вірю в бога? Як же це так? Ти, як член морального товариства, у якого ціль — чесність, справедливість, правда...

— Вадиме! Коли ти будеш свої іронії над цим...

— Та які іронії? Що тобі бог дав?—цілком поважно, спокійно балакаю з ним.—Чого ти розлютився? Чого лаєшся? Раджу тобі спокійнішим бути. Хоч би через те, що твої лайки й таке інше також на мене ділають, як вибрик твого Антошки. Не забувай, що я тобі сказав. Не такому хлопчикові, як ти, нарушити, що я утворив собі. Розумієш? Даремні твої образи, я їх слухаю так, як цвіріньканння горобців он там за вікном. А коли ти маєш на увазі, то виясни мені тол-

ком, чого ти хочеш. Скільки я тебе зрозумів, твої принципи, — божки, себто заповіді справедливости. А раз заповідь, то не можна бути нечесним, не можна брехати ніде, ніколи, ні при яких обставинах. А особливо батькові. Як же це так?

Ось стояв непорушно. Тут, мабуть, був пункт, на якому він не почував себе певно, бо він проговорив уже не з тим запалом і силою, що раніше.

— Про це я з тобою не хочу говорить... Я тобі говорю про батька. Його піддержує віра в бога. Коли ти будеш збивать його з неї, як це робить Никодим, ти зробиш йому... зло. От і все. А ти можеш собі сам розміркувать, що чесно й нечесно. А про гартованців... Мені сором, що я тобі сказав. Я все ж таки не думав, що ти не можеш поважати переконання...

Брехав! Він не для того говорив про гартованців.

— А потім ще одне!—немов хапаючись за нове, щоб лишити про це розмову, додав він:

— Там одна панночка принесла сьогодні для тебе лист. Вона його оддала Тепі.

— Панночка? Лист мені? Яка панночка?

— Не знаю. Мені розказала Тепина покоївка. Фамілії не знає. Середнього росту, бльондинка, гарна й добре одягнена. Тепа покликала її до себе. А потім, як панна пішла, Тепа зараз же послала навздогін за нею Стьопку, щоб він прослідив, де вона живе. Вважаю потрібним попередити тебе. Попереди панну, хай буде обережна.

Це, дійсно, було щось незрозуміле. Я не мав такої панни, яка б могла принести мені листа. Звідки в мене тут панни, коли я всього третій день... Тепа послала Стьопку прослідити...

— Чи не вигадала Катя? Може не до мене?

— До тебе. У Тепи ще якісь пляни. Вона вчора була люта на тебе за образу. А тепер зразу зміни-

лась. Хоче тобі службу дати на фабриці. Казала мамі.

В голосі Ося знов задзвеніли ноти злости.

— Мені службу?

— Так, тобі! Це—слідити за робітниками. Називається «помічник інспектора». Більше нічого. Ти, мабуть, візьмеш?

— Певно, що візьму. Мене тільки дивує, що... Тепа хоче дать після того, як я її образив.

— Чого ж? Колишньому своєму любовникові. Розуміється, ти їй одплатищ за цю посаду. Плата добра. Сто рублів у місяць.

— О! Це дуже до речі. Хм! Он яка Тепа!

Ось не витримав.

— Тільки гляди, бережись на цій службі!—труснув він головою так, що руде волосся так і підстрибнуло йому на голові.

— Ой? Невже так страшно там? Я люблю сильні переживання.

— Ну, так переживеш!

— Гартованці уб'ють?

Ось раптом ступив до мене і з гуком ударив лівою рукою по комоді.

— Мовчи про гартованців! Сволоч усяка, насильник, падлюка і та ще буде... Я сам тебе заріжу! Чуєш? Своїми руками. Ти давно в мене це заслужив... «Брат»? Не брат ти мені, не брат. Ти сором мій, ти...

Він вмить одвернувся й прожогом вийшов із хати. Я машинально пішов за ним посвітити йому в коридорі, бо там мусіло бути темно.

В сінях з невеличкою лямпочкою в руках, схилившись над розчиненою скринею, поралась Саламандра. На нас вона зиркнула хмурим поглядом і знову нахилилась до скрині.

Ось вийшов у коридор, а я так само за ним, вимаючи з кишені сірники. Дійсно, тут було, як у льоху.

— Можеш не світить, я й сам знайду дорогу,—кинув не обертаючись Ось,—його, певно, злостила моя ввічливість.

— Але знай...—напівозираючись, раптом додав він, —що за те злочинство, яке зроблю, ти в великій мірі винен. Можеш мені вірити.

В цей мент сірник погас. Не чекаючи, поки я засвічу другого, Ось рішучими кроками, немов ідучи по освітленому місці, майже побіг уперед. Коли я знов засвітив, його в коридорі вже не було.

В сінях все так само поралась Саламандра. Я чогось дуже помалу зачиняв двері, дивлячись у цей час до світла. І раптом я здивовано почув, що мені якось погано, фізично погано. Цікаве фізіологічне чи психологічне з'явище. Погано мені стало від того, що в цей час мій погляд несвідомо ходив по лиці Саламандри. Страшне лице! Світло лямпочки з бляшаним рефлектором було зовсім близько від Варки й гостро була видна страшна сковерканість шкіри. Віспа не пожаліла навіть повік, які, здавалось, були погризені мишами. Лінія носа була бугрувата, зубчаста, а все лице темно глиняного кольору нагадувало вальковані стіни хат, потикані камінчиками. І в куточках очей, злих і маленьких, щось біліло. От це то й викликало те погане чуття, хоч я в той час зовсім не бачив ні Саламандри, ні її очей.

Вона сопла й роздратовано перебирала короткими ручками в скрині якесь лахміття. Горб і випнуті наперед груди перешкоджали їй, і те, певно, злостило. А тут ще треба було тримати в одній руці лямпочку.

Я зупинився над горбатою й зовсім машинально сказав:

— Вам, мабуть, трудно? Давайте, я подержу лямпу, а ви шукайте. Так швидше найдете.

Каліка здивовано й понуро кинула в мене поглядом і знов нахилилась до своїх ганчірок.

— Обойдьоця і без вас тут!—сердито буркнула вона.

Я постояв ще трохи й пішов до себе.

Розмовляючи з Варкою, і світячи свою лямпу, і сидячи на ліжку, я все думаю: що сказав я такого, що викликало в Ося такий вибух ненависти. Що та ненависть була й раніше, то видно зі всього. Але чому вибуху того не було в початку, в середині розмови? Я ж говорив тоді те саме, що й у кінці, те саме і так само.

Не розумію. Чую втому, велику втому, а чому,— і сам не знаю. Мабуть, тому, що цілий день не їв нічого.

Тихо-тихо в моїй домовині. Саламандра знайшла, певно, що шукала, і пішла до себе, грюкнувши дверима. І, здається, що на всім світі, крім цеї нещасної каліки, у мене нікого нема.

В грудях болить. Болить так само, як тоді, коли «ті» проголосили мені бойкот, коли я вечорами блукав коло їхніх хат, годинами простоюючи на городах і дивлячись на жовті вікна їхніх кімнат.

Господи! Невже й тепер починається те саме? Для чого ж два роки самоти, мовчання й мовчазного здушування себе я прийняв на себе? Я не можу більше.

А як було б гарно, коли б я міг оселитись зі своїми старенькими. Я втомився. Коли б у нас були хоч такі дві хатинки, як ці. Я лежав би тут, а вони там, батько й мама. Прийшла б вона до мене на хвилинку і з великої любови хоч подивитись на мене, хоч спитати, чи не хочу я їсти. «Ні, мамо, мені не хочеться їсти».—«Ну, благослови тебе господи! А чого ж ти такий, сину, чом ти смутненький лежиш?» І що б вона не взнала про мене, що б не розказали їм люди, я для них не падлюка, не чоловік, якого треба берегтися, гнати, який щось десь нарушив,—а син, хлопчик, якого просто люблять. Так от хто воїстину аморальний: це—мати. Для неї нема злочину в сина, для неї

чим він злочинніщий, тим, значить, нещасніщий, тим більше потребує жалости й любови. Справжня любов виключає поняття злочинности. Що б він, любимий, не зробив, як би низько не впав він чи в очах других, чи в своїх власних,—в очах матері він тільки нещасний, нещасний тим, що мусів зробити те злочинство! (Мати ніколи не повірить, щоб її син міг зробити злочин з любови до зла!) Чи могла б мати бойкотувати мене за вчинок з Наташею? Чи за що б там не було? Смішно сказати!

Але... все це слабість! Годі! Я навіть не піду сьогодні до них. Там буде Ось. А я не зможу взяти себе в руки, я притихну як хлопчик, розкисну. Я мушу заткнути свою пробоїну. От це факт. З неї вся слабість, цей глупий сантиментальний біль, самота, дурнуваті балачки з якимись братами. З цим треба покінчити. Мені треба п'ятсот рублів! Я беру батьків, оселяю їх окремо й починаю процес з Никодимом.

Так, це насамперед.

Я чую вже, що моя пробоїна навіть від цеї постанови зменшується.

От тільки б попоїсти, голод—кепський помічник у боротьбі з собою. В мене була десь надія, що я візьму в Ося. Дійсно, взяв. О, хлопчинко мій! Ти ще не знаєш свого брата. Почекай!

II.

Одягшись і почуваючи той самий підйом і хвилювання захвату, в якому він під'їхав до рідного города, Вадим вийшов з дому і попрямував до головних улиць. Певної мети він не мав, аби рухатись. В засланню в таких випадках він ішов у ліс.

Тепер він більше помічав улиці, будинки. Помітив навіть дві нові великі кам'яниці в якомусь модерному стилі.

Часом миготіла згадка про злочин Ося і його загадкові слова. Згадувалась невідома панна з листом і чудне поводження Тепи. Але те все зараз же тануло й розпливалось в горінні захвату.

Старомодний плащ, вельосипедистський картузик, з-під якого вихорями стирчало руде, аж червоне, волосся, розкудовчена, теж руда, борода, й чудний погляд його, блискучий і веселий, мимоволі звертали на себе увагу.

Але Вадим не помічав її. Він також роздивлявся на людей. Вони вражали його: на них занадто багато було всяких форм. Кокарди, канти, погони, знов кокарди, знов погони всякого кольору—жовті, чорні, фіолетові, зелені. Потім ґудзики, ґудзики без кінця,—з гербами, без гербів, золоті, срібні. Що не постать, то якась особлива форма, наче кожний спішив начепити на себе вивіску й одгородитись від другого, визначити себе чимнебудь.

Студентів же спочатку він і не впізнав; якісь юнкери чи офіцери,—груди підмощені, чоботи ляковані, в руках прутики, кашкети на них якісь особливі: з величезними, розтопірченими крисами, туго натягнені, наче парасолі на головах. Студентів старого типу, в задрипаних пальтах, з заклопотаним діловитим виглядом на лицях, щось не видно було. Юнкери-студенти йшли повагом, помахуючи прутиками, задравши назад свої дивні кашкети, і вибухали якимсь кінським реготом. Поперед кожної групи таких молодців ішли, звичайно, жіночі фігури гімназисток або швачок.

Раптом Вадим помітив на тротуарі біля магазину дві постаті в штатському. Одна була менша, в якомусь чудному пальті зеленого чи синього кольору, кроєм подібна до шинелі. Комір був піднятий і з нього визирало жовте, кирпате лице з чорно-жовтими дуже напруженими очима. Другий був у круглому

твердому капелюсі, в англійському пальті, голений вищий. Цей то й звернув на себе увагу Вадима. Щось йому блиснуло в пам'яті від цього лиця, особливо від товстих і якось чванькувато випнутих губ та очей, великих, гарних і нахабних.

І раптом згадав! Але це було майже неможливо. Він тільки раз і то годину, не більше, бачив це лице. Невже Коля? Не може бути. То був молодий хлопчик, босякуватий, веселий простяк. А це якийсь денді. Тоді Вадим з цим Колею перевозили партійну друкарню.

Вадимові подумалось: «Ану, підійти! Коля напевне мусить сказати щось подібне до того, що сказав Антошка або Ось».

І тільки подумав це, як зараз же круто повернув назад і пішов просто на денді. Він і товариш його стояли біля вітрини магазину, очевидно, когось дожидаючи. Денді одним пальцем водив по своїй верхній голеній губі і холодними думаючими очима блукав по рухливому потокові людей. Товариш у перероблені шинелі згорбився і теж щось думав. На лиці виразно чорніли дві дірочки кирпатого, як у породистих свиней, носа.

Вадим порівнявся з денді, зупинився і, одкинувши злегка голову назад, неголосно, спокійно, але з веселим, насмішкуватим блиском в очах промовив:

— Коля?

Денді хутко глянув на чудного чоловіка, обвів здивованими очима з голови до ніг і по-російськи сказав:

— Що вам треба? Який Коля?

Вадим по голосі ще більше впізнав, що це дійсно Коля.

— Не пам'ятаєте? Фамілії вашої не знав і не знаю. Перевозили разом одну річ... Друкарню.

— Стельмашенко Вадим?!—умить мало не закричав Коля, весь міняючись.—Абсолютно не пізнати

вас! Неможливо! Давно? Я чув, чув, що ви тут. Дуже-дуже приємно!—повторив він з натиском, сильно потискуючи руку Вадимові й щиро, видно, задоволений.

Вадим про себе був здивований. Не знає він чи що? Але в цей мент хутко ступив до них товариш Колі.

— Невже Вадим Стельмашенко?—теж простягаючи руку, сказав він нервовим, напруженим голосом і якось мертво-приязно посміхаючись.—Читав, читав ваші чудесні вірші! Я—редактор «Самотности», Іван Ганжула. Дуже приємно. Якраз тепер пишу до слідуючого номера критичну замітку про вас. І дуже-дуже радий, що побачив вас. Ви мусите зайти до мене. Ми маємо поговорити...

Не встиг Вадим роззявити рота, щоб сказати щось Ганжулі, як Коля просунув свою руку йому під лікоть і, тягнучи Вадима вбік, сказав до редактора:

— Вибачайте, Ганжула, я маю два слова сказати панові Стельмащенкові. На пару мінут. Будь ласка, одійдім сюди...

«Панові»—устиг одмітити Вадим, у той же час дивуючись з якогось чудного поводження цих людей.

— Це—маньяк!—зараз же гидливо і з зневагою почав Коля, одступивши кроків на п'ять і стаючи так, щоб видно було двері магазину.—Він вас не випустив би до ранку. А я маю з вами поговорити. Ви не знаєте мого прізвища? Водосвятський, колишній есдек, а тепер ренегат, зрадник і націоналіст!

Водосвятський добродушно-весело засміявся і з-під верхньої губи його жовто заблищали великі конячі зуби.

— А-а!—протягнув мимоволі Вадим.

— Що, може ви ще й досі праьовірний? Чув, чув про вашу історію. Бойкот? Хе! Ідіоти. У них тільки один спосіб: лаятись і пінитись від злости. Дурники! Слухайте, Стельмашенко, от вам моя адреса...—(він

хутко вийняв з бокової кишені візитну карточку й подав її Вадимові).—Ви заходьте до мене якомога швидше. Мені казала Олеся Микульська, що ви приїхали і я хотів вас зараз же зцапати. У нас тепер, може чули, життя кипить. Україна тепер не те, що тоді, як ми з вами всякі друкарні тарабанили. Тепер діла он які, справжні, серйозні! Нарід росте, а не купка інтеліґентів... Але в двох словах не скажеш. Приходьте завтра! Добре?

Вадим дивився йому просто в лице, слухав і промінисто, одними очима посміхався.

— А чого ви такі певні, що я прийду?—раптом спитав він.

Водосвятський злегка здивувався.

— А чому б вам не прийти?

— Раз, мовляв, тебе вигнано, як падлюку, так ти вже тепер можеш сміливо йти до нас?

Говорячи це, Вадим рівно й ясно, майже радісно посміхався. Було очевидно, що цей Водосвятський (дивна все ж таки зміна!) тільки через те так говорив з ним, що знав про бойкот. Інакше не позволив би собі. Той, редактор «Самотности», також.

Водосвятський злегка образився, але зараз же по-дружому взяв Вадима за плащ і трохи потягнув до себе.

— Е, ідіть ви! При чому тут бойкот, падлюка? Це належить до моралі, а я з нею в таких же добрих стосунках, як і ви. Лишаю її сердобольним панночкам, «марксисткам»! Ну, словом, я вас чекаю. Так? Ми з вами будемо робити діла. Прийдете, кажіть, я спішу, ми чекаємо тут одну даму.

— Прийду, чого ж!—весело й охоче сказав Вадим, все так само ясно й немов насмішкувато дивлячись на Водосвятського.

— А з тим маньяком діла не майте.

— Конкуренція?—спитав Вадим.—Та чекайте, скажіть же хоч, які діла. Навіщо я вам здався?

— Ви—сила. Розумієте,мось-пане?—нахилився аж до самого його лиця Водосвятський.—Ви можете писать. А в нас тепер мобілізація сил, кожний чоловік дорогий.. То вона вийшла?—раптом одхилився він убік, придивляючись до дверей магазину, де зустрів їх Вадим. Потім, обертаючись назад, заспокоюючи сказав:

— Ні, помилився. Ми чекаємо Олесю Микульську. Якісь там дамські речі купує.

— Олеся Микульська? Це сестра того...

— Ах, так!—живо скрикнув Водосвятський.—Я зовсім і забув, що ви знайомі! Так-так... Може хочете побачитись?

Вадим помітив, що ця пропозиція була зроблена не дуже охоче. Але він нічого не одповів. Згадалась панна з листом. Це, мабуть, була ця сама Олеся Микульська. «Хіба підійти, спитать? Але ще подума, що знову про гроші».

— Ні, знаєте, я спішу. Слухайте, до речі. Ви не знаєте часом таких... панів. Трохи не сказав «товаришів», хе! Степуна й Піддубного?

— Знаю!—сказав Водосвятський, якось втискуючи голову в плечі і тим роблячи своє підборіддя подвійним. Вони живуть тут. Піддубний ось тут недалеко, кварталів два, Нагірня вулиця, 8. Адвокат. А Степун...

В цей мент з магазину вийшла панночка в великому капелюсі з білим пером. Ганжула зразу ж зірвався з місця й кинувся до неї. Водосвятський замовк, хапливо тикнув руку Вадимові і, кинувши «так я вас жду», побіг уперед.

Вадим помітив, що панна чогось жваво обернулась у той бік, де стояв він і Водосвятський, неначе навіть рух якийсь зробила, ніби хотіла покликать чи підійти. Але він не зупинився, не подивився пильніше, а дуже швидко пішов у другий бік. Хвилини три він чекав, що його нажене Водосвятський або Ганжула, приготовився навіть сказати, що дуже зайнятий. А він

же знає, що я знасилував дівчину, покинув, зробив підлоту, що мене судили. І протяга руку, радіє. «В таких же стосунках з мораллю, як і ви!»

Вадим весело й ширше посміхнувся. Особливо радісно було, що ні це відношення, ні тон Водосвятського, ні запрошення прийти,—ніщо не зачіпало. От так, власне, і повинно було буть. Іменно, як він готовився там, у тайзі. Щоб, почувши кинуте в лице «падлюка!» (що по суті й було і від Водосвятського) прийняти так, неначе б той йому сказав: «сьогодні понеділок». Це саме та сила.

«І який милий цей, і той, і та панна, брат якої вигнав, перед котрою я так слабодухо сьогодні тримався. Всі милі рівністю. Нема ні симпатичних, ні антипатичних».

Згадався й Піддубний. Вадим так собі спитав. Але слово «адвокат» зразу нагадало батька й процес з Никодимом.

«От взять і піти до цього самого Піддубного, «братіка—Клим-Клима»! Ви, мовляв, мене маєте бойкотувати, а я от сам приходжу. Приходжу без усякого сорому, але й без виклику, без нахабства. Без ворожнечі, але й без приязні. Та ще й зі справою приходжу. Ти собі з тим бойкотом як хочеш, а мені в моєму ділі поможи. Надзвичайно цікаво, що вони на це! Іду!»

І Вадим аж картузик свій одсунув на потилицю.

III.

Піддубний справді жив недалеко. Вадим подзвонив. Йому довго не одчиняли, хоча за дверима чулись чиїсь кроки й дитячі голоси. Вадим раптом згадав що «братік Клим-Клим» жонатий. І уявилась молоденька, весело-наївна дівчинка з пухким і ніжним, як розчісана бавовна, волоссям над невинним лобом. Це була наречена Клим-Клима. Поженились вони вже після того, як Вадим посидів у тюрмі й був висланий

із города. Вадимові пригадалось, як «братік Клим-Клим» приходив на зібрання з Тотою і був страшно галянтним, розніженим і до того неуважним, що голосував проти того, за що сам виголошував гарячі плутані промови.

Одчинила покоївка. З-за її ніг визирала білява, з підстриженим по-українському чубом, голівка хлопчика, літ шести.

— Дома добродій Піддубний?—спитав Вадим.

— Дома...

Покоївка, видно, замнялась, але запросила роздягтися. Сама швидко вийшла. В одчинені нею двері Вадим побачив у тій хаті на підлозі наготовлені в дорогу коші й чемодани. Видно було краєчок канапи, оббитої червоним плюшем, і на ньому дівчину в коротеньких панчішках і похожу на хлопчика, що стояв з серйозною пикою посеред сіней.

Вадим поспішно роздягся, торкнув малого пальцем під підборіддя й неуважно, схвильовано сказав:

— Ну, здоров, хлопче.

— Здоров...—поважно одповів той і обережно провів рукою по халяві Вадимового чобота.

— А у вас добрі чоботи...—замітив він похваляючи.

— Так, не погані...—поглядаючи на двері, згодився Вадим.

Хлопчина хотів ще щось сказати, але в дверях з'явилась кругленька постать чоловіка з кучерявою русою борідкою і великим лисуватим лобом.

— З ким маю честь?..—високим тенором і голосом братіка Клим-Клима почав товстенький чоловік, не пізнаючи Вадима.

Вадим засміявся і з тим же піднятим сміхом у голосі голосно проговорив:

— Братік Клим-Клим робить вигляд, що не впізнає?

Піддубний швидко ступив крок уперед, зупинився, вражено плюнув і радісно проговорив:

— Стельмашець? Та не може буть?! Яким способом? Братіку!

Він кинувся до Вадима і, наче той горів, почав його обнімати, душити, мацати руками.

Обцілувавшись, вони ще раз подивились одне на одного. Вадим знов про себе здивувався.

— Ну, братіку, та й змінився ж ти! Але красунь, просто красунь став, накажи мене Печериця Небесна! Ну, ходім, ходім до мене. Остапку, катай до мами, скажи, гість прийшов, зараз, мовляв, прийду... Хутко!

Остапко уважно оглянув Вадима, немов провіряючи, чи вартий він назви гостя, і, не хапаючись, вийшов.

— Ходімо, братіку...—підхоплюючи Вадима під лікоть і підпихаючи до дверей кабінету, поспішно заговорив Клим-Клим.—Тут у нас трошки семейне щастя зараз розгулялось. Ну, та нічого. Ми якось теє то як його... От і кабінет мій... Адвокат, братіку, адвокат, Демостен, Софокл і все, що хочеш; ну, дай ще раз подивлюсь... Побий мене Печериця, красунь! Чистий красунь.

Вадим занадто голосно засміявся: звичка Клим-Клима говорить у лице найнахабніші, неправдоподібні компліменти лишилась та сама.

Але Клим-Клим, здається, нічого про історію з Наташею не зна.

— Сідай, братіку, де хочеш... Тільки так, щоб я твою пику бачив... Ну, от хоч би так... Чудесно... Ну?

— Ну?—сказав і Вадим, сівши проти Клим-Клима.

Піддубний розсипав дрібними нотками сміх, як горошком покотив. Йому збоку зачорніла дірка,—зуб випав. Борода дуже міняла його, роблячи лице занадто старим. Але вуса були такі ж кучеряві й вилися, як і раніш. Колись у жарт Клим-Климові не вірили, що він їх не завиває і чаєм та уксусом мочили їх, щоб

перевірити. Губи теж були ті ж пухкі, червоні і з таким блиском, немов «братік» їв тільки що смачне й жирне. Смуглявий ніс трошки зів'яв, але все ж таки на кінці загинався, як у кобчика, і перепонка між ніздрями була ніби одтягнена донизу. Казали тоді, що Клим-Клим іменно цею перепоночкою скоряв собі серця дівчат.

— Постарівся, правда?—закивав головою Клим.— Так-так... так...

Він раптом замовк і, повернувши голову, став прислухатись до сусідньої хати. Потім заспокоївся й пояснив:

— Біда, братіку. Якраз у такий мент ти попав... Нічого, нічого, ти сиди!.. Я це тільки так... Цей мент часто в нас буває. Тотонька моя, розумієш, покидає... Виїжджає...

Він понизив голос до щепоту...

— Попався, розумієш... І який подлий народ, я тобі скажу! Сволоч просто, а не люди. Заздрісно стало й більш нічого. Єсть тут, розумієш, один моральний скот, один учитель гімназії. Мало йому, стерві, за моральністю учеників слідкувати, він ще в чуже родинне життя лізе. Н-ну, чекай ти мені! Завів я, розумієш, невеличкий, дуже скромний амурчик з одною співачечкою. Каюсь, винен, але тут треба й у психологію ввійти, як той казав... І треба ж як на те, щоб вона в одному будинку з цим скотом жила! Не стерпів він такого руйнування семейних засад і доніс, падлюка, Тоті! Що ти скажеш на такого мерзотника! Побий мене бог, мерзотник! Яке тобі діло, сволоч ти, що я ходжу до неї? Ти знаєш, як і через що я ходжу? А тепер от ціла драма в п'яти «одслонах», як кажуть українофіли, і десяти «одмінах». Дур-рень же, йолоп, їйбогу! Ну, чого треба? Моральність зруйнував? А щоб вас чортяка забрала разом з нею. От насточортіла вона мені, Стельмащець, оця мораль,

так ти просто не повіриш! Ні, ти почекай хвилинку, я прийму лікарство, а то говорити не можу. Одну хвилиночку.

Він підбіг до свого величезного столу, на якому був дивовижний розгардіяш, одімкнув шухляду й витягнув з неї пляшку з чимсь червоним і чарку. Похапцем наливши, він випив дві чарки підряд і швиденько знову сховав.

— Я тобі, братіку, не пропоную, бо це, знаєш, вроді лікарства,—витираючи губи, проговорив він.— В розгар семейного щастя це необхідне...

Він здавався занадто піднятим, нікого часом посміхався й машинально прислухався до сусідньої кімнати.

— Ну, а ти ж як? Не женився? Ні? Не женись, братіку. От тобі мій заповіт: не женись. Біда! Одна біда! Чудесна женщина, прекрасна, ти ж її знаєш, лучче не треба. А от біда... З найкращою одна біда. Та ти давно? Коли? Та розказуй же.

Вадим з усміхом почав розказувати, що в таких випадках, звичайно, оповідається. Клим-Клим слухав його страшно серйозно, уважно хитав головою, але несподівано переплутував останні слова і по цьому видно було—мало що чув.

— Значить, тобі не можна тут жить?

— Та навпаки, можна.

— Ага, так-так, ну да, звичайно, можна. Так, розуміється... Ну, в університет приймуть, чи то пак, не приймуть, розуміється, не приймуть. Ну куди там! Ха! Тепер, братіку, тебе на три квартали до університету не підпустять... Тепер, голубе, у нас...

В двері зачувся стук. Клим-Клим поспішно схопився з місця і крикнув:

— Ввійдіть!

Ввійшла невелика, худа жінка з припухлими од сліз очима й червоним кінчиком носа. Лице було жовтявосірого кольору, губи бліді, негарні, з ви-

разом втомленості й огиди. Вадимові не вірилось, що це та рожева, невинна дівчинка з пухким волоссям, яка колись так мило пошірювала очі й заразливо сміялась. Не звертаючи уваги на Вадима, що теж підвівся, вона тихо звернулась до Клима:

— Поїзд іде через півтори години. Я прошу тебе помогти мені...

Клим-Клим якось бочком підбіг до неї і, зазираючи в лице, зміщано, весело й немов нічого не сталося, заговорив:

— Зараз, голубко, зараз... Он, Тотонька, Вадим Стельмашенко... Пам'ятаєш? Та ми ж недавно читали його вірші... Ще вчора, здається, за вечерею...

Тота байдуже, сухо хитнула головою Вадимові й проговорила:

— Доброго здоров'я...

І зараз же звернулась до Клима:

— Може, ти мінут через десять прийдеш?

— Я зараз, голубко, я зараз...

Тота вийшла. Вадим спитав, чи не перешкоджає він, навіть устав, але Клим-Клим рішуче потягнув його за рукав і посадив.

— Сиди. Ти нічого не розумієш. Нікуди вона не поїде й нічому ти не заваджаєш. А що ти тут, то це дуже добре... Психологія, братіку. Я ніби не піду до неї через тебе, а вона ніби не встигне речі скласти. Ну, і мусить остатись до завтра. А завтра ми розпакуємо чемодани—і шабаш... Ха-ха! Прекрасная женщина, а от раз у місяць мусить отаке викинуть... Коли б не Ріна, так хоч війшайся. Ріна—сестра Тоти. Чудесна, надзвичайна дівчина!.. Ну, а я, братіку, ще лікарства трошки. Це, знаєш, мій власний винахід, називається 707. Німець Ерліх винайшов 606, а я 707. Знаменито діляє, як кажуть галичани.

Він знову випив, але вже не так хапливо. Взагалі, після приходу жінки він здавався трошки спокійнішим

Чи по її якійсь рисі, помітній тільки йому, він побачив, що справа стоїть не так грізно, чи дійсно візит Вадима давав йому надію якось улаштувати конфлікт,— у всякім разі Клим-Клим дуже не прислухався убік і балакав з Вадимом вже по-іншому,—жваво, з цікавими, хитрими іскорками в масляних очах, трошечки насмішкувато, але стараючись цим не образити гостя. Сидячи проти Вадима, він увесь час, особливо після якогось жарту на адресу Стельмащця, ніжно й заспокоюючe гладив його по коліні й зазирав у очі з хитрою ласкою. Говорив він переважно про минуле. Згадував колишні часи, товаришів, спільних знайомих, при чому на дівчатах зупинявся з ніжним сумом, хоча б з ними навіть знайомий не був. Оповідав швидко, легко, вживаючи нові, невідомі Вадимові українські вирази, що ввійшли, мабуть, у загальну звичку, так що їх навіть не помічали.

Але зміст його оповідань був сумний. Той застрілився, того розстріляли, тому закатили каторгу, той сам собі її учинив, женившись на фурії (женитись— то біда, біда!). Той просто закинув усе, чому покланявся, і тепер живе філістером. Аж дивно, як у людини багато нахилу до філістерства. Організація була розгромлена дощенту і от тепер трошки-трошки починa оживати. Та й то...

— Тепер, братіку, я тобі скажу,—рішуче й немов починаючи говорити про головне, заговорив далі Піддубний,—соціялізми постарілись. Це вже скучно й не модно, все одно, якби ти почав носити тепер вузюсінькі штани, котрі колись були в моді. У нас тут, коли хочеш знати, царює тепер національна справа. Це, брат, теж ідейність і якраз на наші часи. Багато не коштує, в Сибір за неї не зашлють, а все ж таки ніби страдалець за правду, за добро і прогрес. А соціялізмові тепер,братіку, дали одкоша. Та й то сказати: дорога штука цей соціялізм! Справжній, розуміється,

а не кабінетний. Коли по части кабінетного, то чого доброго, національний героїзм дорожче обійдеться. Ні, нащ, колишній, пам'ятаєш! Цей тепер не по кишені. У, не підступайся! Куди там! От твій покірний слуга! Жінка, троє душ дітей, куди там у тюрму? Подумать неприлично: запищать так, що хоч падай перед жандармами. Так-так! Ні, Стельмашець, усьому свій час. Та ти й сам, здається, це добре зрозумів, наскільки я бачу з твоїх віршів. Мало того, братіку, тепер всяк «по-свій» стає. Знаєш, що це таке «по-свій»? Це, брат, як грають у нас хлопці в свинки, та як вийде заміщанина, та всі зіб'ються в одну купу, та переплутають місця, то кричать: «по-свій», по свій бік, значить, ставай. А між іншим, знаєш, ця гра по-англійському зветься «польо»! Украли в нас, сукини сини, англійці. Їйбогу. Чого ти смієшся? Серйозно. У нас, може, літ сто, як у неї грають, ще мій дід знав. А в англійців це модна тепер гра. Значить украли в нас, бідних хохляків. Украли, каналії! Замість наших кийків з верби, поробили чудесні палички, назвали «польо» та й задаються... Хе-хе-хе.

Вадим хитро посміхався, дивлячись на Клим-Клима. Той увесь час ухильчиво сковзав очима, щоб непомітити, що він щось ховає, про щось не хоче говорить. Щось у його голосі є непевне, підозріле, хистке, занадто хапливе.

Вадим ясно засміявся й сказав.

— Так що ж то значить «по-свій»? Що тепер пішло зрадництво? Говори, братіку, прямо, нема чого символами одкараскуватись. Так?

Клим-Клим несподівано почервонів і, чогось розсердившись, уже без іронії сказав:

— Ну, знаєш, це занадто сильно сказано. Що таке зрада? Зраджують своїх, а тут просто кожний займає своє природне місце. Сортировка, одним словом. В революцію кожний себе соціялістом називав. Всі

БІБЛІОТЕКА НАУК. ТОВ. ІМ. ШЕВЧЕНКА УЛЬНОЦІ

тоді збились у купу, а тепер всяке свій бік займає. От і все...

Вадим знов почув у його голосі насмішку й виляння, неначе Піддубному ніяково було дивитись гостеві в очі. Недбало похитуючи ногою, Вадим помалу сказав:

— Та-ак, це дуже цікаве з'явище. Чисто европейське. Га?

Піддубний теж зробив недбале лице, і серйозним, «науковим» тоном одповів:

— Атож. Так би сказати, клясова диференціяція, більш виразне... е... загострення клясових протиріч. Залежність інтеліґенції від буржуазії, розвиток промисловости і... тому подібне.

Вадим насмішкувато посміхався й дивився просто в очі Піддубному. Але той ніби не помічав цеї посмішки. Навпаки, що одвертіше і з викликом подивлявся на нього Вадим, то він ставав серйознішим, сухішим.

— Значить, тепер стоїть крик «по-свій»!?—ще раз спитав Вадим, закурюючи й так само похитуючи ногою.—А через що це... конкретно трапляється? Як ти сказав... Розуміється, економічні причини і... тому подібне, як ти сказав, але в кожному окремому випадкові? Га?

Клим-Клим якось рішуче скинув на нього очима, в яких блиснуло щось, але теж насмішкувате, і сказав:

— Конкретно? Конкретних причин, братіку, багато буває. Якомунебудь сторонньому глядачеві вони, може, здаються й неважними, а тому, з ким це трапляється, дуже важними. Так я, принаймні, стараюсь об'яснити собі. Можеш хоч мене взяти за приклад...

Вадим переклав ногу на ногу і подивився на стелю з застиглою настороженою посмішкою: Піддубний старається бути делікатним, себе в приклад пропонує.

— ...От у мене жінка, діти. Чекай, я не хочу сказать, що це одна причина. Я тобі тільки як приклад.

— Я розумію, розумію!—поспішно сказав Вадим-Далі!

— Дуже буду радий, як зрозумієш. Тільки в твоєму стані це все ж таки не так легко...

— О, я постараюсь

— Добре, постарайся. Звичайно, я й сам розумію, що ці слова: «жінка, діти»—пошлі, заялозені, їх завжди всі говорять, коли хочуть пакість зробити, але по суті, любчику, це не пошлість, а драма. Так-так, драма з безліччю одмін і одслон! Ти думаєш, легко інтелігентові бути соціялістом? Коли, знов кажу, по-справжньому, по-совісті?

Вадим зиркнув на Піддубного й нічого не сказав.

— А, то ж то бо й є! Робітникові в сто... та що, в тисячу раз легше бути ним. Це його природний, нормальний стан. Вже тим одним, що він—робітник, що входить в певні стосунки з капіталістом, уже тим він веде боротьбу. Свідомий він чи несвідомий, він все одно так чи інакше служить своїй справі. А наш брат інтелігент: ти, я, другий, десятий,—коли ми не нелегали, ми хоч-не-хоч мусимо йти на службу до цієї самої буржуазії.

Вадим знов і пильніше зиркнув на Піддубного. Але посміхатись не переставав, застигло й чекаюче.

— ...Так-так, братіку! От ти посміхаєся, коли я говорив про сім'ю... Ні, ти почекай, я бачив. Я знаю, що ти повинен був думать і, може, думаєш оце: «Бач, мовляв, колись, як проклямації друкували, так вірив. А тепер, як зробився адвокатом, так усе к чорту й послав!» Почекай! Ну, не думав, так будеш думати. А я вам, панове, скажу, що ви дуже легко дістаєте своє звання соціялістів. Так-так! Якийнебудь франт емігрував колись за кордон, приїхати йому небезпечно, от він і шпурляє в нас звідти громами. «Ах, ви,

мовляв, такі-сякі! Як ви могли зрадити святе діло?! Га? Ми, мовляв, он які преподобні та правовірні». Так, голуб'ята, а коли б ви були тутечки, то хутенько б і самі поробились би такими самими, як ми. Ти от смієшся, а чекай но, що заспіваєш, як поживеш тут, та ще, не дай боже, університет скінчиш, на службу підеш і взагалі «кущать» захочеш. Ого, преподобність як язиком злиже. Бачили ми таких!

Вадим декілька раз хотів зупинити Клима, але той не вважав. Видно було, що тут був його болючий пункт і йому треба наговоритись. Вадим сидів уже не перебиваючи, але переставши насторожено й насмішкувато посміхатись. Інколи він навіть ніби на хвилину задумувався і зараз же приходив до себе.

— ...Так, добродію, бачили! От під боком у мене є така правовірна, Ріна... Та й ти сам. Ти хто? Чого так згори посміхаєшся? Ти що, власне, пишеш у своїх віршах? Повний, цілковитий індивідуалізм! Яка ж тут клясова солідарність і тому подібне, що ти на словах (а не в дії) боронищ з піною на губах?.. Або робітники. Іменно, з піною на губах лізуть до інтелігенції з нотаціями. «Ви, мовляв, зрадили, продали». Та йдіть ви, братіки, під три чорти собі! Зрозуміли? Йому добре не зраджувать, бо не може, хоч би й як того хотів. А я що мушу робить, скажіть з ласки вашої, га? Що? Їсти ж і інтелігентові треба, чи ні? І сім'ю треба? А куди він піде? На фабрику? Та який же він тоді в чорта інтелігент? Тоді він такий самий робітник і так само почне нотації читать. А, добре говорити! Інтеліґент весь у руках буржуазії. От що! Кому я служу? Чиї закони бороню й стережу, як пес? Ось єсть у мене тут критик, оця сама Ріна. Вона служить у конторі, заробляє сорок п'ять рублів у місяць і гадає, що вона пролетарій. Добре. Але ти, голубочко, почекай ще! Я теж колись себе за пролетарія мав, поки сім'ї не мав. Але що то ти загудеш, як заміж

вистрибнеш, хоч би й по твоїй теорії? Ти от придивись, навмисне придивись до так званих «зрадників», подумай, через що вони зрадили. Через те, що вони поженились, дітей наплодили. А родинні інстинкти теж, любчики мої, не жарт!

Вадим навіть устав і руку підняв, щоб перебить. Але Клим-Клим, весь червоний, піднімаючи свій тенорок ще вище, кричав далі:

— ...А от, наприклад, братуха твій, Осип. Почекай, він ще й тобі задасть за твої історійки та вірші! Тут преподобний до того, що просто лямпи гаснуть при ньому. А що особливого з й о г о боку хоч би й у такій преподобності? Що? Для нього протест проти утисків, несправедливости капіталізму так само, як мені протест проти засуджуючого присуду над моїм клієнтом. У нього професія вимагає буть соціялістом, це його справа, буденна, звичайна, насущна. А для мене розкіш. Та ще й яка! Спробуй я щось таке виявить— в двадцять чотири години зостанусь без половини клієнтів та й самого без церемоній вишлють, або засадять. Е, то колись було так, що, коли адвокат замічений на соціялізмі, так до нього повне довір'я й пошана. Реакціонери й ті брали такого. А тепер? Ого! Тепер чим ти нахабніше, безсоромніше тягнеш руку цього самого реакціонера, тим до тебе більше довір'я. Раніше бо як було? Скажи комусь: «Реакціонер!» і дістанеш по пиці,—образа, хоч би той самий ображений в дійсності неперелазним реакціонером був. А тепер він з гордістю, з свідомістю власної гідности заявля, що він—«чоловік реакційних переконань», наче цю мерзоту можна переконанням назвати. Гордяться! Їй богу, гордяться чорносотенством! Що ти думаєш?! Одверто й нахабно, навіть не нахабно, а невинно, з чистим серцем проголошують себе людьми, готовими на всяке подле, мерзенне насильство за свої, як тепер говориться, «сословно-граж-

данські права». Ти подивись, як шириться тепер чорносотенство, консерватизм, а в суті просто дріб'язковий, подлий егоїзм. Подивись! Ріна каже (та й не одна Ріна), що тут занепад моральности в Росії. Яка там у чорта моральність! До чого вона тут! Просто «по-свій» стають і більше нічого. Моральне чуття, мораль! Белькочуть нісенітницю! Іноді ще про розчарованість базікають. «Ах, розчарувався в ідеалах, ах, зневірився в людях!» Чортяка б вас узяла разом з вашими ідеалами! Бреше до останньої можливости. Бреше й сам не підозріває! Мораль, ідеали!

Вадим, нарешті, перебив його.

— Чекай, братіку. Тут непорозуміння. Ми не зрозуміли. Чекай... Я цілком тебе розумію, але в мене справа. Наприклад, твоя ідея про сім'ю, про родинні інстинкти... Я цілком... Я находжу її дуже важною. Але я не маю часу. В мене есть справа. Слухай...

Вадим зробив павзу. Під час мови Клима йому прийшло на думку позичить у нього рублів тристадвісті для батьків. Але потім ріщив спочатку про діло поговорити, а тоді, судячи по тому, як Клим поставиться, можна й про гроші.

Клим-Клим зараз же заспокоївся й набрав вигляду серйозної ділової уваги. Він навіть узяв олівець, папір і став щось записувати, перепитуючи Вадима. Коли цей скінчив, Клим якийсь час сидів непорушно.

— Так,—проговорив він.—Значить, ти хочеш судом вимагать у Никодима Стельмащенка відшкодовання за скалічення твого батька. Так. Гм... Никодим Стельмащенко досить відома фігура в чорносотенних сферах... Не знаю... Погано те, що давно було ..

Клим-Клим мав дуже, навіть занадто заклопотаний, як здалося Вадимові, вигляд. Він уставав, хо-

див, потирав двома пальцями ніс, чухав підборіддя. З його слів Вадим бачив, що справа майже безнадійна. Перш за все на ведення її треба багато грошей. Звичайно, він, Клим-Клим, міг би давати поради дурно, коли б узявся... Але крім того треба свідків з робітників і інших, потім свідоцтва лікарів і до того точні й докладні. А лікар, само собою, запроданий Никодимові й дасть посвідчення не таке, як треба. Можна опротестувать і добитись судового медичного огляду. Але й цей огляд противники можуть опротестувати. Все залежатиме від судових чиновників, на чиєму боці будуть їхні симпатії. Звичайно, що не на боці робітника, а підприємця. Та ще Никодима Стельмашенка.

Крім усього він, Клим-Клим, не міг би офіціяльно взятись за цю справу через те, що... що...

Тут Клим-Клим зам'явся.

Річ у тім, що в нього єсть декільки діл з Никодимом Стельмашенком, при тому таких, що можуть серйозно одбитись на його долі, і тому в нього просто нема змоги вступити в конфлікт з цим добродієм.

— Ти, братіку, вибачай... Тут такі діла, що...Ну, та що там! А я тобі ось що пораджу. Ти наперед тихенько збери всі відомості, заручись свідками, може і з лікарем якось. Не знаю, чи вдасться... Потім добудь грошей трошки... Та навіть не треба... А я тобі дам оборонця, свого товариша. Хм! Взагалі, я тобі щиро скажу: надій дуже мало. Дуже, братіку, мало...

І Клим-Клим навіть якось прохайливо поглядав на Вадима.

У цей час зачувся дзвінок. Клим занадто зацікавився ним і хутенько вибіг у сіни. Вадим ходив по хаті й посміхався, прислухаючись у той же час до гомону в передпокою. Балакав якийсь жіночий голос, грудний, розтягнутий, з нотками лінивої нетерпеливости й веселости. З ним переплітався воркотячий,

дрібненький тенорок Піддубного. Очевидно Клим-Клим помагав жінці роздягатися.

Нарешті в дверях, ідучи попереду Клима, з'явилась гарно збудована постать дівчини. Рухалась вона, якось надавшись грудьми уперед і злегка, немов ліниво, перехиляючись з боку на бік. Вадимові зараз же кинулась в очі її посмішка, якась ніжно-хитра й дуже тонка. Тонка через те, що губи були вузенькі і в куточках кінчались немов волосинками. Почувалось, що ця посмішка раз-у-раз на лиці дівчини й не притворна, не роблена, а наче вивіска того, що в ній постійно єсть. І до того було щось лініве, солодко-брехливе в ній. Так само як і в очах, голубих і здивованих, як і в плечах м'яких, трохи занадто м'яких! Взагалі, у неї була міщанина надзвичайно жіночої м'якости, округлости з якоюсь силою й самовпевненістю. Темнорусяве волосся було заплетене в одну косу; а коса лежала над лобом, як перевесло, або вінок. Під підборіддям м'яко й тепло починалось друге підборіддя, яке теж надавало лінивости й жіночости дівчині.

— Оце, Ріно, і єсть Вадим Стельмащенко, наш починаючий, але геніяльний поет і зверх-індивідуаліст. Ваш ворог, а мій друг.

— Ну, коли ваш друг, значить, ясно, що наш ворог,—тепло й голосно проговорила Ріна і подала руку Вадимові таким рухом, немов одпихала його від себе.

— Драстуйте!—додала вона. В поводженню була якась лінива і привітна фамільярність. Але рука на диво була не м'яка, як сподівалось, а тверда, міцна, велика.

Потім вона сіла на канапу, підняла руки, круглі й теж дуже жіночі і, не хапаючись, поправила зачіску. Стало видно великі, високі груди. Вона була в комірчику і в краватці, яка на грудях була при-

колота золотою шпилькою. Поправляючи зачіску, вона не переставала дивитись на Стельмашенка й посміхатись виткою, ніжною посмішкою. Але помітивши, що Вадим чогось засміявся, одкинула голову назад, злегка здивувалась:

— Ви чого?

— Так, нічого...—весело відповів Вадим. Він сподівався цілком інакшою побачить «ортодоксальну Ріну», такою, якою за його часів були колись ортодоксальні жінки. Це ж була просто панночка з нахилом до жіночих добрих телес. Любить, мабуть, спати до дванадцятої, їсти цукерки, ходить у капотах, можливо, має з парочку любовничків. Почувалось, що з неї може вийти добра господиня, м'яка, тепла жона, трохи вередлива, лінива, але зручна.

— Але чого ви смієтесь?—без образи, але з цікавістю повторила Ріна, придивляючись до чудних очей гостя.

— Чого?—раптом зупиняючись проти неї, перепитав Вадим.—Ви соціял-демократка? Партійна? Ортодоксальна?

Ріна нахилила трошки голову до плеча і з комічним здивованням якось угору й скоса подивилась на нього.

— У-у, які ви наскоки робите!

— Ви вибачайте, що я такі наскоки роблю. Мені Клим-Клим сказав. Так що я... ніби маю право це знати й вам говорити. Коли я роблю безтактність, то... А зрештою, мені те байдуже. Я тільки хотів зробити маленьку й цікаву увагу. От ви партійна людина. Ви цього не одкидаєте,—значить, так є. Ви чули про мою історію в Сибіру, про бойкот.

— Чула,—лукаво жмурячись і все ж таки так само скоса й угору дивлячись, підтвердила Ріна.

— Ваша організація була сповіщена про те, що я під бойкотом?

— Була.

— Як же ви подаєте мені руку, дозвольте вас спитатись? Га? Яка ж ви партійна, ортодоксальна, правовірна і т. д.? Позвольте, ви не думайте, що мені важно, як до мене ставиться хто б там не було. Мене цікавить в а ш е становище. Це ж непослідовно!

— Страшенно бойкий!—хитаючи на нього головою й весело дивлячись на Клима, сказала Ріна. Потім подивилась на Вадима і з тою ж хитро-ніжною посмішкою сказала:

— Ви думаєте, що непослідовно?

— Розуміється!

— Ой? А може помиляєтесь?

— Ну, прошу, скажіть.

— І скажу. По-моєму, цілком послідовно. Говорю ж я з Клим-Климом? Подаю йому руку?

— Навіть іноді й для поцілунку... — додав, глибоко зідхнувши, Клим.

— Хоч ви того зовсім не заслуговуєте...—з докором кинула в його бік Ріна.—Ну? А Клим-Клим такий же, як і ви. Ви ж не товариш. Який там бойкот? Просто ви—чужий. Коли б бути послідовною, то ні з одним непартійним не можна говорити. У всякого є своя історія за душею.

— Та й не одна!—вставив знову Клим, закурюючи.—Та й не тільки у бідних смердящих непартійних, але й у преподобних партійних.

— Навіть у преподобних партійних...—згодилась Ріна.—Ну? Як же ви?

Вадим стояв з застиглою посмішкою, немов думаючи над її словами.

— Ваша правда!—вмить ще веселіше сказав він.—Ваша правда! Т а к я розумію. Так цілком правильно.

— Ну, от бачите! Слухайте, Климчику, ідіть ви туди...—повернулась Ріна до Клима, хитаючи голо-

вою на кімнати.—Що за дурниці, справді. Ідіть, а потім я прийду. Ну, хутко мені! Я тут посиджу з вашим другом, а моїм ворогом. Ідіть, ідіть та будьте політиком. Чуєте?

Клим почухався, глибоко зідхнув, комічно повів плечима і вийшов.

— Ну, враже, а тепер скажіть, як ви себе почуваєте д о м а? Приємно після заслання? Ах, так! Я й забула. Слухайте, ви це серйозно проповідуєте цю теорію повної безчулости, чи як там у вас у віршах? Чи так тільки, поезія?

— А ви як гадаєте?—з цікавістю спитав Вадим. Його трошки здивувало, що знайшлась одна людина, котра звернула увагу на те, що він писав у тих своїх нещасних віршах.

Ріна помовчала, пильно вдивляючись у гостя.

— Я гадаю, що ви серйозно. Вигляд у вас підходящий. Це, по-вашому, найвищий аморалізм? Мораль, значить, у почуваннях? Як нічого не почуваєш і щось робиш, хоч би злочинне, то це неаморальне?

— А хіба ви можете робити щось злочинне без почування?

— Не зна-а-ю...—протягнула Ріна.—Ну, це колись другим разом. А ви знаєте, що ви своїми віршами і, взагалі, своїм поводженням дуже брата свого Осипа огорчаєте?

— Віршами? Осипа?

Цього Вадим уже ніяк не чекав.

— Яким способом віршами? Ви знаєте Осипа?

— Знаю. І знаю, що в і р ш а м и огорчаєте. І дуже...

— Віршами? Хм!.. Це цікаво.

— Не сподівались? Чи думали, що Осип не може зрозуміти ваших мудрацій. Ви, значить, Ося не знаєте. У нас інтелігентів мало так освічених. Жалко, що ви його так... Він дуже хороший...

Вадим з посмішкою дивився вбік.

— Цікаво...—повторив він немов про себе.

— Але вас, здається, це мало зачіпає, що ви брата огорчаєте? Га?

Ріна все з більшою та більшою цікавістю придивлялась до цього чудного індивіда.

— Так, мало...—згодився Вадим.—Цікаво тільки... Але, зрештою, і це не важно. Клим-Клим прийде? Мені час іти.

Вадим почув знову слабість і тяжку порожнечу в животі. Їсти навіть не хотілось, тільки плечі й груди якось важко насідали на шлунок і від того ставало тоскно й нудно.

Ріна нехапливо, ліниво підвелась і сказала:

— А от я піду подивлюсь і пришлю його вам. А ми з вами ще будемо балакать. Заходьте до нас з Осипом. Він у нас буває. Добре?

— Добре. Неодмінно прийду.

— Чого ви такий стали?

— Так... У мене зуб болить. Ще з дороги. Треба до лікаря пити.

— А де той зуб? Тут чи тут?—лукаво й ніжно посміхаючись, показала Ріна собі на щоку, а потім на груди. І не чекаючи відповіді, немов знаючи справжнє, вона хитнула головою і, похитуючись то вліво, то вправо, вийшла з кімнати.

Вадим злегка почервонів, потім тріпнув головою й заходив із кутка в куток.

IV.

У вітальні на кошах і валізках грали в «звожчика» Остапко, Катруся й Ладя.

Катруся, нахиливши голову так, що підборіддя їй упиралося в груди, гарцювала, а Остапко з напруженим і зляканим виразом лиця тягнув її назад і заспокоював: «тпру-ту! тпру-ту!» Ладя, найменший,

застромивши пальця в рот і витягнувши ноженята, сидів на коші за пасажира і блаженно сміявся. Він був ще в такому віці, коли фантазія грає слабо й не віриться, що Катруся не сестричка, а великий, басоватий кінь. Сміявся ж він тому, що взагалі любив всякий гамір.

Забачивши Ріну, дітлоха зразу перевернулась на дітей і побігла до дівчини, радісно кричачи:

— Тьотя Ріна! Тьотя Ріна!

Ріна підхопила Катрусю й високо підняла її над собою. Катруся вискнула від захвату й поспішила подивитись униз. Страх, яка чудна хата в таких випадках. І тільки хотіла, може, в сотий раз, спитати тьотю Ріну, чого хата згори така кумедна, як Остапко шарпнув тьотю за сукню й таємничим голосним шепотом сказав:

— Тьотя Ріна, а мама вже нікуди не їде.

Ріна швидко пустила Катрусю на підлогу і вражено спитала:

— Як не їде? Ти звідки знаєш? Хто сказав? Сама мама?

— Ба ні, тато сказав. Тільки ти не кажи мамі, а то вона тоді візьме та й поїде.

— І твій тато дурненький, і ти разом з ним. Зрозумів?—засміялась Ріна.—А коли ти будеш чепуху плести, то так і будеш зватися... чепухером.

Катруся, яка любила всякі нові й перекручені слова, спалахнула захватом і закричала:

— Чепухер, чепухер! Остапко чепухер!

«Р» вона вимовляла, як «г» і виходило «чепухег».

Остапко мент подумав і найшов, що слово удачне. Але зараз же мусів зробити, як завжди, якусь поправку:

— Не чепухер, а чепухон. Катруся чепухонка!

— Конка! Тонка!—закричала Катруся, нічого не маючи проти назви на себе, аби вона була цікава.

Ріна, не слухаючи їх, підійшла до Ладі, вийняла йому з рота палець, поцілувала й пішла далі. Підходячи до спальні, вона зупинилась і заклопотано помацала в себе за поясом. Лист був на місці. Ріна подивилась на годинника, що висів у неї на довгому з чорного металю ланцюжку, сховала його за пояс, і, наморщивши брови, хвилину подумала, немов щось вираховуючи.

Потім постукала в спальню і ввійшла. Тут було як після єврейського погрому. Климентій Григорович сидів на столі й роздратовано пацав ногами, а проти нього на ліжку лежала Тота з зав'язаною рушником головою. При Ріні вона замовкла.

— Ну?—зараз же почала Ріна діловито, немов нічого не сталося, немов тільки її ждали, щоб узятись за діло.—Що ж ви тут? Тота, годі валятись на ліжку. Дивіться, що вона тут наробила. Вставай, треба прибрати все.

Тота не рухалась, дивлячись під ноги Клима безпричасними, червоними од сліз очима.

— Ах, ах, ах!—захитала Ріна головою.—Яка, подумаєш, трагедія. Вам скучно, мої панове, і ви собі раз на місяць домашній театр учиняєте. Але це дорого коштує. Тотка, не строй дурня, вставай, умийся і кінчай виставу. Ви занадто затягуєте. Ну?.. Нічого особливого не сталось. Подивись на Климчика свого: убитий і пригнічений, немов програв стотисячне діло...

(Климчик сидів зовсім не пригнічений. Але, зачувши ці слова, нахилив голову і зробився, як придавлений тяжким горем).

Тота не ворушилась. Потім тихо сказала:

— Ти, Ріно, судиш так, як Меланка: панські примхи!

Ріна вислухала її.

— Ну, скінчила? Дуже добре. А тепер вставай.

— А встану перед тим, як їхати: у мене голова болить.

— Їхати?—здивувалась Ріна.—Куди їхати? От це мені подобається. Ей, Тотко, дай уже спокій з тою їздою. Сама ж із досвіду знаєш, що нікому й нічого тим не поможеш, аби клопіт. Та й чого ти хочеш від того бідного, нещасного Климчика? Щоб він тобі не зраджував? Але ж ти сама щось зроби для того, а не тільки покладайся на право законної жони.

Ріна з посміхом підкреслила слово «право». Тота, не повертаючись до неї, косила на неї очима, з яких одне було придушене донизу рушником.

— Так-так, Тотонько! Зроби так, щоб він по добрій волі хотів тебе, щоб просто не мав бажання зраджувать. От цей принцип поклади но в основу. Га? Не можеш так зробить? Ну, так хто ж винен? Значить, не маєш цінностей. Ти покладалась на закон і наплодила собі дітей? Ну, так і не кидай же тепер. Ну, годі, вставай!

Клим, здавалось, не зовсім був задоволений такою обороною його. Він поворушився й проговорив:

— Ну, Ріно, ви, бачите, не з того погляду підходите до питання...

Ріна засміялась.

— Невже? А ви думали, що я з вашого буду підходить? Ач, який хитрий. Ні, я хочу таки розпропагувати нашу жінку. Я хочу, щоб вона таки зрозуміла, що любов треба заслужувать. Не заслужить навіть, а заслужувать щодня, щохвилини. Не з городовим по такій то статті уголовного закону, а своїми цінностями, які треба розвивать і умножать. А вона що робила? Нічогісінько. Та й навіщо: вийшла заміж самим законним способом, чого ж більше треба? В законі сказано: чоловік повинен любити свою жону, а жона мужа. Ну, от і май собі тепер закон. Климчику,

дайте мені спокій і не робіть мені благаючих знаків. Я це Тоті не вперше кажу—ви нічого не розумієте. Коли б я була вашою жінкою, ого!.. яким би ви у мене добрим були!

— От побачимо, як ти зробиш свого добрим, як вийдеш...—раптом несподівано промовила Тота, на яку, здавалось, слова Ріни вплинули, дійсно, не образливо, а підбадьорююче.

— Я?!—скрикнула Ріна занадто весело, так що Тота зараз же звернула на це увагу й подивилась на неї з незахованою цікавістю, сподіваючись почути щось нове про Юрія.

Але Ріна обмежилась тим, що похитала головою й посміхнулась. Потім звернулась до сестри і, немов тепер уже не сумніваючись, що та встане, сказала:

— Ну, от що, Тото. Я сьогодні піду з дому. Коли без мене Шубина принесе викройки, так ти їй, будь ласка, скажи, щоб...

— Я ж їду, Ріно...—винувато й тихо сказала Тота.

— Так ти їй скажи, щоб вона завтра прийшла до мене в пів на сьому. Добре? А тобі б я також радила щось вибрати собі. Голубе тобі до лиця, Тото. А потім треба взяти себе в руки. Ну, даю тобі слово, що ти ні на крихту не прив'яжеш до себе Клима тим, що плакатимеш...

— Господи!—скрикнула Тота, сідаючи й зриваючи з себе рушника.—Та хіба я плачу для того, щоб прив'язать?! У тебе не тільки ніякого серця нема, а... простого розуміння. Ти зрозумій, що мені просто боляче, тяжко, от просто так, а не для чогось. Я з своїх слів ніяких собі програм не виводжу. Плачу, бо...

Вона не докінчила, упала головою в подушку й затрусилась риданням.

— Ну от, бачите!—неголосно сказав Клим, з докором дивлячись на Ріну й почуваючи себе ще більш винним.

Ріна трохи зніяковіла. Підійшовши до сестри, вона почала гладити її по голові й напівжартом, але сердечно й ніжно примовляти:

— Ну от... Ну от, тільки цього ще не було... Я ж не для образи... Як думаю, так і кажу... Ну, годі. Поплакала трохи, тепер полай мене й годі... Ну?

Тота підвела трохи голову від подушки й крізь сльози проговорила:

— Не тільки ніякого співчуття нема, а ще й сміються, ще й...

— Та хто ж, Тото, сміється? Я не сміюсь, а як сестрі кажу те, що серйозно і для себе, і для всіх признаю. Що ж я сказала? Завойовуй, заслуговуй, твори любов. Що ж тут такого?

— Чим?—вмить підвелась Тота й поривчасто сіла на ліжку.—Чим завойовувати? Цим лицем, на якому ні краплини крови не зосталось, яку він випив з мене? Так? Цим тілом, на яке мені самій сором в купелі дивитись? Чим, я тебе питаю?

— Та хоч би тим, що в тебе ось у цю хвилину є в лиці, в голосі, в цім самім тілі...

— А-а, душею!—саркастично протягла Тота.—Душею, розуміється...

Але видно було, що похвала Ріни була їй все ж таки приємна і приємно було почувати себе хоч трохи дужою. Але, подивившись на Клима, який сидів похнюпившись, вона гірко посміхнулась і сказала:

— Так, душею його візьмеш. Як же... Йому душа потрібна? Знаю я його душі...

Тота, лежачи ще на ліжку з гов'язаною рушником головою, знала, що не поїде. Але їй було тяжко від цього знання, від цілковитої залежности от Клима. Але тепер їй немов давалась якась законна підстава лишитись. Вона лишалась не з слабости, а з певною метою.

— Добре...—сказала вона своїм звичайним, сухуватим голосом.—Я зостаюсь... Але з цього часу...

А втім, я не хочу про це говорить. Ідіть звідси й пришліть сюди Ганну

Клим хапливо зліз із столу й хотів підійти до Тоти, щоб якось оформити замирення, але Ріна зробила йому знак не чіпати її й обоє вийшли з спальні.

І як тільки Клим вийшов, так зразу почув, що все знов вернулось на старе місце, що ціла низка клопотів, турбот, думок одсунулась від нього. Він почув себе самим собою.

У вітальні не було нікого. Клим узяв за руку Ріну і, міцно стиснувши, тихо заговорив:

— Ви, Ріно, не ангел, я цього не скажу, ангели— нудні, ви—незрівняна. Ви—просто чудо із семи всесвітніх чудес. Запевняю вас. Можна поцілувати ручку? По-братськи, Ріно, цілком по-братськи... Даю слово, нема вже нічого. Чистий серцем до того, що скоро бога уздрю... Я почуваю. Не бійтесь. Можна?

— Дайте спокій, Климчику. Пустіть руку. А то уздрите щось інше. Як увійде Тота... ідіть краще до Стельмашенка. Ах, я ж і забула! Він просив прислати вас. Ідіть, ідіть!

Клим, як тільки Ріна згадала Тоту, моментально пустив руку.

— Я, в такому разі, признаю рацію, признаю.

Він спішив прийняти цей аргумент, який ніби казав, що Ріна позволила б, коли б не боялась, що ввійде Тота.

Ріна зрозуміла його поспішність.

— Ви, Климчику, знаєте, просто неможливий добродій! Ваша м'якість, довірчивість іноді доводять мене до зворушення. Ви страшно вірите самому собі, вам здається, що в вас усі закохані. А іноді, Климчику, їй богу, цього не буває. Ви помиляєтесь. Ну, ідіть же до Стельмашенка.

Клим зідхнув і покачав головою.

— Ви мене все не розумієте... Ну, навіщо такі крайні вирази й підозріння? От ви все ж таки гадаєте, що я закоханий у вас. Те-те-те, а самі що казали? Ні, вибачайте, тут уже не одкрутитесь. Ач яка! А тут, Ріно, їйбогу, не те. Найсерйозніше. Зовсім, зовсім не те. Тут інше. А що, не скажу. Зацікавтесь... Ну чого ви якась сьогодні така... особлива? Га? Юрасика чекаєте? Не прийде, не прийде... Слухайте, Ріно, простіть, зарані простіть, а тільки я вам тепер уже цілком серйозно скажу: покиньте ви цього паничика. Ну, навіщо він вам? Даю слово, абсолютно об'єктивно говорю. Даю слово, Ріно... Між іншим, ви помічаєте, що я дуже часто говорю ваше ім'я? Га? Помічаєте?.. Ну, не буду... А про Юрасика буду і буду... Покиньте його, Ріно. Або хай жениться. Доки ж ця каністель буде? Га?

Ріна з чудною посмішкою вийняла з-за пояса листа й показала його Климові.

— Що це? Пропозиція руки і серця? Так? Правда? — захвилювався Клим.

Ріна так же чудно й мовчки похитала головою, потім коротко сказала:

— Від братця Анатолія.

Клим здивувався. В очах забігала думка, як хвіст лягавої собаки, що шукає в траві кинутий хазяїном камінь.

— Не розумію, божественна моя, не розумію.

Ріна вийняла листа й дала прочитати.

Там було написано, що Анатолій страшно вибачається за турботи, але справа така серйозна й важна, що він насмілюється попрохати у Ріни хвилин десять з її дорогоцінного часу на коротеньку розмову.

— Що ж це значить? — скрикнув Клим, страшно зацікавлений.

— Не знаю... — загадково посміхаючись, сказала Ріна й сховала листа.

— Це інтересно. Це дуже інстересно! Це, Ріно, знаєте, дуже інтересно!—переконано й серйозно підтвердив Клим.—Тут чимсь пахне... Я не знаю, що думать, але... Ви йому одповіли?

— Я призначила йому завтра в мене... Яка зараз година? Я боюсь, що мій годинник відстає...

— Пів на восьму.

— Чудесно! Зараз буде зібрання... Ви сердиті, що я призначила в мене? Га? Правда?

— Все, що ви робите—прекрасно,—ухильчиво сказав Клим, але непомітно озирнувся, немов провіряючи, чи не підгляда хто з вікон.

Почувся дзвінок.

— Ну, це, нарешті, він!—вирвалось у Ріни й вона побігла в передпокій.

Дійсно, це був Юрій, якого вона ждала. Він був одягнений, як завжди, так немов прийшов з урочистим візитом. Навіть рукавички не скинув з лівої руки.

— А-а!!—шумно зустрів його Клим.—От де він, нарешті. З'явився! Що це ви, братіку, так мучите нас. Га? А який шикарний вигляд. Просто міністер, слово чести, міністер фінансів. Ну, ходімте сюди, до мене, там у нас гість. Цікавий. Прошу.

Але гість у цей мент сам вийшов із кабінету, він уже хотів іти додому.

— Куди? Що? Як?—закричав на нього Клим весело, але, як здалось Вадимові, немов злісно.—Не пущу! Тепер, братіку, якраз не пущу. Мусиш зостаться. От позвольте вас познайомити... Стельмашенко, Микульський. Юрій Микульський, міністер фінансів, теоретик соціялізму і... психолог.

Для чого Клим додав «психолог», він сам би не одповів, якби його спитали.

Але його ніхто не спитав. Стельмашенко й Микульський подали один одному руку і Юрій з тонкою посмішкою сказав:

— При тій умові я міністер фінансів, коли головою кабінету буде шановний Клим... А про вас я вже чув... Дуже приємно познайомитись, я ваш прихильник...

Вадим мовчки уклонився. Потім звернувся до Клима і сказав:

— А я все таки піду. Мені треба. До побачення!

Він попрощався, одягся й вийшов. Клим жартівливо лаявся, але не держав.

— Ну, Юрію, я маю до вас справу. Поки нікого нема, ходім до мене,—сказала Ріна і, не ждучи відповіді, пішла вперед.

— Ідіть, ідіть,—весело закричав Клим.—А я за роботу, за роботу!

Але коли Юрій вийшов за Ріною, Клим пішов у кабінет і випив підряд три чарки 707. Потім ліг на канапу, заклав руки за голову й сумно став дивитись у стелю.

V.

Приймаючи вчора на ніч морфій, Юрій сподівався що спатиме, принаймні, без снів. Але навіть морфій не міг припинити гарячкової роботи мозку, який і вві сні одбивав у фантастичних, мінливих образах пережите за той день. Снився й Анатолій, який стояв біля якоїсь скриньки, замикав її й одмикав. І Юрій через щось знав, що та скринька—той самий цукроварний завод, сприводу якого вчора були ті дебати і який мусів урятувати «бідних поміщиків Микульських». Потім той самий Анатолій був чогось голий, тільки в одних ботфортах, по яких хльоскав себе прутиком і тримався рівно, як салдат. Далі Анатолій без усякого переходу перевернувся на Водосвятського, при чому вже не стояв, а сидів, піднявши коліна до підборіддя і висолопивши довгого червоного язика. На язиці ж було великими слов'ян-

ськими літерами написано: «Відродження!» І Модест був, і Олеся, яка все про щось благала Юрія, і мати, яка немов збулася своєї хвороби й ходила вільно. Потім знов Анатолій, знов якісь змагання, сварки, в яких у перекрученому вигляді центральне місце займала та сама тема, що й учора: Юркова частина спадщини по батькові повинна була піти на рятування сім'ї Микульських, на цукроварний завод, а не на партію, не на Ріну, як того боялись і Модест, і Анатолій, і навіть Олеся з мамою. І цікаво з Ріною. Він ніколи не думав, не мав підозріння, що вона має якісь наміри примусити його дати свої гроші на партію. А тим часом у сні було щось, що виразно це показувало.

Вранці він почував себе цілком отруєним. В ногах і руках була важка, відома слабість, а голова здавалась намоклою й набухлою, як купа мокрих ганчірок. Цілий день під грудьми було почування млосности, тоски, огиди до всього. Думки рухались кволо й безживно, як напівроздавлені червяки.

За обідом у Модеста з Діною знов вийшла драма. Діна кинулась в гістерику, а з Славком трапився сильний припадок серця. Бідний хлопчинка посинів увесь і з таким жахом дивився своїми тихими очима. Весь дім був як намагнічений. Олеся безшумно з гордовито закиненою назад золотистою головою бігала по всьому помешканню, стараючись всякому помогти, заспокоїти, полегшити. А він, Юрій, слухав і дивився на все з насмішкуватою посмішечкою, яку надягав на себе в такому стані. Але йому навіть насміхатись не хотілось, тільки скучно та байдуже було. Часом гострим свердлом у груди в'їдалась тоска, але тоска безпричинна, тоска огиди й байдужжя до всього. По обіді він узяв ванну і тільки тоді зробилось трохи легше. Але зараз же потягнуло до Ріни, потягнуло з такою силою, що знов стало

тоскно,—він розумів, що тут уже не до женщини, не до її тіла тягнуло. Навпаки, при спогаді про фізичні ласки по тілі проходив протест, змучені нерви невідомо якими шляхами протестували всіма силами. Але в цьому й було найгірше,—коли б тільки ласки хотілося, все було б добре! В потягу ж цьому, нестриманому, хоробливому, до Ріни чулось оте незрозуміле, неіснуюче, владне, чого Юрій не міг розкласти на складні елементи. Він почував тільки, що мусить піти до Ріни. Коли він піде, коли поговорить з нею, коли, нарешті, в чомусь переконається, тоді він все уяснить і буде кінець ваганням.

По дорозі він зайшов у ювелірний магазин і взяв давно замовлену брошку. Коли він клав у кишеню чепурне, ніжне, зеленявого кольору пуделко, він в'яло, але задоволено посміхнувся. Брошка була дуже гарна і якраз в такому дусі, який любила Ріна. З нею він почував себе більш упевненим і захороненим від чогось.

Але зачувши тільки кроки Ріни перед дверима передпокою, він крізь стінку почув, як від неї ллється уже на нього непокійна, болюча сладість, як у ньому ворушиться і ніжність, і злість, і вперте бажання зім'ять якусь перепону і ще щось, в що він сам не вірив, за що бувало йому соромно, і ще, що йому все ж таки хотілося, треба було знайти в Ріни.

«Ах, все це дурниці»—з тоскою і злістю думав він, злостячись на Ріну, на себе й на все навкруги.— «Нічого нема, а просто хоче вийти заміж і більш нічого. Через це історії й вигадки її всі».

У себе в кімнаті Ріна зараз же повернула Юрія лицем до світла й подивилась допитливим, лукаво-ніжним поглядом. Неначе в чомусь переконавшись, вона хитнула головою і, взявши його щоки між свої долоні, притягнула до себе, зробилась серйозною й помалу стала цілувати в губи.

Юрій почув солодкий холод по всьому тілі й заплющив очі. Як усе ж таки це почування виникало кожного разу несподівано, з новою силою, з новими нюансами!

Тепер йому було і сумно чогось, і боляче, і одночасно обидно на Ріну, хотілось зробити їй щось таке, від чого вона почувала б себе пониженою. І майже несвідомо він цілував її так, як вона не любила, себто не любила через те, що дуже любила. Вона вся здригнулась від того поцілунку і спочатку відхилилася, але зараз же, забувши це і пам'ятаючи тільки почуття від поцілунку, бажаючи повторення його, пригорнулась до Юрія й прошепотіла:

— Не треба так, чуєш ти?

Юрій знов поцілував, з злим і солодким хвилюванням, радіючи з її безвольности, з її затуманених очей і уст, які відразу зробились якимись спухлими.

Випадково він торкнувся чогось твердого й шелестячого за її поясом. Ріна зараз же визволилась з його обіймів і провела рукою по лиці, немов би приходячи до пам'яті. Юрій здивувався,—що ж це там таке могло бути, що навіть від ц ь о г о її одхиляє.

— Що це у тебе за поясом?—спитав він, глибоко вдихаючи повітря й сідаючи на ліжко Ріни. Кров кинулась йому до голови і, здається, зараз повинен був початися «мотор». У висках і вухах уже часто, хоч ще слабо, чохало.

Ріна помацала рукою листа й підійшла до столу, не відповідаючи. Наливши в шклянку води, вона випила й тоді повернулась до Юрія.

— Нічого особливого...—сказала спокійно своїм лінькуватим голосом і в той же час з докором подивилась в очі Микульському. Він у відповідь їй, зрозумівши її, посміхнувся з викликом і свідомістю своєї влади над нею. Ріна одвернулась, подивилась

у дзеркало, поправила блюзку й краватку і звичайним веселим голосом заговорила:

— Ну, що ж ти не з'являвся? Де був? Чи, як звичайно, не можна знати? Все та сама страшна тайна? А мені хотілось тебе бачити... Ну, оповідай же щонебудь. Не можна ж так. Потім я тобі теж дещо розкажу й покажу.

— Про те, що в тебе за поясом?—спитав Юрій. він уже був певний, що це признання в коханню від Панаєва або Крученого.

— Так, і про це, і про дещо інше... Ну, швидше. А то зараз збірка, зійдуться і не встигнемо побалакать. Май на увазі, сьогодні буде баталія на збірці.

Вона загадково посміхнулась. Потім взяла з столу вишивання, прогнала Юрія з ліжка і, посадивши його на стілець, сама сіла проти нього.

— Ну, я слухаю!—промовила вона.

Юрій бачив, що Ріна чекає від нього чогось особливого і не розумів, через що вона могла так чекати. Але підозріння про Панаєва викликало з пам'яті те, що він часто хотів розказати їй та не одважувався. Тепер саме був для цього зручний момент.

— Що ж мені розказувати?—помалу проговорив він.—Нічого такого зі мною не трапилось...

— Ну, невже так таки за ці три дні нічого не трапилось?—лукаво й насмішкувато посміхнулась Ріна, з-під лоба зиркаючи на нього.

Юрій все більш та більш переконувався, що вона його на чомусь підозріває, на чомусь такому, що він хоче сховать. Дивно.

Він раптом посміхнувся і злегка зблід. «Все одно!»— подумав він і недбалим, пригадуючим тоном сказав:

— Ах, от хіба одна розмова? Цікава...

— Так? З ким же це?—не підводячи голови, спитала Ріна, не перестаючи тикати голкою в канву

— З Панаєвим... Досить цікава...

— З Панаєвим?—чогось здивувалась Ріна. — А втім, розказуй, це повинно бути цікаво.

І знову щила далі.

«Значить, лист не від Панаєва»,—подумалось Юрієві

— Так, досить цікава розмова,—почав він по павзі.—На нашу тему... Він, знаєш, висловив одну думку, оригінальну. Він сказав, що ніколи б не женився на дівчині, яка не була б... невинна... Хоч би навіть з його власної вини...

Ріна помалу підвела голову й гостро подивилась на Юрія—її, видно, більше вразив тон його голосу, ніж слова. Юрій ніби не помітив її руху. Ріна знов похилилась і сказала:

— Це цікаво. Далі?

— Так, але ще цікавіші мотиви такої... теорії, чи що. Він каже, що не через те, що надає цій невинності багато значіння, а тому, що... Чекай, як він говорив? Так! Перш за все, коли дівчина без мужа губить невинність, то це значить, що вона натура не горда. Це раз.

— Не горда?—перепитала Ріна, швидко махаючи голкою.

— Так. Вона згоджується на зневагу. Бо як не як, а в такім коханню завжди є трошки зневаги до такої дівчини. Так дума Панаєв.

— Ну, звичайно, не ти!—кинула Ріна.

Юрій на хвилину зупинився, він не розібрав, чи вона згодилась, чи з насмішкою сказала.

— Так. Далі, ця дівчина не має, значить, багато цінностів. Бо якби вона їх мала, то її взяв би той за жінку. Третє, така дівчина, стаючи жінкою другого мужчини, коли він прощає їй гріх, почуває завжди вдячність. А це вже нерівність. Крім того, вдячність ця такого сорту, що моментально переходить в ненависть, як її образить.

Юрій говорив помалу, прижмуривши очі, не дивлячись на Ріну й похльоскуючи себе по коліні. І ставав усе серйозніщий, неначе висловлював свої думки, або хотів показати, що поділяє їх.

— Нарешті, така дівчина, гублячи невинність не з мужем, не має ніякої серйозної уяви про шлюб. Голос тіла для неї все. На такій би Панаєв не женився. Це—досить оригінально. Як ти думаєш?

Ріна при останніх словах про «голос тіла» лишила роботу і стала дивитись на Юрія. Спочатку вона густо почервоніла, в очах промиготіло здивування, але вона неначе струхнула зараз же все це з себе і лукаво посміхнулась.

Заткнувши голку, вона одклала вишивання й підійшла до Юрія. Він підняв до неї голову. На нього згори, прикриті довгими віями, ніжно сміючись дивились її очі. Губи старались здержати сміх.

— Ану підніми більше до мене голову,—сказала вона.

Юрій, удаючи здивованого, підняв лице.

Ріна якийсь час дивилась йому в очі, аж нагнувшись так, що ланцюжок од годинника ліг на його руку. Далі засміялась, погладила його по щоці і сівши на поручень фотелю, обняла Юрія за шию:

— Юрасику-телесику, голубчику, ну, нащо ти такий страшно хитрий? Любий мій, не треба буть таким замисловатим, я ледве-ледве розгадала. І завжди ти так. Замість того, щоб сказати щось прямо, ти вживаєш якісь символи, метафори. І я так і думала, що ти й сьогодні щось принесеш в цьому роді.

Юрія схилювала тепла близькість Ріни. Але таке віднощення до його слів роздратувало його. Він обережно визволився з її обіймів.

— Я не розумію, що ти хитрого знайшла в словах П а н а є в а,—сказав він.

Ріна стала на коліна перед ним і поклала йому руки на плечі.

— Юрасику...—комічно-благаючи сказала вона:— Я знаю, що це не ти хитрий, а Панаєв, а тільки все ж таки і ти трошки. Ну, скажи, любий, тільки правду скажи, хто перший таку розмову завів. Ти, правда? Тільки май гордість не збрехати!

Юрій уже добре розумів, що з першого ж кроку став не на ту позицію. Коли б не морфій, він зовсім інакше говорив би, найшов би іншу, природну, об'єктивну форму, взагалі тримався б не так сонно, кволо й тупувато.

Але зразу ж уступити, піддатись не мав досить сили..

— Я не знаю... Поправді, я не пам'ятаю, хто з нас почав... Ну, здається, я.

Ріна похваляюче хитнула головою.

— Так. Здається, ти. А чи не пам'ятаєш ти часом, Юрасику, чи не мав ти далекусенько-далекусенько в грудях, у темнюсенькому куточку їх такого хитренького бажання розказати *м е н і* цю розмову, яку, здається, ти почав? Ні? Не пригадуєш?

Юрій стиснув плечима. Це лице, з тремтячим смішком в очах, з губами, виткими як хміль, але так хвилюючими, не давало йому змоги володіти собою.

— Чудне питання,—засміявся він трохи роблено.— Звичайно, я не мав на увазі ховати від тебе. Тим паче, що знаю, як ти ставишся до цього всього. Просто розказав тобі, як цікаву балачку...

— Ага. Ну, а ти згоджувався з ним?

— Ти ж знаєш, як я думаю...

— Голубчику, ти думаєш так хитро, що я й досі не знаю, як саме... Ні-ні, вибачай, я й забула, що вже знаю... Ну, а чого ти сьогодні такий торжественно кислий, га? Може маєш намір запропонувати мені руку й серце? Бо, справді, Юрку, що ж я робитиму, як ти покинеш мене? Хто мене візьме? Перш за все я—не горда, друге, я... Ой, забула, що друге! Ага!

Не маю цінностів, крім тіла. Третє... третє—не розумію, що таке шлюб... Ну, куди я здатна?! Коли ти порядний чоловік, Юрку, ти мусиш покрити свій гріх. Чуєш? Я розумію, що це—жертва, але що зробиш?..

Юрій старався піймати свій звичайний тон, насмішкувато-недбалий, дуже зручний, коли погано себе почуваєш, але ніяк не міг попасти в нього, як часом буває—в рукав пальта.

— Прошу дуже,—сказав він.—Моя рука й серце давно у ваших ніг...

— Правда?— прудко підвелася, немов здивована й зраділа Ріна.—Ур-ра! Тепер я їм задам. Значить, у мене єсть цінності?.. Але чекай, Юрасю, може я вже можу тепер і не женитися так. Як ти гадаєш? Уже в мене єсть цінності, мене оцінили, гордість моя задоволена може, можна й не женитись?

Юрій показно-роблено зідхнув.

— На жаль, здається, так і прийдеться нам зробити. Сьогодні я мав серйозну, урочисту розмову з матір'ю і майже дав їй слово ощасливити бідну Галю... Подумай собі, вона стільки літ жде, стільки зщиточків на вірші витратила. Вона попереписувала майже всіх поетів, які хоч слово сказали про нещасне кохання, а я раптом візьму й не женюсь на ній. Це занадто. Вона почне списувати тоді армянські анекдоти.

— Так! Ти мусиш на ній женитись, Юрію!—торжественно підняла руку Ріна.—Я вступаюсь. Слава богу, нарешті, ми прийшли до кінця. Прекрасно. Тепер я тобі дещо покажу. Тепер можна. Чекай.

Вона поспішно вийняла з-за корсажу листа Анатолія, розгорнула й подала Юркові.

Він прочитав і зразу зрозумів її занадту сьогоднішню веселість і незрозумілу піднятість. Сам лист його здивував і стурбував. Зараз же піднялось

роздратування: вони вже й сюди лізуть, уже й на це вони накладають свою руку. Але цього вже він не дозволить!

— Ти що одповіла?—спитав він одривисто.

— Завтра о шостій призначила йому в мене побачення. Мені дуже сумно, що я мусітиму йому одмовити, але..

Ріна взяла листа і, лукаво-сумно хитаючи головою, кинула його на стіл.

— Але що робить? Я уступаю бідній Галі.

І бачачи на лиці Юрія незрозуміння, невинно додала:

— Він, розуміється, за тебе буде прохать у мене руку для тебе. Він тобі не довіряє й думає, що я теж тобі не вірю. У вас, певно, нема чисто братських відносин. Він, мабуть, дума, що ти спосібний покинути бідну, зведену з розуму дівчину.

Юрій встав і заходив по хаті. Роздратування росло з хоробливою швидкістю, як завжди, коли він був у поганому стані. Чого вони лізуть? Що той дурень може розуміти тут, коли тут сам чорт ногу зломить. Він хоче говорить, хоче, певно, умовлять її не згоджуватись на шлюб. Її умовляти, коли вона тільки цього й хоче, тільки й шукає якогось приводу, щоб полегше одпихнуть його від себе. В гарну ситуацію попаде той нахаба. Що вона його висміє і розлютить, то це факт. Вона йому покаже!

— Ні! Я сьогодні з братом побалакаю,—проговорив він уголос. — Це неможливо. Глупо і... неможливо.

— О, ні,—скрикнула Ріна.—З якої речі? Я так хотіла зазнайомитись з твоїми, так мріяла! Ні-ні, прошу не балакать. Коли хочеш, можеш прийти й ти. Сядеш у сусідній хаті й будеш чути.

Роздратованість і злість Юрія немов знайшли собі вихід від цих слів.

— Ну, до цього я ще не дійшов. Вибачайте!—кинув він.

— І не дійдеш,—зараз же засміялась Ріна, беручи в руки шитво.—Ніколи не дійдеш.

— Підлоти робити... дійсно, не дійду...

— Як з ким підлота, а з ким... нема підлоти. Все, Юрасику, на світі відносно. Про це ми вже балакали. Що підлота з Юрієм Микульським, то не підлота з Анатолієм. Так я думаю.

Юрій мовчав: у голосі Ріни задзвеніли вже погрозливі нотки. Треба б і далі мовчати, але Юрія уцшпливо кололи слова «і ніколи не дійдеш».

— Через що ж ти думаєш, що я ніколи не дійду?—криво посміхнувся він.—Що я—брат Анатолія? Що в мене теж буржуазна вдача? І я не здатний пройнятись «вищою мораллю»?

Ріна мовчки старанно робила хрестики ниткою.

— Так, я таки до цього, здається, не дійду. Підслухувати під дверима чи по-буржуазному, чи по-пролетарськи не зовсім... естетично...

— Як кого підслухувать. Анатолія Микульського можна,—сказала Ріна.—З Анатолієм Микульським все можна!—раптом прудко підняла вона голову й подивилась горящими очима на Юрія. Лице її враз змінилося. Таку раптову, різку зміну Юрій бачив тільки в Ріни. Здавалось, будь їй тут річка, в яку треба плигнути, Ріна з цим лицем неодмінно, без хвилини вагання плигнула б. Треба сказати чоловікові в лице найжорстокішу правду, Ріна її випалить без крихти жалю, з радістю, з сласністю!

М'яка, кошача, лінива ніжність зникла і замість неї, в зібраних над переніссям бровах—настовбурченість якогось лютого безпардонного звіра, який кинеться сам на цілу юрбу людей і собак. Очі аж переливались жовтим, як у котів, світлом, губи посіріли.

— Можна!—з викликом хитнула вона головою,— чоловіком, який свідомо, свідомо вимучує сотні людей голодною смертю, я буду якісь етики-естетики розводить?.. Яка мораль з ним у мене може бути, крім моралі ненависти, боротьби до смерти? Що за мармеладничання! Яка з ним етика-мораль? Що суспільство зве його поміщиком, фабрикантом, що мораль цього суспільства дозволяє йому смоктати людей, то й я повинна признавати теж за ним це право й естетику йому показувати? Та як ти смієш сміятися з тої «вищої моралі», з того, що сам кільки днів тому немов допускав? Неестетично? З ким, я тебе питаю? Неморально? Яка, я тебе питаю, мораль? Що то за вселюдська, всеєдина мораль? Хіба може бути єдина мораль для Анатолія і для того мужика, якого він веде до деґенерації? Може? Брехня! Дві моралі, три, десять, стільки, скільки є обиджених і обиджающих! Так-так, посміхайся з цих слів, а від цього обиджені не зникнуть. І з їх погляду все, що Анатолієві шкодить, що ослаблює його силу—добре й морально. І ніяких церемоній не повинно бути. Годі! Ти, я знаю, думаєш, що говорю це для того, щоб тебе кудись тим «перетягнути». Мені сором за тебе, коли ти так думаєш. Але я хочу,—не ховаю!—хочу, щоб ти зрозумів, що, будучи соціялістом, не можна бути братом і приятелем Анатоліїв! Я можу городовика мати особистим приятелем, простого жандарма, навіть грубого чорносотенця, який щиро, щиро сам вірить, що робить добре діло, але Анатолія Микульського, який ще хвалиться тим, що він паразит, що його оберігають закони, що має право душить, смоктать, убивать і називає це «бути сильним», Анатолія Микульського я виключаю з кругу своєї моралі. З ним усе дозволено, все!

Такий вибух був не спроста. Юрій це розумів. Не могла ж, справді, одна принципіяльність викликати

таку промову з цим дрижанням голосу й палом очей. Міг тут грати ролю лист Анатолія, могло бути ще щось, чого Юрій ще не знав. Чи не вплинуло на вибух те, що він сказав про Галю?

Ріна схопила з столу листа, розвинула його і, трясучи ним, заговорила знов:

— Я не знаю, для чого він прислав мені цю записочку? Не знаю, чого він хоче? Мене тільки дивує навіть у Анатолія Микульського таке безмежне нахабство. Як він сміє думать, що в нас може вийти якесь порозуміння... А втім, дійсно, що тут нахабного? Коли з Юрієм Микульським єсть якесь порозуміння, то чому не може бути з Анатолієм?..

У Юрія тьохнуло серце: ось починається плигання в річку. Він сів і почав машинально одягати рукавички.

— Хіба Юрій не такий же, як Анатолій? Що він називає себе соціялістом? О, то така дурниця. Хіба так трудно назватись? Хіба, мовляв, у Західній Європі мало фабрикантів соціялістів? Хіба мало в нас було соціялістів, які служили так само в охранці, як і в партіях? Мораль—одна, що з фабрикантом, що з робітником. Значить, діло тільки в назві. Цілком розумію Анатолія Аркадійовича, цілком розумію його насмішки над тобою, наді мною, над «турнюром соціялізму». О, я дуже рада, що він завтра прийде. Я з ним поговорю.

Ріна кинула листа на стіл, схопила шитво й почала шить. Якийсь мент вона мовчала, далі підняла голову і, не можучи, видно, зупинитись, почала знов:

— Да, я знаю, чого він прийде. Йому треба переконатись, чи в нас справа зайшла «занадто далеко», чи ні, себто, чи я загубила невинність, чи ще ні. Коли «занадто далеко», ну, тоді діло безнадійне, тоді Анатолій Аркадійович мусить бути дворянином і чесним чоловіком, він запропонує братові Юрію «покрити

свій гріх». Це називається чесністю Анатоліїв. О, він може не турбуватись: в родині Микульських нема нечесних людей. Брат Модест так само одібрав невинність у дівчини і «покрив гріх». Тепер у них певне «щастя». Брат Юрій теж не може бути нечесним чоловіком. Рука й серце його давно простягнені бідній дівчині, яку вже ніхто не візьме, бо вона не має ні гордости, ні інших цінностів.

Ріна раптом пустила обидві руки на коліна собі і з непорозумінням, але зі злою веселістю засміялась:

— Ну, подумайте ви собі, це називається порядним, чесним вчинком! Щоб «покрити гріх», чесний чоловік на все життя в'яже себе з людиною, яку не любить, з якою не хоче жити, в'яже примусом, примусом дітей родить, примусом в с е життя живе. Все життя. Це гірше Шлісельбурга...

— Ріно, Ріно...—схвильовано встиг проговорити Юрій.—Навіщо ти видумуєш: хто ж не любить?

— Ти, я,—ми обоє не любимо. Те, що ми любовники, ще не є любов. Знайте, Юрію Аркадійовичу, що більш нечесного, жорстокого й безглуздого вчинку, який ми зробили б, повінчавшись, я не знаю...Більш нечасних і жорстоких людей, як чесні Анатолії, нема. Чесний Анатолій, раз він дійсно чесний, вже не покине своєї жінки, не покохає другу, не устроїть свого й її життя так, як вимагає здорове, незалежне від осуду його моралі, чуття. Ні, він тягтиме, як віл, своє ярмо, як довічний каторжник. І ти думаєш, що я згоджусь на це? Він мене рятує! Тепер ніякий Панаєв уже не жениться на мені. Хіба я не зрозуміла, для чого ти розказав мені свою розмову з Панаєвим? Хіба я не бачила, що ти хотів лякнути мене? І хіба з цього не видно, що ти рідний брат Анатолія й Панаєва? Хіба Анатолій і Панаєв розуміють шлюб інакше, як «роблення партії»?..

Ріна раптом засміялась.

— Я пригадаю теж одну розмову з цим самим Панаєвим. Колись він мене спитав, чим я займаюсь тепер. Я сказала, що маю службу в конторі. «Ні, чим поза службою?» Ах, поза службою? Різними справами. А поміж іншими, кажу, шукаю собі мужа. Сказала це цілком серйозно, трошки навмисне, щоб ошелешить, а все таки серйозно. Треба було бачить, як він зміщався. Бідака, він подумав перш за все, що я на нього натякаю. «Як так шукаєте мужа?»—лопоче. А так, просто шукаю, та й годі. Мужа шукаю, мужа. Люди по десять, п'ятнадцять літ учаться, тратять сили, щоб потім знайти службу, а чому не вчитись хоч два роки, щоб знайти чоловіка, з яким житимеш усе життя? Він до того був ошелешений, що не знав, що сказати. Розуміється, не повірив і, як бачиш, тепер мій енергійний ухажуватель. Коли не мужем, то любовником дуже хоче буть. Надій багато: панна яка так говорить, напевне доступна. Йому, наприклад, і в голову не поміститься, що я в любовники може, і прийму його, а як претендента на мужа—викину за поріг. Він того не розуміє, як і твій брат Анатолій, як і ти сам не зрозумієш, не хочеш, не можеш зрозуміть. І тим паче Панаєв не може зрозуміть, коли він багатий і я можу зробити «добру партію». Очевидно, тільки натура гетера. Більш нічого. Ну, признайся, що й ти так думаєш, признайся раз на все! Признайся, тобі кажу...

Юрієві почала бити кров у виски з такою силою, неначе там поставили два мотори. Голова вже горіла і в грудях було почування безмірної, душачої тоски.

— Ріно... Не треба... Навіщо це?—проговорив він з трудом, похиливши голову.

— Признайся, я тобі говорю. Не бійся ж! Як же ти не розумієш того, що ти мене ображаєш?! Як ти не розумієш, що я не хочу, сміюсь, плюю на твій «рятунок»?! Я тобі досі не можу вбити в твою Ми-

кульську голову,—Микульську, Микульську!!—що мені треба не содержателя, не любовника, а мужа, товарища, друга, любовника, брата, подругу, батька дітей моїх, чоловіка, з яким я буду жити все життя?!

— Ріно... Я тебе прошу...

— Як ти не розумієш, що ти ображаєш мене щохвилини недовір'ям, як ти й досі не бачиш, що я не потребую ніякої твоєї матеріяльної допомоги. Навіщо ти завжди підсовуєш мені свої паршиві гроші? Навіщо ти мене спокушаєш своїми дарунками? Ти думаєш, що я таки нарешті проявлюся, що я звикну проявлятись, що покину свою «упертість»? Тобі дає право так думати моя подлість, те, що я до тебе бігаю й цілую тебе й казюся з тобою в тому «гніздечку», яке ти так розумно обставив? Так? Ти цим «гніздечком», перснями, браслетами привчаєш мене до великого гнізда, до Микульщини? Признайся, що ти й сьогодні щось приніс. Я бачила зараз же, як ти ввійшов. Приніс, чи ні?

Юрій підвів голову. Крик Ріни бив йому в уха з такою силою, ніби вона не балакала, а била його лінійками по вухах. Щоб хоч на хвилину припинити цей крик, він, сам себе не пам'ятаючи, вийняв пуделко з брошкою й мовчки подав його Ріні. Вона, дійсно, зразу ж змовкла.

— Дякую. Нарешті, ти щирий,—дуже тихо сказала вона, але, глянувши пильніше на Юрія, на його каламутні очі й опущене донизу, зм'яте й зжовкле одразу лице, вона зрозуміла, що тут не було ніякої щирости, а просто машинальний, навряд чи свідомий, рух руки.

— Що з тобою, Юрку?—стурбовано, строго-ніжно проговорила Ріна, підходячи ближче.

Юрій, як тільки вона заговорила цим тоном, злякався. Зробивши зусилля, він опанував собою і, блідо посміхаючись, сказав:

— Нічого особливого. Я слухаю тебе...

Раптом Ріна стала перед ним на коліна. На щоках її горів пекучий рум'янець підняття, що доходив аж до очей. Губи розгорілись і очі блискали. Вигляд у неї був як після палких любовних обіймів, коли вона, вся дрижача, лежала там у «гніздечку» на широкому ліжку.

— Юру, дорогий мій, ось на колінах тебе молю, останній раз, останній раз, Юру. Давай поїдем у Херсон. Там ми наймемо дві кімнати, гарненькі. Тільки на один рік, Юру. Я ж не знаю тебе і ти мене не знаєш. Я знаю тебе, як любовника, а не знаю, який ти в буденному життю, який ти з людьми, з прислугою, зі мною щодня. Я вже писала й там тобі вже наготовили службу. Я теж матиму. Ми будемо жити серед товаришів, працювати. Юру, я знаю, ти боїшся дрібненької служби. Завіряю тебе, що це зовсім не страшно. Даю тобі слово, можна робити найнуднішу роботу й робити її весело, і добре. Їйбогу, Юру.. Мовчи, мовчи, не треба говорити, вислухай, я останній раз так говорю з тобою... Ти розумієш, що я хочу мати тебе як мужа, як товариша. Я не поважаю тебе за те, що ти сильний. Я хочу поважати тебе, я хочу, щоб ти був такий дужий, щоб навіть, працюючи в якогось нотаря, ти почував себе весело й бадьоро. Тоді, Юру, нам нічого не може бути страшним. Ну, що ще може нас злякати? В змислі нашого розладу, в змислі роз'єднання? Нічого. Юрку, Юрасику, любий мій, нічого, даю тобі слово! Вір мені, я знаю, я по собі знаю. Я ж не можу бути матір'ю дітей від людини, якої я не знаю. Я не можу, Юрку... Ти подивись, як живуть Клим з Тотою, як живе Модест із своєю жінкою. Ти сам мені казав. Через що? Вони не знали одне одного, вони зв'язали себе, не впізнавши як слід, не серйозно, не думаючи про те, яку серйозну річ беруть на себе. І народили дітей так собі, випадково,

по шаблону і зв'язали себе так, що задихаються. Навіщо ж нам так робити, коли ми можемо інакше. Вони над цим не думали, а ми думаємо. І нам не проститься, їм проститься, бо не знали, що робили, а нам ні. Я собі ніколи не прощу, ніколи, я уб'ю себе й дітей, і не дам їм жити, як побачу, що ми не можемо жити разом з ними. Я собі не прошу, що мала змогу й не зробила. Ну, Юрку, чого ти боїшся, чому не хочеш? Боїшся поговорів, боїшся, що як не зживемось і розійдемось, на мене слава піде? Юру, я ж знаю, що я роблю, я ж знаю, що я не для розпусти, а для більшго так роблю, ми ж це знаємо, чого нам боятись? Ну, хай розійдемось, хай говорять. Хіба мені може бути важним, що про мене говоритиме Панаєв? Я беру все, Юрку, на себе. Ми поживемо рік, а тоді ми зможемо сказати, чи ми чоловік і жінка, чи можемо родити дітей і пройти разом з ними все життя. Ну, любий?

Юрій сидів весь жовтий, з чудною, кривою посмішкою на губах, напівзакривши очі.

— Ну, Юру?

Він помалу покачав головою й тихо сказав:

— Ні, Ріно.

— Ні??

— Ні...

— Що «ні»?

— Не можу сказать...

Ріна помалу встала з колін і одійшла на своє місце.

— Я вже тобі не раз говорив, —хрипко додав Юрій, все так же ухмиляючись.

— Через те, що я пропоную безглуздя, як ти говорив?

— Майже.

— Добре, тим краще. Тим краще. Значить, ми нарешті скінчимо цю трагікомедію. Давно час.

Ріна взяла знов вищивання і стала шити, нічого не бачачи.

На Юрія і ці її слова не подіяли. Він почував тільки втому й слабість, у всьому тілі було бажання лягти, витягнуть ноги, пустить вільно руки й лежать. Так буває, коли їдеш довго у вагоні й жагуче хочеш лягти, а нема де. І дивно було, чого Ріна так хвилюється, сердиться. Ну, кінець, так що з того?

Але почуваючи так, Юрій знає, привик знати, що так кінчити вони не можуть і коли це говориться й ніби дійсно покінчено, то це зовсім неправда. Він знав, що для нього, принаймні, це кінець. Зараз у цю хвилину він приймає його байдуже, тупо, ні з чим цей кінець не зв'язуючи попереду. Але це через ці мотори в голові, через утому, через морфій. Дим на пожежі теж закриває все і не бачиш, що там сталось. Але коли дим розвіється, руїни виступлять з невблаганною, невідрадною силою.

— Не безглуздя, а... зайве ти пропонуєш...—для чогось почав він знов.

Ріна мовчала, щось думаючи й безупинно вишиваючи.

Юрій спер все тіло на фотель, угруз в сидіння і мовчав. Говорити не хотілось, але треба було: слова про розрив чомусь заважали й неприємно свербіло в мозку.

— Цілком зайве... Так само можна пізнавати себе й тут і не їхать у Херсон. Можна повінчатись і не мати дітей... То ти таке страшне значіння надаєш вінчанню. Ах, повінчались і зв'язались... Ніхто не може нас зв'язати, коли не хочемо...

— Діло не в вінчанню!—тихо проговорила Ріна.

Те, що вона обізвалась і обізвалась так тихо, кротко, журно, боляче кольнуло Юрія. Він сів рівніше і сказав:

— А в чому ж?

Ріна не одповідала, уважно працюючи голкою.

— В чому ж, Ріно?

Ріна зупинила руку й поривчасто повернулась до Юрія.

— Так ти пропонуєш просто повінчатись тут і жить?—рішуче, з чудними нотками в голосі спитала вона.

— Пропоную.

— Цілком серйозно й без хитання?

— Цілком.

— Добре!—згодилась Ріна.—Добре. Я даю згоду. Завтра, післязавтра вінчаємось. Я згодна.

Юрій якийсь мент застигло і вражено дивився на неї, потім устав, для чогось натягнув рукавичку й знову сів.

Ріна немов нічого не помітила.

— Хай буде так. Зробимо по-твоєму. Може, дійсно, ти радиш розумніше. Коли це можна зробити? Здається, треба документи якісь? У мене гімназичний атестат десь на курсах, я ще не взяла. Завтра піду. А в тебе єсть документи?

— Здається, єсть,—машинально сказав Юрій.

— Тим краще. Де ж ми оселимось? В «гніздечку»? Ну, що ж? Може так краще. Дійсно, хто нас може примусити жити, коли побачимо, що не підходимо? Правда, Юрку?

Юрій знов сів вільніше й знову нерви опали: він розумів, що це просто жарт.

— І таки б краще було, коли б так зробили,—проговорив немов хмуро.

Ріна випрямилась.

— Що значить «коли б»? Ти одмовляєшся?

— Не я одмовляюсь, а ти.

— Я?! Коли ж я одмовилась? Що ти вигадуєш? Що ти крутиш? Ти говори прямо: ти хочеш вінчатись чи ні? Не крути!

Бог його знає, чого вона так спалахнула і що в дійсності мала на думці.

— Ах, Ріно, ну, та я ж бачу, що ти жартуєш. Не повірю ж я, що ти справді будеш вінчатись. Одні «гартованці» не дозволять.

— Хто жартує?! — скрикнула Ріна, все більш і більш приходячи в гнів. — Він на мене звалює. Сам не хоче, весь час крутить і на мене звалює, що я жартую, що «гартованці» не дозволять. А ти б хотів, правда, щоб вони не дозволили? Дозволять, голубчику, дозволять. А не дозволять, не треба, я знаю, що я роблю. Ти говори: ти хочеш вінчатись?

— Хочу.

— Кінець. Ми вінчаємось. Більше щоб не було про це розмов. Ніяких жартів нема, ми вінчаємось якнайшвидше.

— Я дуже радий.

— Я також...

VI

Ніби тільки цього й чекаючи, хтось постукав.

— Ввійдіть!—крикнула Ріна і, озирнувшись, взяла пуделко з брошкою й засунула його під подушку.

Ввійшов Степун. Вітаючись, він, як звичайно, заклопотано й ніжно обдивився кожного своїми добрими, в лохматих білих віях, очима. Здавалось, на його обов'язку лежало слідкувати за добрим станом товаришів.

— Е, голубчику, а ви що ж такий, ніби недужим себе почуваєте?—з докором сказав він Юркові й скоса подивився на Ріну.

— Так, трошки ніби застудився.

— Не треба застуджуватись.

І Степун короткими й товстими руками присунув собі стілець. Сівши, він з полегшенням передихнув,—у нього була астма чи сердечна якась хвороба і йому трудно було ходить. Сам він про хворобу свою не любив говорити й задишку поясняв «барабанчиком»,

як називав кругленький живіт, та короткими й товстими ногами. Що людині з довгими ногами треба зробить один крок, то йому три. От і мусить чоловік захакатись.

Вийнявши велику, як газета, хустку, він почав з таким усердям витирати лице, немов на ньому позасихало чорнило його редакції, з якої він тепер прийшов. Високий лоб його з м'ясистою нерівною шкурою від цього масажу аж почервонів, а брови ще більш настовбурчились. Але масаж йому, видно, був приємний, бо він аж хукав, ніби купаючись. Склавши хустку вчетверо, а потім ще раз учетверо, він засунув її в кишеню і тоді вже, зручніше розставивши короткі ноги з товстими, як окороки, ляжками, почав розмовляти. Перш за все, він з деякою тривогою спитав, чи все благополучно. З того часу, як після цілковитого знищення організації йому пощастило закласти нову, у нього майже не проходив вираз тривоги. Часто в нього був такий вигляд, немов він сам не вірить, що це таки організація, що вона збирається, функціонує. Хто знає, от ніби й є організація і ніби все як слід, а раптом візьме й розлізеться так, що й не помітиш, як то сталось. От в роді того, як держиш воду в жмені: здається, міцно держиш, а якось одверни увагу й рука вже порожня.

— Ну, а ви чого така... така занадто серйозна, га? Майбутня бійка хвилює? Га?—раптом грубувато звернувся Степун до Ріни, не скінчивши розказувати Юрієві, як сьогодні в редакції трапився один курйозний випадок з передплатником. (Степун був старим співробітником поважної, з соціялістичним відтінком руської газети).

— Серйозні діла робляться,—ухильчиво одповіла Ріна,—тому й серйозна.

Степун уважно, коротенькими поглядами оглядів її й Юрія.

— Ну, тоді єсть законна причина.

Але він все ж таки з-під лоба ще раз озирнув Ріну. До Ріни він відносився з особливою симпатією, страшно пильно захованою, соромливою, з навмисною грубуватістю, але так невміло, зворушливо-наївно прикритою, що Ріна часом просто хапала його за кошлату з круглою лисинкою голову й гаряче цілувала. Після цього дідуньо Степун довго був червоний, соромливо жартував, витирався своєю газетою-хусткою і хукав, немов вибрався на сьомий поверх. Коли Ріни чомусь не було на зібраннях, Степун говорив мало, задумливо рисував щонебудь своїм жовтим олівцем і до справ відносився з такою увагою, немов боявся, що без Ріни ніхто нічого не зможе зробить. Іноді аж надокучав своїм повторенням: «Та не забудьте ж, товаришу». Коли ж була Ріна, він теж не говорив багато, але не малював, не мав настороженості в очах; часом вигляд у нього був, як у батька, який сидить за чаєм серед доброї, милої сім'ї.

Оглядівши Ріну, Степун з кряхтінням вийняв масивний з монограмами портсигар і почав закурювать.

У цей час прийшов Кручений Панич, або просто Кручений. Він не ввійшов, а влетів у хату. Нашвидку привітавшись зо всіма, він зараз же оббіг усю кімнату, цікаво всюди зазираючи. Він десятки разів бачив тут усе, але так само, як і перший раз, помацав пальцями костяну малпочку на туалетному столику, нахилив свою кучеряву в жовтозолотистих локонах голову до квіток в зеленому глечику, понюхав, похвалив і зараз же задер лице до ґравюри з Бекліновського «Острова мертвих». Од ґравюри протупотів до фотографій на столі, по дорозі зазирнув на вулицю в вікно, од фотографій перебіг до гарненьких, золотом вишитих, пантофельок, що визирали з-під ліжка,— дарунків Юрія. Він був похожий на жвавого, непосидливо-цікавого фокстер'єра, який, убігши в хату,

хоч би знайому йому з перших днів його життя, мусить обнюхати кожний трохи-трохи інтересний предмет.

Як тільки з'явився Кручений, Ріна зараз же ніби заспокоїлась і, покликавши його до себе, почала балакать.

Насамперед потихеньку прошепотіла йому, що двох з «фракції» Гомункулюса на зібранню не буде. Значить, справа не зовсім провалиться сьогодні.

Потім зараз же, щоб не запідозрили їх в якійсь змові, почала розпитувати про школу. Дітвора поводилася добре? Пустунчик був? Як тримала себе Зірка? Що чувати про Галинку?

Кручений з чулістю фокстер'єра учув, що інтерес Ріни до школи був трохи перебільшений. Але він одповідав їй з такою ж самою жвавістю. Дітвора була трохи сумна, бо не було з нею «товаришки Ріни». Пустунчик перекинув чорнило і злизав його язиком та носом; Зірка, своїм звичаєм, була глибокодумна і знов задавала філософські питання. Наприклад: чому в тата є борода, а в мами нема?

Ріна весело й любовно сміялась. Але в тому, що вона сміялась з якоюсь (цілком щирою!) гарячковою любов'ю, Кручений розумів, що Ріна думає не тільки про дітлоху, а й ще про щось. У Микульського теж досить підозрілий вигляд: дивиться на Степуна, неначе слуха, а видно,—не чує ні слова й не бачить нічого. Іноді раптом, як зляканий, швидко дивиться на Ріну, не украв би її хто. Чи не посварились вони?

І почуваючи приємне хвилювання від цієї догадки, Кручений ще з більшим захопленням говорив про школу. На його думку, обов'язково треба серйозніше, доцільніше взятись за це діло. Коли дивитись на нього з погляду моменту, політики, то, розуміється, це забавка, як гада Гомункулюс. Але з погляду соціялізму, з погляду широкого й далекосяжного, такі школки робітничих дітей матимуть просто надзви-

чайне, колосальне значіння! Подумать собі, що цим дітям з самого початку, в тій порі, коли всякі поняття вростають у душу і хоч і вирвані, то лишають шрами (цей вираз дуже подобався Крученому, але він не дав те помітить); подумать собі, що в казенних школах їх начиняють, як дешеві ковбаси, усякою гнилятиною. Що дивного, що в дітей ніколи не викоріниш усяких соціяльних і інших забобонів. А тут дитяча душа з перших кроків вступає на шлях соціялістичного розуміння всіх явищ життя. Що б з нею потім не трапилось, а вона вже ніколи не забуде того, що дістала в таку пору. Це страшно важна річ, може навіть важніша, ніж гуртки дорослих робітників. Звичайно, і дорослих треба, бо інакше й дітей не даватимуть, але школки—то річ просто геніяльна. Школки були ідеєю Ріни. Вона перша по зразку панських дитячих садків почала гуртувати дітей робітників в невеличкі нелеґальні групи і займатись з ними. Все, що говорив Кручений, перша говорила Ріна і сам Кручений колись був проти того, щоб серйозні партійні сили давали на якісь дитячі школи. Але, переконавшись, як усі, вірою й захопленням Ріни, теж захопився і завжди, де треба й не треба, натякав, що ідея ця «просто геніяльна». Сьогодні повторив він це з подвійним захватом.

От тільки треба якось краще уґрунтувати цю роботу. Коли б можна було так поставити діло, щоб з тих школок діти могли, пробувши років три-чотири, вступать у вищі школи або принаймні тримать іспити в казенних школах, щоб мати права цих шкіл.

— Ну, розуміється! Ну, розуміється! — поспішно, нетерпляче перебила Ріна.—Це обов'язково! Щоб це не було «для развлечения времени», як каже Шелудько, а «з пользою», щоб робітники бачили, що діти не дурно час ґають. Обов'язково! Ми, знаєте що, Кручений, зробимо? Ми колись збунтуємось і...

Почувся стук і зараз же ввійшов Гомункулюс. У нього під пахвою був чорний портфель, якого він, очевидно, не хотів лишити в передпокою. Як і Степун, Гомункулюс був співробітник російських газет. В соціялістичному русі він давно брав участь, але за часів реакції не обзивався нічим, а тепер місяців три тому знову вступив в організацію і брав активну участь в професіональнім русі, в якому вважався за спеціяліста.

Одягався він завжди дуже коректно,—сам невеличкий, тоненький, у чорному сюртуці, він похожий був на маленький чорненький олівець з записної книжки. І тримався так само рівно, строго-ввічливо, часом з джентельменською іронічною посмішечкою на маленькому личкові.

Як тільки він увійшов, усі замовкли. І всі зразу почули, що з цього моменту починається та баталія, для якої скликано сьогоднішнє нечергове зібрання. Ще не було Соромця. (Соромець—Осип Стельмашенко). Йому дали таке прізвище за його якусь дику в початках соромливість з інтеліґентами. Потім він трохи обзнайомився і соромився менше, але назва так і зосталась за ним.

Гомункулюс знав, розуміється, яке враження муселa справити його присутність на противників, але ні одним рухом чи поглядом не виявив того. Поважним кроком (який більше личив би до якоїсь масивної фігури) він підійшов до столу, поклав на нього свій портфель і, піднявши ззаду поли свого сюртука, помалу сів.

Знову стук, і в кімнату хутко, рішучими й поспішними кроками ввійшов Соромець. Він провів швидким поглядом по присутніх і одривистим голосом спитав:

— Спізнився?

— Ні, якраз! Якраз...—одповів Степун, зараз же встаючи і теж переходячи до столу.

Ріна та інші зразу ж помітили по лиці Соромця, що він в якомусь не звичайному настрою. Ріна кілька раз навмисне зупинялась на ньому очима, щоб хоч ними спитать, у чому річ. Але Соромець немов навмисне одійшов у протилежний куток, став біля стіни й почав дивитись на світло лямпи. Погляд Ріни він бачив, але через те, що не хотів одповідати на нього нічим, виявляло, що він мав ще щось поза справою, яка повинна була зараз піднятись тут!

— А я тількищо зустрів на Московській Вадима Стельмашенка...—голосно і з ледве помітною посмішкою почав Гомункулюс, витираючи чорненькі вусики хусткою.

Ось хутко подивився на нього. Всі також виявляли деяку увагу (крім Юрія).

— Досить... своєрідне поводження в нього, мушу признатись. Колись ми мали нагоду стрічатись на партійній роботі. Тепер підходить раптом і з якимсь таким незалежним виглядом питає мене: «Ну? Подасте мені руку?» Признаюсь, я мусів згадати про його історію і... про свою партійну дисципліну. «Ні, кажу, не подам». Він засміявся,—повернувся й пішов далі.

— Через що ж ви не подали йому руки?—раптом сказав Соромець, злегка червоніючи, як завжди, коли починав говорити при людях. Але дивився він на Гомункулюса з таким натиском, ніби придушував його вилами до стіни.

Гомункулюс, певно, через те й розказав, що тут був брат Вадима. Не для того, щоб образить цього, а якраз навпаки: показати свою об'єктивність.

— Чому?—здивувався він.—Тому, що Вадим Стельмашенко підлягає присудові товаришів за... негарний вчинок. Я дуже жалкую, що мусів так віднестися до вашого б р а т а, але...

— Братство тут ні до чого!—різко перебив Соромець.—Тільки я скажу, що Вадим Стельмашенко на

дві голови вище стоїть за... деяких добродіїв і руку йому...

— Соромець!—голосно сказала Ріна.

Соромець, ніби зрозумівши її, замовк і одвернувся від Гомункулюса.

Степун уже тривожно поглядав на всіх. Скориставшись павзою, він зараз же запропонував приступити до справи. Всі заворушились, зайняли місця й наготовились.

Юрій також підтягнувся й захвилювався,—він почував, що зараз щонебудь виясниться з Ріною, виясниться її загадкове поводження, згода на шлюб, її вибух з приводу Анатолія.

Але Степун, немов бажаючи трохи розвіяти скупчену й напружену енергію всіх, щоб стомити й тим пригасити зайвий запал, поставив на обговорення спочатку питання про пічників. Кручений зараз же запротестував, але Степун пояснив йому, що це питання дуже важне, нагальне, його треба обговорити неодмінно сьогодні. А ставить він його в першу чергу через те, що потім за нього забудуть і воно знов зостанеться нерозв'язаним. Степуна піддержав Гомункулюс і зараз же взяв слово, бо він був докладчиком у цьому питанню.

Юрій одхилився на спинку фотеля й заплющив очі. Від напруження чекання на нього знов найшла слабість.

І раптом він почув невимовне бажання піти додому й лягти там. Більше нічого, тільки додому, де так тихо-тихо, де він може зробити мертву тишу, де товсті килими й масивні портьери, крізь які не доходить так, як тут або в «гніздечку», грохіт з улиці, де не ходять над головою люди, яких не маєш права спинить;—лягти там у себе на канапі і лежать, лежать, віддавши змучені, щемлячі нерв свої теплим хвилям тиші. Можна покликати Галю з гітарою. Вона сяде

в ногах у нього й тихо-тихо гратиме йому, наспівуючи щонебудь старе й сантиментальне. Немудра її гра, немудрий спів її, але так сладосно спочивати під ці прості згуки. Немудра й сама Галя, але так тепло, спокійно й затишно стає на серці, коли вона трошки боязко, трошки з робленою наївністю, але з щирим обожанням дивиться йому в лице й швиденько говорить про прості, спокійні речі. Вона не ставить ніяких надриваючих душу питань, не шарпа нерв в несподіванками, не перероблює світ. Вона зна, що буде жінкою, матір'ю, зна свої обов'язки і не робить з цього драми, не говорить навіть про це. Те ж, що вона говорить, можна слухати чи не слухати,—як лопотіння струмочка в лісі, в літню спеку, коли так солодко лежати, притулившись щокою до свіжої трави. Лопотить собі струмочок, щось весело і дзвінко оповідає, а що він там оповідає,—бог з ним, не хочеться вслухатись. Надокучить слухати, можна її одіслати й вона несміло, знов з трошки робленою соромливістю поцілує, кокетливо посміхнеться й легенько вибіжить. І ще тихіше, затишніше в непорушній тиші великої квартири. Мозок приспаний лопотінням струмочка, немов птиця з розставленими недвижно крилами, кудись без власного руху сковзить.

Зачувся різкий, б'ючий по вухах стук олівцем по шклянці. Юрій, здригнувшись, швидко розплющив очі. Предсідатель кликав до порядку Крученого, який щось з ідіотським запалом шепотів Ріні.

У цей мент на Юрія пильно подивилась Ріна. В погляді її відбились не то ніжна тривога, не то німе питання, не то болючий, повний жалю на нього докір. І Юрій почув, як гарячим болем стиснулось його серце, як до страждання захотілось, щоб вона підійшла до нього, позволила тихенько торкнутись до її дорогої руки, щоб прошепотіла, як бувало раніше, на вухо: «Товарищу Юрку, я люблю вас»!

Ріна раптом обережно встала і навшпиньках перейшла через усю хату до нього. Він аж привстав їй назустріч, здивований, навіть зляканий таким неймовірним зв'язком між ними.

— Сидіть, товаришу, сидіть,—голосним шепотом сказала вона.—Я хочу напитись.

Юрій почервонів і сів назад. Предсідатель знов постукав олівцем по шклянці. Юрій з ненавистю подивився на нього: дорослий, хворий, стомлений чоловік замість спочинку сидить з хлопцями і з урочистим, серйозним виглядом докладає, через що пічників краще організувати по районах, І від того, чи по районах організуються пічники, чи як інакше, залежить щастя всього всесвіту.

Умить над своєю головою Юрій зачув присутність когось. Хутко озирнувшись, він зустрівся з очима Ріни, що нахилилась до нього. Вона грозилась йому пальцем, щоб не перешкоджав референтові і, наблизивши лице до самого його вуха, прошепотіла:

— Мій муж. Правда?

І, кивнуши йому головою, хутко пішла на місце. Юрій знов аплющив очі. Але додому вже не хотілось. Ці два коротенькі слова «мій муж» дивно й несподівано схвилювали його. І цим двом словечкам, сказаним нашвидку, шепотом, він повірив більше, ніж усім тим розмовам, які велись у них про шлюб. Тільки тепер він повірив, що вони, дійсно, повінчаються і що ця чудна, невідома, прекрасно-вередлива дівчина буде його жінкою.

Коли й як покінчили з пічниками, Юрій не чув. Прийшов він до себе тільки від загальної тиші, від якої зараз же захвилювався,—настала черга за тим, для чого, власне, зібрались,—за питанням про страйк на ситцевій фабриці Рибацьких-Стельмашенка.

Докладчиком був Ось. Збираючись говорити, він дуже зблід.

Він почав з опису порядків на фабриці. Порядків, власне, ніяких не було, а була повна, часом цілком безглузда, нічим не оправдана сваволя Никодима або Степаниди Рибацької. Робітника приймали на одних умовах, робив він на других, платили йому на третіх. За найменший протест зараз же викидали і майже завше з псуванням робочої книжки. Іноді зовсім без усякого приводу, для одної втіхи зробити неприємність, робилися зміни в розпорядках роботи. Українство переслідувалось з особливою ненавистю. За одну розмову по-українському в стінах фабрики накладався штраф. На стінах скрізь вивішено оповістки: «Розговоры на мазепинско-украинском наречии строго воспрещаются». Про поводження з робітницями Ось не міг розказувати. Їх без усякої потреби роздягали, ніби трусили, цинічно жартували, штрафували «натурою», себто обов'язком віддаватись усякому фабричному псові, насилували без штрафів. І на всьому, головним робом, лежала риса жорстокости, свідомої, самоцільної, обдумачої. Риса ця йшла від Никодима.

Говорячи про дядька, Ось часто зупинявся, цілими минутами мовчав, дивлячись у підлогу, і мав моторошно-сонний, застиглий вираз лиця. Говорив він голосом рівним, одривистим, ніби дуже спокійним, але всі слухали, не рухнувшись і напружено.

Никодим Стельмашенко, за словами Ося, був чоловік без усякого серця. Мало того, що без серця, а він цю безсердечність любив, тішився нею. Це було його ціллю життя. Другі п'ють, шикують,—він ні... П'є він мало. Він п'є тоді, як знає, що в п'яному стані може краще зробити комунебудь пакість. З робітників він знущається особливо. Будучи ренегатом, виходьком з робітничої верстви, зрадивши її, він ненавидить тепер її з подвійною силою отруєної душі. Іноді він навмисне робить щонебудь добре, робить довго, щоб приспать жертву, щоб добротою її розніжить,

розчулить. Коли вона вже цілком на його боці, коли горить вдячністю, ніжністю, коли вже з ентузіязмом вірить, що «світ не без добрих людей», от тут то Никодим і лупить її ломакою прямо по голові так, що кров і мозок бризками летять...

Ось трохи помовчав.

Для чого, наприклад, він забрав до себе їх, сім'ю Трохима Степьмашечка? Боявся, щоб судом не требували з нього одшкодовання, боявся осуду людей, хотів пожаліти скаліченого брата? Нічого подібного. Щоб мучить, щоб мати втіху щодня прийти й подивитись, яку батька не рушиться половина тіла, поговорити про релігію і полякати страшним судом. Він дуже релігійний, але в релігії бачить кару, страшний суд, пекло. Він дає багато на церкви, манастирі, але, здається, швидше для того, щоб зробити свідому пакість богові. От, мовляв, жертвую тобі, ти приймаєш, мусиш бути мені вдячним, а я ті гроші вкрав, видрав, награбував. Він чудесно знає, що грабує, охоче признає це, любить признавати, він насолоджується цим признанням. Між іншим, він скупий. Але навіть скупість часто уступає жорстокості. Іноді він бариш пропускає, аби зробити пакість. Коли б не Степанида Рибацька, він би одбив цим од себе всіх дільців.

Ось помовчав. Всі знали, що сказане ним досі було немов передмова до того, що він мав далі сказати. Знали навіть, що саме він скаже, знали, що не варто було повторяти всім відоме, але почувалось, що воно мусить бути сказане іменно Соромцем, іменно в зв'язку з попереднім, від чого вийде цільна картина.

Але, на диво, Соромець те головне оповів дуже коротко, ще з більшим виразом сонливости та мертвости. Виклав просто факт знущання Никодима над Манею, сестрою Антошки. Робітництво дуже обурене і це знущання есть немов та крапля, яка переповнила чашу. Страйк неминучий. Одне одного агітують, за-

палюють. Навіть старі робітники виявляють нахил вступити до боротьби з «Шакалом», як звуть Никодима. Організація, коли хоче мати вплив серед робітників, мусить стати на чолі забастовки.

— А Никодима вб'ють! — несподівано (може навіть для себе) додав Ось.—Він носить на грудях сталь-ну сітку, але те йому не поможе.

І подумавши ще трохи, так само несподівано проговорив:

— Я скінчив.

І тільки тепер узяв стільця й сів. Він був такий блідий, що на випнутих і гострих, як підборіддя, вилицях його виразно виступали розбризкані плями ластовиння. Під рудим, жорстким волоссям на молочно-білому лобі вогко блищав піт.

Слово забрав зараз же Гомункулюс. Всі знали, що за Соромцем він повинен говорити, і тому ніхто й не попереджав його. Він з вигляду цілком спокійно відніссся до докладу. Немов не знаючи про те, оскільки ця справа важна для всіх, як пункт, на котрому стрічаються два світогляди, він докладно й холоднокровно почав обмірковувати: чи може організація взяти на себе цей страйк. Виходило, що ні. Насамперед ні в професійному загальному союзі, ні в організації не було в даний момент стільки грошевої сили, щоб можна було з певністю на перемогу приступати до боротьби. Крім того, мотив самого страйку, привід був незначний.

Тут стало дуже тихо. Ріна закинула голову назад і стала дивитись у стелю. Юрієві видно було її повну теплу шию.

Так, мотив незначний. Треба згодитись з тим, що ця подія швидше морального характеру, а не економічного чи політичного, які грають завжди найактивнішу ролю в виступах пролетаріяту. Робітництво не може братись за моральне виховання своїх хазяїв. Никодим може бути садистом, дегенератом, але те

мало обходить робітників. Значніщу ролю грає економічне становище працівників на його фарбиці. Треба розглядати питання тільки з цього погляду. Якінебудь гартованці можуть роздивлятись з погляду якоїсь там пролетарської моралі, але серйозна політична організація мусить діло робити!

Гомункулюс сів і, зараз же взявши зі столу в руки книжку, почав її пильно передивлятись. Це був якийсь твір по педагогіці.

Слово було за Ріною. Вона так само, як і Гомункулюс, спокійно й діловито почала приводити свої докази, котрі зводились до того, що робітництво, як будівничий елемент нового цілого світу, мусить не тільки на економічні чи політичні явища реагувати, не тільки в цім напрямі перебудовувати, а в усіх. Бо це випливає з логіки речей: коли йде перебудова підвалин, мусять перебудовуватись і «надбудови».

Але говорилось це якось так для Ріни незвично-сухо, що навіть Гомункулюс з захованим здивованням поглядав на неї.

Одначе Юрій не дивувався,—це, власне, і був найпоганший знак.

Заговорив і Степун. Він принципіяльно був однодумцем Гомункулюса. Ці нові вигадки якихось там шукань пролетарської етики, естетики тільки ослабляли сили, які треба було всі концентрувати на певних пунктах. Але тепер він балакав лагідно, миролюбиво, стараючись зм'якшити те негативне рішення, яке, він знав, винесе організація. Степун згоджувався, що протестувати треба, але як? Не так, у кожнім разі, щоб тим протестом розбити собі лоба. Він також, як і Гомункулюс, і Ріна, не торкався факту знущання над Манею,—з пошани й жалю до Соромця.

Кручений нетерпеливився і пропонував просто голосувати. Погляди сторін відомі, відношення склалось уже давно, чого там якісь дебати розводити!

Справа, власне, залежала від Юрія, на чий бік він стане. Всі це вже спочатку бачили і часом подивлялись на Микульського, допитливо й цікаво. Але він сидів з тупо-стомленим лицем і нічого не можна було по ньому вгадати.

— Розуміється, голосувати! — підтвердила Ріна. Вона була певна, що справа виграна її стороною. Цьому поміг випадок, відсутність двох прихильників Гомункулюса. Але коли б вони й були, справа не змінилась би: чи за згодою, чи без згоди організації, страйк мусів вибухнути.

І раптом Юрій підняв руку п р о т и забастовки. Голос предсідателя Степуна переважив і справа несподівано провалилась.

— Хм!—сказала Ріна, подивившись довгим поглядом на Юрія.—Ну, добре.

— В такому разі я повинен заявити товаришам,— зараз же підвівся Соромець з кам'яним і байдужим лицем,—що страйк все одно буде. Його бере група людей. І одповідає за нього.

— А ця група знає, що вона бере на себе?—жорстко проговорив у книгу Гомункулюс.

— Знає!

Гомункулюс зідхнув, поклав книжку на стіл і сказав:

— Ну, що ж? Коли заміщуються в справи особисті симпатії, чи антипатії, коли грають ролю братерство, приятельство... кумівство, то... розуміється.

— Ми, робітники, д о б р о д і ю Гомункулюс, усі брати й приятелі! Образа одного є образа для кожного.

Гомункулюс по слові «добродій» скинув на Соромця пильним і холодним оком. Потім, ледве посміхнувшись, промовив:

— У товариша Соромця зовсім не робітнича, а інтелігентська психологія: як тільки хтось з ним у чомусь не згодний, зараз же «добродій»...

— Ні, не через це, добродію!—з натиском сказав Ось, вдруге неначе придушуючи Гомункулюса очима.

— Соромець!—знов голосно спинила його Ріна. І знов у голосі було немов нагадування чогось. Соромець замовк і хмуро подивився собі під ноги.

А Степун поспішив спинити Гомункулюса. Він був радий, що погрозливе питання з страйком так несподівано безбурно скінчилось. Не треба було роздмухувати палу. Важно, що не було прийнято офіціяльної постанови за страйк. Це головне. Все останнє можна влаштувати. Він зараз же по збірці рішив поговорити приватно з Соромцем і відмовити його від цього необережного, небезпечного кроку. Звичайно, він розумів настрій Соромця, його особливе становище в цій тяжкій історії, але треба ж зважати й на інше.

— Ну, товариші!—голосно й діловито сказав Степун.

— Питання розв'язано, я зачиняю зібрання.

— Прошу вибачити!—раптом перебив його Кручений, встаючи й підходячи до столу.—Ми маємо внести на розгляд ще деякі справи...

І він показав рукою на Ріну, Соромця та себе.

Ріна підтверджуюче хитнула головою і, заклавши руки за спину, ліниво й недбало притулилась до стіни. На губах її заграла лукава посмішка.

Степун стривожився,—очевидно, вони центральний пункт перенесли на щось інше. Тож то так дивно спокійно прийняли результат голосування!

— Але, може, другим разом?—лагідно й прохаюче сказав він.

— Ні, прошу сьогодні, зараз!—вороже кинув Ось.

— О ні, зараз, зараз!—майже з ніжним і обіцяючим усміхом піддержала Ріна.

— Як, товариші?—озирнувся на Юрія й Гомункулюса Степун.

Юрій з в'ялим, насмішкуватим виразом лиця протягнув:

— За-а-раз.

— Прошу...—зідхнувши, сказав Степун до Крученого і з цікавістю став дивитись на нього.

— Річ ось у чім. Питання не дуже велике...

Кручений кругло провів рукою по своєму дрібнокучерявому з ніжно-жовтим блиском волоссю і, подивившись скоса на Ріну, заговорив далі:

— Справа з відродженцями. Вони, як виявляється, себто деякі з них ще не одяглись як слід у свої лівреї льокаїв буржуазії, доношують соціялістичну одежу, часто навіть називаючи себе соціялістами, для перекональности своєї «високої» місії. А тим часом серед простих людей виробляють деякі не зовсім соціялістичні штуки. Так, наприклад, сьогодні до мене прийшла одна панночка і слізно стала прохати мене, щоб наш комітет вернув їй браслет чи намисто якесь, бо воно фамільне, дорого коштує і тепер з неї родичі вимагають, щоб продати, бо голодують. Можете собі уявити, як це приємно було слухать. Виявляється, що цей браслет чи намисто взяв у неї Водосвятський і сказав, що одішле його в Британський чи Берлінський музей, як цікавий зразок старого українського мистецтва. Вона йому дала через те, що кохала його. Тепер він її покинув; вона його хотіла бачить,—тікає; пише листи,—не одповідає. Півроку вже тягнеться ця історія і тепер вона звертається до нас, у комітет, щоб ми порадили свому т о в а р и щ е в і вернути їй цю річ. Я якраз сьогодні зустрів його з... з сестрою товариша Юрка, одвів убік і сказав, що от така й така історія. Ну, він мене гарно вилаяв і пішов собі далі. Вилаять мене, правда, треба було, щоб не зачіпав, кого не слід, але не треба, щоб про нас ходили чутки, ніби ми в Британський музей одсилаємо браслети. З цим якось треба нам устроїтись.

— Я пропоную оповістить цей факт!—голосно сказав Соромець. І видно, не можучи себе здержати, додав:

— І не тільки цей факт! Він украв у лікаря Костенка револьвер. У одного студента позичив пальто його батька й не оддає. Я вже не кажу, що він у всіх «позича» гроші й не верта ніколи, він «позичав» у одного чоловіка золоте «стильо», забув вернуть і потім йому ж самому продавав його. Я все можу документально, свідками довести! Годі вже цього! Я пропоную оповістить ці факти і заявить, що ми, соціялісти. ніяких шуб, револьверів, браслетів і т. п. в Британський музей не одправляємо. Цим займаються відродженці. І їхні приятелі!

— Рація!—підтвердила Ріна.

— Ну, рації мало в словах товариша Соромця, хоч є багато й навіть занадто багато вогню,—сказав Гомункулюс з строгим лицем.

— Чому так?—різко повернувся в його бік Соромець.

— Тому, що ми—не «поліція нравів» і боремось не з кишеньковими злодіями, а з політичною течією! Це особисте життя Водосвятського і нам нема до того діла. Ми їхню брудну білизну будемо перетрусювать, вони нашу: це до партійних, політичних справ не має відношення.

— Нехай перетрусюють і нашу, — посміхнулась Ріна.—Нехай.

— А ви боїтесь, щоб чогось у в а с не витрусили?—нестримано бовкнув Кручений.

Гомункулюс чув його слова, але й оком не повів у його бік. Скрививши з гидливістю губи, він одповів Ріні:

— Е, товаришко, крім бруду й смороду такі перетрусювання нічого не дадуть...

— Ну, що ж? Нехай дають і бруд, і сморід,—якось дуже рівно й тихо, але вперто проговорила Ріна

І тут Юрій помітив, як вона хутко озирнулась, знайшла його очима й одвернулась. Вигляд у неї немов говорив: «Ти тут? Добре. Я вам зараз дещо покажу»!

Гомункулюс знехотя посміхнувся й потиснув плечима:

— Але навіщо? Яке нам діло до того, що робить Водосвятський у себе в хаті? І що то за спосіб так боротись із політичними противниками? Як собі хочете, я цього не розумію. Вони нам закидають, що ми утописти, політичні діти, що ми національні безбатченки, що ми соціяльне непорозуміння, а ми їм: «а Водосвятський у когось там браслет украв». Це, знаєте, дійсно по-дитячому.

— Ну да, украв, а ми ні!—ще впертіше сказала Ріна і, не зводячи очей з Гомункулюса, витягнула руку до Соромця, спиняючи його.—І, власне, в цьому вся річ, що ми, соціялісти, не можемо вкрасти, а лакей може. І коли він краде браслет, то він може вкрасти й ідею, і заробітну плату, і саму Україну. Ну да, украв і це, дійсно, треба раз на все заявити, треба перетрусити нашу білизну. Треба!

Степун зовсім затурбувався, дивлячись на зблідле лице Ріни. Він теж підвівся і, поправляючи зморщений жилет на кругленькому животі, став між Гомункулюсом і Ріною. Немов не помічаючи підвищеного тону суперечки, неначе навіть зовсім нема ніякої суперечки, він веселенько й заклопотано сказав:

— Ну, товариші, прошу до порядку, нема часу на приватні балачки... Товаришко Ріно, прошу на місце...

Але товаришка Ріна подивилась на нього надзвичайно блискучими, немов п'яними очима і проговорила:

— Ні, товаришу, це—не приватна балачка. Я прошу слова. Вибачте, що без спросу балакала, але... Я прошу слова.

— Я теж!—голосно сказали Соромець і Кручений.

Степун бачив, що тут нічого не вдієш. Безпомічно розвівши руками, він проговорив:

— Прошу, але будь ласка, не довго і... без...

Без чого—він так і не сказав.

Юрій теж підійшов і, заклавши руки в кишені, зупинився проти Ріни; йому з його місця недобре було чути і, головне, не видно її лиця. Вона, помітивши його тут, немов у сні посміхнулась і повернулась до Гомункулюса. Той з нудьгуючим виглядом крутив тонкими довгими пальцями олівець.

— Позвольте вас спитать,—тихо промовила вона,— чи можна назвать того чоловіка соціялістом, який експлуатує, обманює, краде, бреше, насилує; зраджує і своїх, і чужих? Можна?

Гомункулюс підвів голову, знехотя посміхнувся і мовчки потиснув плечима. Потім з тою ж усмішкою сказав:

— Право, товарищко, я зовсім не це кладу в основу определення цього поняття...

— А що?

Гомункулюс знов неохоче посміхнувся.

— Перш усього, товаришко, його соціяльно-політичні погляди й належність до певної кляси.

— Добре. Це само собою. Ну, ці його погляди — соціялістичні, а він все таки робить всякі підлоти. Можна його назвати соціялістом?

— А що таке підлоти?—серйозно уже сказав Гомункулюс: його, очевидно, почала дратувать ця балачка.

— Ну, це відомо кожному!

— Не рекомендую ручатися за кожного. Те, що на ваш погляд подло, на мій, може, тільки глупо. Та й не в цьому річ. Чистота нашої соціялістичности, товаришко, полягає не в тому, щоб слухать папу й маму, щоб бути благонравними, а в його світогляді і соціяльно-політичній діяльності. Щоб бути чистими

морально, люди йдуть у манастир, а не в політичну партію. Рекомендую це запам'ятать.

Ріна майже за кожним його словом помалу хитала головою.

— Так...—сказала вона.—Дякую за добру раду. Я, власне, іншого й не ждала від вас. Ні, я в манастир не збираюсь. Навпаки, я хочу бути в партії і буду. Але...

Вона на хвилину зупинилась.

Гомункулюс, видно, мимоволі підказав їй:

— Але партію хочете зробить манастирем?

Ріна весело хитнула головою.

— Так! Коли вам хочеться цього слова, хай буде— манастирем. Так, соціялістична партія повинна бути, мусить бути соціялістичним манастирем. Соціялістичним, добродію! В ній не повинно бути людей, які своїм особистим життям, своїми особистими вчинками обпльовують своє соціяльне життя. В партії повинні бути люди, які кругом (Ріна сильно зробила рукою круг) з ніг до голови—соціялісти. Ніякий вчинок їхній не повинен бути в протиріччі з їхнім соціяльним світоглядом. Так, добродію! Бо до цього часу що треба було? Сказать: «я соціяліст». І годі. Ні, вибачайте, цього мало. Сказать і навіть щиро, але тільки інтелектуально сказать «я соціяліст»—мало. Через те така маса і була, і є в нас провокаторів, що ми тільки інтелектуальні соціялісти, що нам нема діла до його особистого життя, до моралі. Він міг бути звичайним обивателем, буржуєм, навіть падлюкою в особистому життю, брудним, паршивеньким чоловіком, але міг красно говорити, міг усвоїти програму, міг написать ортодоксальну статтю і він—діяльний, впливовий, визначний член партії. Я зовсім не дивуюсь тепер, коли старі товариші розказують, що за люди іноді були на чолі організацій. Зовсім не дивуюсь, коли стрічаю деяких колишніх партійних

генералів і простих «діячів»—і бачу, що це прості обиватели з обивательською, гнучкою, шабльоновою етикою, не дивуюсь, коли вони тепер лежать у порогів всяких казенних інституцій, лижуть ноги чиновникам і випрохують шматочок казенного пиріжка! Чому їм того не робить? Деякі й тепер цілком щиро звуть себе соціялістами. Чому ні? Він щиро вірить у пануючий погляд, що соціялістичність—в його поглядах, а до особистого його життя нема ніякого нікому діла. Навпаки, він страшно образиться, коли хтось посміє залізати в його особисте життя. Як можна! Та яка ж, я вас питаю, ріжниця в тому, що ви залізаєте в його інтелектуальне чи моральне життя? Адже ви питаєте його символ віри політичний? Адже ви слідкуєте за кожним словом його? Адже ви називаєте несоціялістами всяких опортуністів? Влізаєте в їхнє життя? Чому ж в етичне не можна?

— Це й роблять гартованці,—єхидно кинув Гомункулюс.

Ріна пропустила ці слова повз уха.

— Доки ж це буде? Яка гарантія, що хоч серед соціялістів можна знайти дійсно чесних, чистих людей? Я певна, що якби цей мерзотник Водосвятський раптом прилюдно заявив, що він одрікається од відродженства і знов «вірить» у соціялізм і захотів би бути нашим товаришем, не одмовляючись од свого особистого, властивого тільки йому, життя, ми його прийняли б. Прийняли б чи ні, Гомункулюс?

— Я, принаймні, прийняв би,—твердо сказав Гомункулюс, але трохи почервонів.

—Ну, от! От ілюстрація до моїх слів.

— А коли б ви були консеквентні, товаришко,—раптом різко й крикливо додав Гомункулюс,—то й ви повинні прийняти.

— І я?— тихо спитала Ріна.

— Так, і ви, і всі ми. Бо в кожного свої підлоти. Всі ми—люди. У всякого можуть бути обставини, які силують робити підлоти, як ви називаєте.

Ріна була дуже бліда і дихала коротко й часто, але з вигляду була спокійна.

— Так, товаришу, ваша правда, я теж маю свої підлоти. Я вам дякую за щирість. Ні-ні, я серйозно це кажу, цілком серйозно. Але я не хочу їх робити!!— раптом з вибухом гніву ударила вона кулаком об кулак.—Не хочу, всею істотою ненавиджу себе за ц . Я хочу, щоб ви помогли мені їх не робити, я хочу буть соціялісткою всім життям своїм, а ви, навпаки, ви мене переконуєте, що я можу робити все, що роблять наші вороги, і все таки з чистим серцем вважати себе за соціялістку. Ви мене переконуєте, що я можу красти... Красти, товаришу Юрію, красти! Не посміхайтесь. Що я можу признавать обман підлотою й обманювать; можу признавать брехню мерзотою і брехать; можу в душі не вірить у бога і йти в церкву, можу... Але чого я не можу признавать? Усе. І так же, як ті, з якими ми боремось, признавать і не робить, лицемірить. Яка ж у мені ґарантія, що я не можу бути провокатором? Яка ґарантія, що я не обманюю, коли кажу, що я соціялістка? Яка?

— Лишається для ґарантії вступити до гартованців,—з посмішкою сказав Гомункулюс.

Ось весь щарпнувся і глухо й одривисто сказав до Степуна:

— Прошу мені слова!

Ріна повела рукою до Осипа.

— Чекайте, Соромець. Що ж ви маєте проти гартованців?—звернулась вона до Гомункулюса. — Вони не партійні? Партійні. Не мають «поглядів»? Мають. Що вони вважають, що перший принцип кожного соціяліста—це ч е с н о ю працею утримувати себе? Це вам смішно? Чи те, що треба бути правдивим і

справедливим? Чи те, що не можна йти в церкву вінчатись та ще з людиною іншого світогляду?

(Було відомо, що Гомункулюс якраз через кілька тижнів мав іменно так женитись).

— Чи, може, вам не подобається, що вони найгостріше осуджують, коли чоловік пише чудесні соціялістичні статті, ортодоксальні й запальні, а в той же час пише такі самі чудесні статті проти соціялістів? Га? Може це не подобається? Чекайте; як ви поставитесь до такого «товариша», який одночасно бере участь у хазяйських органах підприємців і робітничих, професійних? Як?

Гомункулюс пильно й холодно дивився на Ріну.

— Участь в буржуазній пресі не забороняється.. — сказав він.

— Ні, вибачайте, я не про це. Ми мусимо брати роботу в хазяїв. Але коли «товариш» пише в робітничій газеті під одним прізвищем одне, а в хазяйській під другим друге, то це інша річ. Я, власне, про це питаю. Це морально, чи соціялістично, чи як? Ухвалюєте ви такі вчинки?

Степун застиг. Він вчував, до чого йдеться. Вийнявши свою газету-хустку, він машинально тер нею лице, не зводячи очей з Гомункулюса.

— Це, розуміється, негарно і... недопустимо...— спокійно проговорив Гомункулюс.

— Та-ак,— протягнула Ріна.—Добре. Товаришу предсідатель. Ми троє,—Ріна показала на Ося, Крученого й себе,—вносимо в організацію заяву. Серед нас єсть такий добродій, який визначається таким поводженням, про яке ми оце говорили. На днях ми матимемо д о к у м е н т а л ь н і докази й тоді скажемо, хто саме цей... талановитий публіцист. Також матимемо докази про те, що він, так лаючи з н а м и відродженців, називаючи їх сволоччю, у той же час з н и м и співчуває. Але найпікантніше в цьому те,

що товариш Гомункулюс знає про це і до цього часу не зібрався познайомити нас з діяльністю свого друга.

Степун широко розплющив очі: оскільки він міг схопити в собі випадково запалі раніше в мозок підозріння, справа йшла про Татаренка.

Гомункулюс підвівся й випростався.

— Я не знаю, про кого товаришка Ріна зволить говорити і тому утримаюсь від дебатів, почекавши її документальних доказів. А покищо скажу, що, коли мені й відомі подібні факти, то я ставлюсь до них трохи інакше, ніж наше строге тріо...—і на цьому він слабким рухом руки показав на Ріну та її однодумців.

— От-от!—скрикнула Ріна.—Ми це знаємо і про це, власне, і говоримо.

І ніби переходячи до другого питання, що стояло на черзі, вона хутко пішла до комоду й витягла з нього невеличке пуделко, обтягнуте чорною шкірою. По дорозі вийняла з-під подушки дарунок Юрія.

— А тепер, товариші, я хочу зробити ще одну заяву. Ось дарунки Юрія Микульського. Він купував їх за гроші, які не заробив. Значить, ці речі—ніби крадені. Я була й є настільки подла й мерзотна, що приймала ці дарунки. Коли б я була гартованкою, мені б на це зараз же показали. Але я, на жаль, тільки покищо серед людей, яким нема ніякого діла до мого особистого життя. Я маю ще багато підлот, я це сама признаю, товаришу Юрію, але цю хочу виправити зараз же. Я вважаю справедливим ці речі, вкрадені в робітників, селян, передати на страйк робітників городських. Товаришу Кручений, прошу взяти їх!

На всіх, крім Ося, це зробило тяжке, гнітюче враження. Навіть Кручений, який нічого в цім роді не сподівався, почервонів і з жалістю глянув на Юрія. А пуделко взяв якось ніяково. Про ці дарунки він

знав. Знав, що Ріна мала їх дати на страйк, але вона йому сама казала, що поговорить про це з Юрієм. І раптом т а к вийшло.

А Юрій як посміхнувся, коли Ріна ще тільки вимала пуделка, так і застиг з тою посмішкою на губах і засуненими в кишені руками. І ця забута на стомленому лиці посмішка, мовчання, жалко тупий, немов нерозуміючий погляд, машинальне, недбале похитування ногою—все діяло просто болюче.

— Тепер принаймні всьому кінець!—сказала Ріна і, одійшовши вбік, притулилась спиною до стіни.

— Ну, це... Це якась... Я не знаю!—гидливо й обурено сказав раптом Гомункулюс і, схопивши свого портфеля, вибіг із кімнати.

Ось глухо спитав:

— Справи всі? Можна йти?

Йому ніхто нічого не одповів, і він також вийшов, ні на кого не дивлячись.

Степун сидів роздавлений, розтеряно дивлячись то на Ріну, то на Юрія.

Раптом Юрій якось зразу перестав посміхатись і так, ніби нікого з сторонніх у хаті не було, неголосно звернувся до Ріни:

— Ти, може, мала рацію, Ріно, але ти могла це інакше зробити.

Ріна дивилась у світло лямпи й нічого не одповіла. Високі груди її піднімались частіше й вище, ніж звичайно.

Степун, зачувши «ти», зараз же швидко підвівся й звернувся до Крученого:

— Ходімте, товаришу. Нам, здається, по дорозі?

Кручений загортав пуделка в газету. Не докінчивши, він узяв їх з газетою під пахву й проговорив:

— Так-так! Нам по дорозі...

Не прощаючись з Ріною та Юрієм, вони якось винувато вийшли з кімнати.

Ріна ворухнулась, глибоко зідхнула й перевела погляд на Юрія, немов говорячи ним: «Я знаю, що я зробила, ти маєш право навіть убить мене. Бий, я жду, я хочу, щоб ти бив».

Але Юрій в'яло провів долонею по лобі й по носі, як то роблять дуже п'яні, озирнувся і сів на місце Гомункулюса. Сперши голову на руку, він, нічого не кажучи, задумливо дивився кудись повз Рінині ноги. Нарешті, так же в'яло і з усиллям проговорив:

— Скажи, ти... це зарані обдумала?

— Ні!—твердо одповіла Ріна.—Я не знала сама, що так вийде.

Юрій помовчав.

— Значить, ти хотіла... серйозно вінчатись?

— Про це не будемо балакать. Все одно тепер кінець. Тепер у с ь о м у кінець!

І раптом одвернувшись, вона припала головою до стіни, притулила руки до лиця і, підкидуючи плечима, гірко заплакала.

Юрій швидко повернувся всім тілом в її бік.

На лиці його одбивалось найщиріше здивування. Він сидів так з хвилину, потім устав і підійшов до Ріни.

— Чого ти, Ріно,—обережно й ніжно спитав він.— Скажи, ч о г о ти плачеш... Рінусь, га?

— Н... не знаю...—шепотом сказала вона і ще жагучіше заплакала.

Юрій мащинально почав піддержувать її за лікоть, який підскакував з плачем її, і знов сказав:

— Скажи, Ріно... Мені т р е б а знать, розумієш. Треба... Бо я так не можу піти... зовсім.

Ріна потрохи затихла, немов сама думаючи над тим, чого вона плакала.

— Не знаю, Юру...—нарешті, не повертаючись до нього, але вже без сліз заговорила вона.—Може того, що так... тебе образила, боляче тобі зробила... Може... що кінець...

— А чого ж кінець?—ледве чутно й посміхаючись спитав Юрій.

Ріна подивилась на нього почервонілими очима, які від мокрих повік здавались обтиканими чорними стрілками.

— Чого кінець?—здивовано спитала вона.—Ти думаєш, що тепер, після цього, може не бути кінця?

Юрій боляче посміхався.

— Думаю.

— Ти це серйозно говориш?—похмурив брови Ріна.

— Серйозно. Я скажу більше, я згоджуюсь на твою пропозицію... себто на Херсон...

Ріна широко дивилась на нього, помалу вся освітлюючись. Юрій, помітивши це, поспішно додав:

— Тільки не зараз, Ріно... Почекай... Я признаю рацію за тобою... Це нічого, що ти при всіх... Це може, навпаки, якраз добре, так і треба... Тільки, ти чекай, я хотів щось сказать... Ну, так. Та не думай про образу... Образи нема. І не можна це. А от що.. Я скажу тобі мою рішучу відповідь через місяць... Добре? Ти прости мені, що я хотів тебе присилувать вінчатись... Я знав, що ти згодишся. (А якби згодилась, було б ще гірше. Я б собі потім не простив). Почекай, Ріно, я хочу все сказать. Ти все ж таки не думай, що я зовсім поганий. Я не через те... Але через місяць я тобі все скажу. Я скажу вже рішуче. Тільки так брати шлюб, як «я» хотів, я не буду... Коли хочеш, можемо вінчатись, але не так, як я хотів... Себто не вінчатись, а жити... Власне й не жити, бо я й не думав цього, я сподівався, що ти одмовишся... Ах, Ріно, я знаю, що ти не розумієш... Не можу тобі сказать. Тільки не думай, що не люблю. От через те, що люблю, от у цей вечір бачу це, от через це й хочу тобі через місяць тільки дати відповідь... А може й ра-

ніше. Ні, через місяць і навіть, коли трохи більше, то це нічого, ти не турбуйся... Я, знаєш, виїду звідси на місяць. І писать не буду, і адреси не дам... Не питай, Ріно, я не можу сказать... Ну, а тепер я піду, я дуже... змучений... Я мушу... Словом, через місяць. Ти віриш мені, що я не тікаю?

Ріна тихо сказала «вірю», хотіла спитати щось і, здержавши себе, повторила:

— Вірю, Юру.

— Ну, а тепер я піду... Прощай.

Він простягнув їй руку. Ріна взяла її обома руками, притулила собі до грудей і, подержавши, випустила.

— Ну, іди,—шепотом сказала вона.—Я буду чекати.

Юрій помалу пішов з хати. Але коли він був уже коло дверей, Ріна поспішно нагнала його, обхопила ззаду і, повернувши до себе, соромливо, благаюче, з мукою проговорила:

— Прощаєш мені? Прощаєш?

— Ріно, нема ж чого прощать... Тут гірше єсть... та... Ну, прощаю, коли ти хочеш...

Ріна взяла голову його в свої руки, довго дивилась йому в лице чудними очима й помалу промовила:

— А все ж таки ти мій муж. Правда?

Не ждучи відповіді, вона хутко, як крадучи, почала цілувати його. Потім одчинила двері і злегка штовхнула.

— Іди. Годі.

Юрій вийшов.

VII.

На другий день, після одвідин братіка Клим-Клима, Вадим вранці одягся й пішов із дому. Саламандра зустріла його в сінях і сердито буркнула:

— А самовар?

Вадим живо повернувся до неї й занадто весело сказав:

— Мені самовара не треба! Я буду в знайомих пить. Дякую дуже.

Вийшовши надвір, він почув, що його якось хитнуло і стало дуже холодно.

«Мені треба б з'їсти»,—подумав він машинально. Але навіть на папіроси не було, а курити хотілось нестерпно. «Я вчора вранці їв чи позавчора?»—невідомо для чого став він пригадувать і, забувши, пішов швидше. Чи від голоду, чи чого іншого, стан був якийсь нерівний,—то поривчатість, то занадтий спокій і задумливість.

Ранок був морозний, і на всіх бородах круг рота лежав іней. Болото на брукові зашкарубло й фонтаном чвакало на калюжах, коли їх роздавлювали колеса возів. Скрізь димилася пара: з ротів, з дверей трактирів, з ніздрів коней і собак. Дерева стояли тихо, непорушно, немов боячись струсити з своїх замерзлих гілляк сріблястий порох. Сонця не було, але далеко вгорі небо яснішало й наливалося рожевістю.

Підходячи до дому Рибацьких, Вадим помітив біля його невеличку юрбу: баби, чиновник, двоє салдатів з казенними книгами в руках, пара дворників, хлопчик з великим кошем на руці і в занадто великій на нього шапці. Всі вони цікаво зазирали в фіртку, затулюючи її собою. Хлопчик безуспішно здіймався навшпиньки, підскакував, але нічого не бачив. Шапка його лежала аж на носі і він дивився з-під неї, задравши голову; очевидно, йому надокучило щоразу одсовувать її назад, та й не помагало це, і тому він дав їй спокій.

Вадим підійшов ближче й спитав хлопця, показуючи головою на подвір'я:

— Що там таке?

Хлопчик, видно, змерз у ноги. Підтанцьовуючи й задираючи голову так, ніби пив щось, він захоплено сказав:

— Свадьба. Красні коври стелють...

І з задоволенням сьорбнув носом.

— ... Цельний двір коврами застеляють. Хазяйська дочка з своїм дядьком вінчаться... От і томобіля стоїть.

Дійсно, за тротуаром стояв червоний автомобіль з жовтими блискучими ручками. Шофер сидів непорушно й рівно, як штучний.

— Хазяйська дочка з своїм дядьком?— перепитав Вадим.

— А, що він плеще!—зі зневагою озирнулася одна з перекупок у чорному, з вилиском на жупані, підперезана синім поясом.—З яким дядьком? Ніс утри, а тоді в оратори записуйся.

І одчитавши «оратора», баба з діловим видом звернулась до Вадима:

— Старого Рибацького дочка виходить за сахарного заводчика. До церкви їдуть.

В цей час передні в юрбі посунулись назад і всі защамотались.

— Ідуть, ідуть!

Вадим зазирнув через плечі у двір. Йому кинулась в очі довго червона смуга через усе подвір'я аж до фіртки садка. Вздовж неї стояли пожильці й цікаві з улиці. По червоній смузі доріжки біліли якісь літери.

Біля фіртки садка помічався рух, потім з'явилась велика постать чоловіка в довгій шубі, яка йшла спиною збоку доріжки. За ним плила Теца з одкиненою назад головою, сміючись і блискаючи зубами. На ній було темно-синє оксамитне пальто, вузьке внизу і лягаюче широкими брижами вгорі. В руках—плескувата величезна муфта. На капелюху гордо, як у жандарів при параді, стирчав ясно-білий султан. Круг щиї лежало теж біле хутро і через нього яскраво вирізувались на лиці очі з чорними, чіткими бровами.

За цею парою виднілись голови прислуги.

Хлопець з кошем до того захвилювався, що почав раптом тикатись головою між спини і лізти вперед, не помічаючи того, що власний кіш не пускав його. Одна з перекупок ударила його кулаком по голові, насунувши цим шапку аж на губи, і одщпурнула вбік. Хлопчик, не говорячи ні слова, поправив шапку і знову поліз між спини, з другого боку.

А пара все наближалась. Голова Тепи приходилась по плече добродію в шубі і той весь час ішов, схилившись. Видно було, що він вів її задом за руку. Часом він озирався назад, боячись спіткнутись об щось, й тоді Вадим бачив лице того красуня, що позавчора стояв на ґанку з благаючим виглядом. Тепа щось говорила й сміялась грудним, дрібним сміш-ком, який так добре знав Вадим. Так вона сміялась —коли була дуже й радісно схвильована.

Раптом з фіртки вибіг чоловік у коротенькому пальті й крикнув:

— Ачу, з дороги там: дорогу дайте!

І зараз же нахилився чогось до землі. Вадим, одступивши разом зо всіма до палісадника, побачив, що чоловік розмотував товсту паку червоної доріжки, дрібно, задом ступаючи з нею до автомобіля.

Коли Тепа пройшла повз Вадима, він почув знайомий запах її пахощів. Здавалось, він ішов від її гордо киваючого білого султана.

Автомобіль загурчав і задрижав, немов од радости, побачивши пару. Шофер повернув голову й сидів так, як заведена лялька.

Тепа легко зійшла на приступки екіпажа і стала на ввесь зріст, поправляючи пальто. А красунь побіг на другий бік автомобіля й почав щось говорити шоферові.

В цей мент Тепа, окидаючи очима шепочучу юрбу, раптом зустрілась поглядом з Вадимом. Він помітив,

як вона своїм звичаєм поширила очі, потім зразу ж підібрала рукою пальто й хутко злізла на землю. Легко розриваючи на дві половини натовп, вона йшла прямо до Вадима, уже здалеку простягаючи йому руку, лукаво сміючись і граючи очима. Публіка здивовано й недовірчиво оглядала з ніг до голови незграбну постать рудого чоловіка в чоботях, в порижілому плащі і спортсменському картузі.

— Ви до нас —стискуючи його руку, швидко заговорила Тепа.—Чом учора не були? Га? А я ждала. Ви мене зараз почекаєте? Я недовго, півгодини, до кравчині їду. З шиком їду, правда? А, це не спроста!

Вона озирнулась на хлопчика, що дивився на неї, закинувши голову й поблискуючи мокрим під носом.

— Тобі чого?—прикрикнула вона на нього.— Марш туди!

Хлопчик і другі цікаві хутко одсунулись убік.

— Це не спроста! Бачили що написано на доріжці? Ні? Шкода. «Хай живе С. М. Р.» Розумієте?

— Що ж то значить?—спитав Вадим.

Тепа зробила здивовано-гнівне лице.

— Як? Не розумієте? Ах ти ж... Забув? «Степанида Макарівна Рибацька». А раніше на таких же червоних ганчірках колись цей чоловік писав; «Хай живе К.-Д. П., свобода і таке інше». Розумієш, ти?

Вона говорила тихо й дивилась весь час ніжно-насмішкуватими очима йому в лице. Вадим спокійно посміхався. Але йому цілком було незрозуміле її поводження. Чи їй, дійсно, треба його було побачить, чи підійшла до нього з якимсь наміром, чи без наміру— в цьому незрозумілому підняттю, яке блищало в очах, не можна було нічого розібрать.

А Тепа швидко говорила далі:

— Але це не задурно! Ось він там усе лютує, що я побігла до вас. Правда? Подивіться непомітно. Що він робить? Де він?

Вадим сковзнув поглядом по автомобілю. На ньому, держачись за скло, стояла в розстібнутій шубі величезна постать красуня. Він гарячими очима, як тоді на ганку, дивився на її бік. Юрба з цікавістю щелестіла розмовами й поглядала то в той бік, то в цей.

— Стоїть і дивиться сюди,—тихо сказав Вадим.

— Тепер бережіться!—весело засміялась Тепа.— Або вб'є вас, або буде водить по ресторанах і напувать. А мені робота: укрощать. Нічого, я це люблю. А через два тижні плата. Знаєте яка? Цікава. Така, як ти колись мав без нічого. Забув? Ні? Може, хочете подивитись? Це буде при всіх. Так йому хочеться. А я хочу, щоб і ви подивились. Прийдете? Ну, нічого. Ви зараз до нас? Почекайте ж мене! Маю серйозне діло. Серйозне, без жартів. Там вам Олена Іванівна скаже. Ну, прощайте... Стій: хвилюєшся, га? Хвилюєшся, признайся?

Тепа лукаво-ніжно присунула лице й зазирнула йому в очі, роблячи це так, немов були вдвох десь у хаті. Вадим аж одхилився трохи.

— Чого ж мені хвилюватись?—сказав він. Тепа засміялась і стиснула йому руку.

— До побачення!

Підібравши пальто, вона замахала до автомобіля муфтою й побігла до нього. Красунь простягнув руки і майже підняв її нагору. Автомобіль рявкнув, щарпнувся і, м'яко підскакуючи, покотив по вулиці. Хлопчик з кошем передражнив досить удачно його й тільки тоді з задоволенням висякався. Чоловік у коротенькому пальті скочував червону доріжку. Юрба розповзлась, гаряче балакаючи й сміючись.

Вадим помалу ввійшов у двір. На подвір'ї теж розмовляли покоївки та кухарки, держачи руки під хвартухами. На Вадима всі подивились з увагою й непорозумінням.

Він пройшов у садок і підвівся на ґанок. Ні в сінях, ні в коридорі нікого не було: певне вся прислуга була в дворі. Тільки з одчинених дверей кухні лопотів дрібний, ритмічний стукіт,—сікли м'ясо. Вадим, як і в перший раз, перед дверима кімнати батьків зупинився і якийсь час стояв, похиливши голову. Потім зідхнув, криво посміхнувся й сам собі сказав: «все одно!» І не стукаючи одчинив двері. Та зараз же злякано зупинився: поперек ліжка, головою на подушку, покладену до стіни, лежав батько й судорожно корчився. Рука його лежала на спинці ліжка і совалась то вперед, то назад. І як посувалась рука, то й голова з мертвою, поверненою до дверей, половиною лиця теж шарпалась од подушки й трохи підводилась. Так покинуті в хаті діти, що не вміють ще сидіть, силкуються встати. Вадима він не бачив своїм півприплющеним оком, а шуму дверей не чув через усилля.

Вадим хапливо кинувся на поміч. Але, боячись, що несподіваний дотик може злякати батька, перейшов на другий бік, де було видюще око, і голосно сказав:

— Добридень, тату! Може помогти вам? Ви хочете сісти?

Трохим Петрович зразу ж ослаб і пустив руку. Голова теж упала на подушку. Він слабо закивав нею і скривив і так скривлений рот, бажаючи, оче видно, усміхнутись.

— Сі... ти!..—сказав він ледве чутно.

Вадим догадався і, обережно підклавши ліву руку під батькову шию, другою обняв за худі плечі й легко посадив його. Підводячи, він чув нездоровий тяжкий дух од всього батькового тіла й особливо з рота. А шия була така хруска, тоненька, безсила! Порожній рукав зачепився за шию ззаду, і було таке враження, ніби батько, надприродньо викрутивши руку, чухав нею спину.

Вадимові знов було від цього в ногах і животі почування, немов він дивився вниз з високої дзвіниці. Він обережно сів коло Трохима Петровича і скинув картуза, поглядаючи на батька. Той трудно дихав, неначе вийшов на високу гору. На лобі дрібно-дрібно билась синя напнута жилка.

Сьогодні при денному світлі ще виразніше було видно батькове каліцтво. Це було щось безглуздо-жорстоке. Немов сили, що завідують життям людини, спеціяльно змовились так люто поковеркати майстра Стельмашенка. Особливо моторошно було дивитись на око й рот. Око зробилось косим, нахиленим униз, неначе хтось навмисне натягував шкуру на виску. Лінія рота була переламана, як палиця в воді, і та частина рота, що загиналась униз, була весь час гидливо роззявлена, ніби батько когось передражнював. Йому, мабуть, було сьогодні гірше, бо Вадим бачив, як над висками мокро поблискував піт і все лице було олов'яно-жовтого кольору.

— Погано вам, татуню?—спитав Вадим.

Старий не одповів нічого: він сидів з заплющеним оком, хрипко дихаючи, і невідомо для чого поклавши здорову руку на стіл, то стулював її в кулак, то розтулював.

— Нащо... му... ить так?—раптом заплющив він око й подивився ним на Вадима. В куточках ока стояла каламутна стара сльоза.

— Хто, тату, мучить? — обережно спитав Вадим.

Батько хитнув головою вгору до неба й підняв туди око. Потім знов заплющив його. Дихав він рідкими й довгими зідханнями, як дихають у сні.

Вадим сидів, не рухаючись. За стіною на кухні вже не ляпотіли; замість того хтось гупав так, немов насадивши на сокиру дровиняку, силкувався розбити її об підлогу. Чувся гомін жіночих голосів.

— Тав... и... о...—вмить хитнув батько головою до вікна.

Вадим не зрозумів, але встав і подивився в тому напрямі. На підвіконнику біля Осевих книжок лежав лист. «И... о»—письмо,—догадався Вадим.

— Письмо, тату?

Трохим Петрович захитав головою.

— Мені?

— О-і, о-і...

Вадим узяв листа, швидко оглядів його й вийняв з конверта. Читаючи, він помалу густо почервонів: пан Микульський подавав йому милостиню. Закладаючи листа в конверт, Вадим машинально, як учора, од сорому посвистував кутком рота.

— О-о-ший шо-овік?—спитав батько, киваючи на листа.

Вадим підійшов і знову сів на ліжко

— Хороший, тату... Ви знаєте, про що він пише? Мама казала? Ну, от... Матиму заробіток. Двадцять п'ять рублів на місяць. Все ж таки щонебудь.

Батько трудно підтвердливо хитав головою.

— А-а, а-а...—щось говорив він.

Вадим одмітив, що сьогодні він далеко гірше розумів батька, ніж у той вечір.

— Теба... оше... дать ужбу... Не бе-и...—підняв перестерігаючи палець старий.—Не доб-а ужба...

— Тепа хоче дати службу?—перепитав Вадим.

Батько захитав головою.

— Мені.

— А-а, а-а... Не бе-и... Бог нею... Іоном буть...

Вадим не розумів

— Іона?

Трохим Петрович хотів пояснити рукою, потім знов напружив рота і горлом сказав:

— Ужба... Іонська...

— Шпіонська?

— А-а, а-а...

Вадим посміхнувся, згадавши вчорашню розмову.

— Не бійтесь, тату, не візьму...

— Ільки не т-еба свайться ину...—сказав батько.

— Ні, я свариться не буду... Бог з нею. Навіщо? Вона, мабуть, сама не розуміє. Дума, служба хороша... Бажаючи мені добра, дає... Розуміється... Ні, я не буду нічого... Я скажу, що подумаю, а потім найду іншу роботу й часу не буде.

— А-а, а-а!—підтверджував батько ласкавим хитанням голови.

Але раптом якось шарпнувся, гикнув і з жахом розплющив око, блиснувши червонувато-синьою банькою. Рука його цупко вп'ялася в край столу і дихання стало частим.

Вадим, похолодівши, поспішно обняв батька, неначе захищаючи від незримого, невідомого йому ворога.

— Що вам, татуню? Що таке?

Батько непокійно водив головою і стогнав. Потім пустив усе тіло на руку Вадима і прохрипів.

— А-и...

— Лягти, тату?

— А-а, а-а...

Вадим поклав його на подушку. Тепер було видно все лице з другою, байдуже й тупо спокійною половиною його. Вона була чудна, свіжа, майже без зморщок, непорушно застигла. і рівного від підборіддя до рідкого волосся кольору. Друга ж—скошена вся вниз, сковеркана, зморщена—не то дрижала вся, як дрижить від нестерпного болю шкура на коняці, не то шарпалась. По щоці поблискував слід од сльози. Око було заплющене.

Вадим не зводив напружених очей з батька, немов ще чогось ждучи від нього. Але Трохим Петрович дихав уже рівніше, не з такою моторошною хапливістю, як раніше.

Нарешті, він зовсім заспокоївся. Але тільки Вадим рухнувся, щоб змінити незручну позу, як він розплющив око і, дивлячись ним на сина, з якоюсь строгою, напруженою увагою, на диво виразно й твердо, з мукою викрикнув:

— Вадю, бог є?

Вадим сильно уперся кулаком у ліжко і на мент затримав дихання. Він зразу ж зрозумів, що питання задано не для розмови, не так собі, а з якимсь важним, рішаючим значінням для батька, що одповідь чекається всіма силами душі і що вона не може бути ні так, ні сяк, а певна, категорична, без хитань. Знов згадався Ось.

І сам не знаючи, як це сталось, Вадим тихо, але твердо й непохитно промовив.

— Є, тату!

Батько аж підвів трохи голову, гостро дивлячись синові в лице.

— Ві-иш?

— Вірю, тату.

І знов, як під владою незрозумілої сили, Вадим помалу, впевнено підняв руку, і, не зводячи очей з батька, перехристився два рази.

— Вірю, тату, в єдиного, всемогущого бога.

Трохим Петрович пустив голову на подушку й заплющив око. Лице його стало дивно спокійним і навіть гримаса рота не здавалась гидливою, а тільки скорбною. Круг ока лягла тінь умиротвореності й теплого спочинку.

Вадим же все сидів у тій самій позі, боячись рухнутись.

В цей мент рипнули двері й у хату з горщечком у руці ввійшла Олена Іванівна. Побачивши Вадима, вона зробила злякано-радісні очі, захвилювалась, заспішила і, коли ставила на стіл горщечок, сльози вже текли в неї по щоках.

Вадим обережно встав і пішов їй назустріч. Вона обхопила його вище ліктів руками і, плачучи, припала головою до грудей його.

— Ну, чого ж ви, мамо? Чого плакать?—м'яко, почекавши трохи, сказав Вадим і подивився на батька. Але той так само тихо й спокійно лежав, тільки око розплющив:

Олена Іванівна зараз же затихла. Одхилившись і витираючи хвартухом очі, вона з журним докором проговорила.

— Чого плачу? А як же нам, сину, не плакать, як ти так з нами поступаєш? Як же ти міг так, що не прийшов учора? Ждали тебе, ждали, думали-думали, передумали. Вже так і рішили, що забрали тебе знов. Батька б хоч, сину, пожалів, за нього подумав. Он що з ним зробив, всю ніч не спав, так переволнувався...

Вадим аж кинувся весь.

— Господи боже! Я ж не думав... А Ось хіба...

Але батько не дав йому договорить. Тільки Олена Іванівна почала про нього казать, як він замукав і з несподіваною силою й незадоволенням крикнув:

— Ні... Неп-авда...

Аж кров йому прилила до голови, а око дивилось з докором і гнівом.

— Неп-авда! Ні... я сам!.. Ні...

Вадим сів на ліжко і заспокоюючe погладив батька по плечі.

— Ні, тату, ні... Не хвилюйтесь. Мама це сказали так собі... Я ж розумію...

Але батько дивився пильним оком на зблідле лице сина й докірливо переводив погляд на Олену Іванівну. Олена Іванівна мовчки підійшла до Вадима й обняла його голову.

— Сину наш!..

І знову сльози покотились крупними швидкими

краплями. Вадим узяв між свої долоні одну руку матері і схвильовано-ніжно потискував її. А рука була скоцюрблена, з холодними, задубілими від ревматизму пальцями, з повипинаними од праці синіми жилами.

І материне лице сьогодні видавалось старішим. По обидва боки підборіддя звисали старечі мішечки, а щоки побіля рота позападали. Зморщок було більше і в них щось чорніло, немов виступала там земля, яка кликала матір до себе. Ніс від сліз почав уже червоніти.

— Годі, мамочко... Простіть мене, я більше не буду так... Я мав деякі діла і не міг прийти... Та й кімнату собі шукав.

Кімната зараз же зацікавила Олену Іванівну. Чи тепла? Чи ясна? Чи дорога?

— Якби нам, сину, хоч рік-два пожить у своїй хаті,—тужно зідхнула мати.—Та підлічить старенького тата... Хоч би не мучився так. Ти, сину, ходиш там по світах, розпитався б ти дохтурів, чи не можна що зробити. Уже й старий согласний, учора...

Трохим Петрович знов занепокоївся. Напружившись, він сказав:

— Не т-еба...

Олена Іванівна не зрозуміла.

— Що не треба?

— До-то-їв... Уже не т-еба... Там мій до-то'!

І Трохим Петрович повів оком угору.

Мати була вражена і вже хотіла щось сказати, але Вадим обережно потиснув їй руку й підморгнув одним оком. Олена Іванівна зрозуміла і, зідхнувши, покірно сказала:

— Ну, що ж?.. Не треба, то й не треба. Може змилується бог та й так полегшає... Вже про здоров'я не помишляємо, аби ж хоч не було мук таких... Це хотілось би... Ну, а як не треба, то й не треба...

Тут Олена Іванівна згадала про листа і хотіла дать його Вадимові. Але, довідавшись, що він уже взяв, почала з цікавістю розпитувати про Микульських, особливо про Олесю.

З листа вона перейшла до Степанидиної пропозиції служби. Переказуючи Вадимові слова Тепи, вона щиро хвалила її, дякувала, прощала їй все. По тону й по деяких словах Олени Іванівни можна було вивести, що вона надавала не абияке значіння цій службі, не тільки з грошового боку, а з більш важного й серйозного. Тут же почала для чогось оповідати, як Тепа перебирає кавалерами, як гидує ними, як, видно, нудиться й журиться за чимсь, чи за кимсь. Немов випадково згадала, що Тепа дуже пильно розпитувала про те, як він, Вадим, віднісся до того, що Рибацькі прийняли батьків до себе.

Вадим слухав мовчки, покивуючи іноді головою. Потім обережно проговорив:

— Так, мамо, це дуже добре... Тільки з службою доведеться трошки підождати.

— А чого ж то так?!.— тривожно скинулась мати.

— А того, мамо, що мені треба буде клопотатись, щоб прийняли в університет.

Олена Іванівна махнула рукою.

— Не приймуть, і не клопочись! Тепа казала, що нізащо не приймуть.

— Ну, Тепа. Тепа всього не знає. А я вчора був в університеті, і мені сказали, що як я з місяць походжу по всяких особах, то й приймуть...

Мати була незадоволена.

— Ох, сину, що тобі той університет твій?.. Мав уже з нього доволі... Покинув би ти його... Узяв би службу, женився та пригрів би нас на старість, із цього пекла нас вирятував...

Вадим погладив материну руку.

— Я й без того буду старатись, мамо...

— Не зробиш ти нічого... Недобрий ти, сину...

— Та я ж, мамо, не зовсім одмовляюсь. Я тільки зараз не можу. Треба буде бігать, а на службі ж не можна пропускать... Подивлюсь. Як нічого не в ходитиме, кину й візьму службу.

Олена Іванівна, власне, вже й цим була задоволена. Вона сподівалась, що Вадим просто одмовиться та й годі. Подумати собі: служить у тих Рибацьких, проти яких він колись так воював, проклямації на них писав, забастовки робив. Вже одне те було добре, що Вадим не спалахнув, не розсердився.

Яка саме служба була, Олена Іванівна знала. З її погляду це якраз підходило Вадимові,—робота не важка, чиста, не підлежна, а навпаки, з правами начальства. Але знала вона також, що Вадим мусів поставитись до неї негативно. Ось, наприклад, як почув, зразу ж підтягнув губи й замовк, як води в рот набрав. А вже як Ось губи підтягує й мовчить, так і знай, що дуже незадоволений. А від кого ж і набрався він того духу, як не від старшого братіка?

Згадавши про Ося, Олена Іванівна не могла вдержатись, щоб не заговорити з Вадею об тім, що її вже довго непокоїло. Непокоїла ж її чудна вдача Йосипа. Парубкові вже двадцять третій рік, а він живе як шістнадцятилітня дівчина. Звичайно, боже борони його від пияцтва, від гультяйства, алеж чоловік—не камінь, молодий ще, міг би колинебудь і випити трошки, і з баришнями пройтись десь по бульвару, і забавитись. Він же, як каторжний, тільки від роботи так і за книжку. Не можна його відірвать від тих чортових книжок, де їх у бога така сила береться? Одна за одною, одна за одною! Думається, ну, ось цю прочита та вже більше не буде. Куди там: аж п'ять зразу принесе. Та чи їсть, чи одягається,—

все у книжку дивиться. Що вже лайки було за це, що вже сліз проплакано,—нічого.

Книжки та Антошка з милими своїми сестричками. Антошка—Макаренків син. Макаренко—слюсар у Фанштейна, батьків колишній друзяка. Хороший чоловік. Дай, боже, царство небесне. Помер та покинув трьох дітей з старою матір'ю. Думав небіжчик, що син матір упокоїть на старість. А син почав революцію робити та в тюрму попав. Та мало того що сам, ще й сестру Маньку за собою потяг. Що вже стара Макаренчиха сліз вилила, то й у всіх цих книжках не списали б ні Антошка, ні Манька. А сказати Йосипові нічого не можна: замовчить і, хоч убий, ні слова. Аж страшно часом цього хлопця. Що він собі там дума про себе, що вичитує з тих книжок, господь його святий знає. Правда, не грубіян, поштивий, жаліє батьків, копійки не витрача на дурощі, а все ж таки якось не так, як треба, у нього. Вигляд такий часом суворий та строгий, що й заговорити страшно. Ну, бува, що й засміється. І тоді посмішка така, що хоч бери на руки та грайся з ним, як з трьохлітнім. Тільки останніми часами все менше та менше сміється він.

Олена Іванівна зідхнула, помовчала й тихіше, немов Ось був десь близько, знов почала:

— Боюсь я, сину, одної тут біди. Прошу тебе, Вадю, розвідайся ти про це. Казали мені люди, що Ось дуже впадає за Манькою та так упада, що хоче женитись... Я, сину, цього не переживу. От тобі моє послідне слово... Що вже нам було, а такого я не переживу. Поки я жива, не допущу у рід свій такої дочки. Убийте мене лучче, живою в домовину закопайте, а не дам і не дам своєї згоди на це. Що там найшов він у неї? Як можна на таку поласитись. Їй, звісно, хочеться, бо хто її візьме, а нам яка радість? Хоч би ж копійка яка за душею була, а то

голі всі, як бубон. І сказать би, хлопець такий, що не полюбить інша. А то ж захоти тільки. Єсть тут одна дочка лавушника. Заможні люди, привітні; кажуть про нього, що він з єврейських погромів розжився. А воно й неправда. Ботящий, бережливий, то й склав собі капітал. А хоч би й з погромів? Як добро тисячами на вулицях валялося,—хто б не підняв? Високого стану персони та й ті гріли руки, а бідному чоловікові і бог простить. Так дочка дуже за Осею побивається. Колись у дружбі були, до погромів. А потім і пішло на розрив. Кажу Осеві, а він... як до стіни. Манька—шлюха йому миліша. Вадю, сину, внуши йому, дитино, щоб він цього не робив... щоб пожалів бідних калік батьків. Та й ще ж яка історія! Ти ж і не знаєш...

І мати розповіла про подію на фабриці, про Маньку, Никодима.

— Та Осип тепер як хмара ходить. Просто боюсь я, щоб він чого не вчинив з дядьком. Ой, боюсь я та боюсь! Поговори ти з ним. Він тебе послуха. Хоч він і казав, що не говоритиме з тобою; бо за щось там сердиться на тебе, щось ти невгодне товаришам зробив, а я знаю, що він тебе дуже любить. Поговори, сину!..

Вадим трохи не скрикнув «а-а», як мати розповідала про Маньку. Тепер дещо вияснилось. І він охоче й поспішно пообіцяв неодмінно побалакати з братом.

Батько весь час лежав тихо, заплющивши око. Олена Іванівна злегка покликала його, але він не рухнувся,—мабуть спав. Тоді Вадим поспішно почав прощатись. Олена Іванівна попрохала його зайти до дядька і все ж таки хоч поговорити про службу, сказати, що він не одмовляється.

Вадим зам'явся, але зараз же згодився і дав слово піти до Никодима. Поцілувавши матір, він подивився на змучене, але мирне лице батька і навшпиньках вийшов з хати.

VIII.

У загальних сінях Вадим на мент розсіяно зупинився, пригадуючи, куди йти до Никодима. Так, направо.

Одчинивши двері, він помалу ввійшов в невеличкий коридорчик з вікном у садок. Тут було троє дверей: одні у вітальню, другі в кабінет і треті в молельню. За дверима в кабінет чулись голоси. Вадим одначе рішуче постукав і, стуливши губи та дивлячись на блискучу ручку дверей, ждав.

— Можна!—зачувся дядьків голос. Вадим зараз же ступив у кабінет.

За столом боком до дверей сидів Никодим Петрович, а проти нього у фотелю якийсь воєнний з рідкою чорною бородою і загостреною, як ребро кістки, лисиною. Обидва дивились на Вадима чекаючим поглядом. Дядько, видно, не впізнав небожа.

— Не впізнаєте, Никодиме Петровичу?—сказав Вадим з посмішкою, підходячи до столу.—Я—Вадим... Простіть, що ввійшов одягнений, я на хвилинку.

Дядько, почувши ім'я «Вадим», хутко підвівся. В ліниво прикритих очах його блиснув огник.

— Вадя?!—радісно, голосно скрикнув він, і зараз же поспішно й легко оббіг круг фотеля воєнного, простягаючи руки до Вадима.

— Чув, чув, що приїхав! Радісно мені, приємно, відрадно... Слава богу, слава богу... Обнімемось, обнімемось...

І з таким виглядом, немов він приступав до чогось довгожданого, надзвичайно приємного, Никодим витер ребром руки сухі, загострені губи і поклав руки на плечі Вадимові. Росту вони були однакового й лице одного приходилось якраз проти лиця другого.

Але Никодим не зараз же почав цілуватись. Він спочатку подивився прямо в очі племінникові, радісно

посміхаючись. Вадим стояв спокійно, очевидно, нічого не маючи проти того, щоб прийняти поцілунки від чоловіка, з яким колись міг не говорити без того, щоб кров не кинулась у голову.

— Змінився, змінився Вадюня наш...—закачав головою Никодим.—Прямо другий чоловік... Ворогами були колись!—раптом, не пускаючи рук з плечей, озирнувся Никодим до воєнного.—Такими ворогами, що просто смерть. А тепер от прийшов до дядька. Племінник мій... Ну, спасибі, спасибі. Дай же поцілую...

Але й на цей раз не поцілував, тільки присунувся ближче й знов одсунувся, немов даючи Вадимові змогу оцінити як слід те, що має бути.

Вадим стояв блідий, але з тою самою спокійною й немов неуважною посмішкою й дивився прямо в очі дядькові.

Никодим же не міг намилуватись небожем. І на один бік схиляв голову, і на другий, і дивувався, і умилявся. І все, здавалося, очікував, затаївши в очах хитрий блиск.

Потім, не витримавши, став цілувати. Цілував довго, присмоктуючись, слинячи те місце, де цілував. Одхилившись і глянувши в лице Вадимові, він знов притягав його до себе і смоктав, і слинив. Весь час він намагався цілувати губи, але Вадим підставляв щоку.

Нарешті, зазирнувши ще раз в лице племінникові, Никодим Петрович одпустив його. Знайоме зле покліпування очей показало Вадимові, що дядько, дійсно, чогось ждав і не діждався від своїх обіймів.

Ніби згадавши про воєнного, він, м'яко, гнучко ступаючи, одійшов на своє місце і зараз же повернувся всім тілом до гостя.

— Ну, я вас слухаю далі, Африкане Львовичу,— заговорив він з таким виглядом, наче нічого не було

і по другий бік столу не стояв небіж, який за чимсь, видно, прийшов.

Африкан Львович неупевнено подивився на хазяїна і пробурмотів:

— Може б ви наперед скінчили от з ними?

Никодим замість одповіді повторив:

— Так-так... Значить, чотири проценти? А не мало часом, Африкане Львовичу? Га? Як ви думаєте?

Вадим кашлянув і проговорив:

— Вибачте, будь ласка... Мама мені казала, що ви, Никодиме Петровичу, хотіли мене бачити по якомусь ділу?

Никодим повернув голову й недбало кинув:

— Постій трошки. Бачиш, занятий.

— Ну, то я другим разом прийду...—сказав Вадим і хотів повернутись.

— Чекай!—крикливо й грубо зупинив його дядько.—Другим разом... Єсть у мене час зі всяким там... Ти чого прийшов? На службу хочеш? А проклямації будеш пускать на фабрику? Знаєш, яка служба? Ні? Слідить за товаришами! Коротко й ясно.

Вадим хитнув головою і з усмішкою промовив:

— Власне, дорогий дядю, я прийшов сказати, що зараз не можу взяти цеї служби. Зайнятий буду, а потім, коли ваша ласка, візьму і все буду робить, що треба.

Никодим гостро, допитливо дивився в лице племінникові: похоже, ніби серйозно говорить.

— Ну, голубчику, мені зараз ніколи,—раптом ласкаво сказав він.—Пройди, серце, до Тепи, вона тобі все скаже, вона цими ділами завідує. Прощай, любий. Прощай.

Вадим уклонився і вийшов. В коридорчику раптом зірвалась з ніг і витягнулася перед ним величезна постать чоловіка з рябим чорним лицем і довгими руками. Вадим зрозумів, що це льокай, і спитав його:

— Ви не знаєте, панна Тепа вже приїхала?

— Так точно!—загурчав низьким басом чоловік.— Просили вас зайти до їх. Ви будете Вадим Трохимович? Так от, прошу сюди...

Велетень кинувся до дверей і пропустив у сіни Вадима. Потім швидко оббіг його й постукав у другі двері, на половину Тепи. І, витягнувшись, голосно сказав Вадимові:

— Пожалуйте, просять.

Колись тут жила Ганна Семенівна, коханка Никодима. Тут теж був невеличкий коридорчик і декілька дверей. В одних стояла Тепа в довгій жовтозолотистій шовковій сукні з великим вирізом на грудях і широкою золотою сітчатою стьожкою на голові. Вона нагадувала собою пишних придворних дам на старовинних портретах. На губах у неї була радісно-лукава посмішка. Але, подаючи руку Вадимові, вона уважно подивилась йому в лице.

— Що з вами? Га?—вже серйозно й хмурячи брови, немов догадуючись про щось, спитала вона.

— Нічого,—трошки здивовано одповів Вадим.

— Ви були в Никодима Петровича? Ага... Що ж він вам говорив? Неприємне, правда? Я так і знала. Не варто було заходити. Ну, нічого, роздягайтесь.

— Я роздягатись не буду, Степанидо Макарівно,— сказав Вадим.—Я спішу... Позвольте так з вами побалакать. ..

Степанида Макарівна раптом узяла його за плечі й наблизила до нього біле з м'яким, малинового відтінку, рум'янцем лице.

— Ачу, чекайте... Чого ви такий, як заморожений? Боже, який офіціяльний вираз! І не офіціяльний, а якийсь... Я ще з цим не знайома. Чого ви так посміхаєтесь? Ні?.. Але чого ми стоїмо. Ходім до мене. Як не хочете роздягатись, то не роздягайтесь. Ходіть.

Посадивши Вадима на канапу, Тепа сіла поруч з ним і стала лукаво дивитись у лице йому. Але Вадим одповів їй розсіяною посмішкою й чудними невидющими очима поглядав по кімнаті. Видно було, що він не помічав ні затишних куточків з м'якими килимками й подушками на підлозі, обставлених деревами й завішаних східніми матеріями, ні дорогих картин на стінах, ні всеї обстанови, навіваючої бажання говорити про ніжне, хвилююче, несхоплене. Світло дня, просіяне крізь золотисто-синій шовк завіс на вікнах, здавлене важкими портьєрами, м'яко лягало на предмети й робило їх більш інтимними.

— Скажіть мені, Степанидо Макарівно,—раптом почав Вадим, прямо і твердо дивлячись на Тепу:—як ви все ж таки можете так?..

Тепа ще не розуміла, що він хоче сказать, але по тону його почула, що розмова буде серйозна. Вона зробила здивоване лице і навмисно-невинно спитала:

— Як саме?

Вадим на хвилину завагався: чи варто говорити, але не вдержався.

— Як ви можете, наприклад, так поводитись з моїми батьками?..

Тепа, очевидно, не з цього боку ждала балачки. Вона перестала посміхатись і з іронічною увагою й здивованням чекала далі.

— Невже ваша гордість може бути задоволена перемогою над двома старими скаліченими людьми?

Голос Вадима став глухішим і здушеним.

— Я знаю ж вас. Знаю, що вам любо зім'яти й покорити чоловіка, вам любо силу свою показати. Але невже знущання над безсилими, змученими людьми є сила? Чекайте, Степанидо Макарівно. Я не про співчуття й таке інше говорю, а про вашу гордість. Вона у вас є, я знаю, самолюбство у вас ска-

жене. Як воно дозволило вам так... ганебно для вашої гордости поводитись з моїми старими? Їйбогу, не розумію, Тепо! Навіщо це?

Тепа гралася браслетом на піняво-білій руці і скидувала іронічним поглядом на Вадима. Коли він замовк, вона зідхнула, покинула браслет і сказала:

— Який ви все ж таки одноманітний, голубчику! Вибачте, але це так. Перш за все, я не маю ніякого відношення до ваших старих. Це справа Никодима Петровича. Він їх устроював, він з ними якось там поводиться. А мене це, право, любий, не цікавить. І гордість моя, за комплімент який я вам глибоко дякую...

Тепа помалу нахиляла голову.

— ...також тут ні до чого. А друге, дорогий Вадиме Трохимовичу, ви, здається, трохи інший тепер, ніж у своїх віршах, де ви писали, що ваша душа неприступна різним там жалощам, гнівам, образам, ненавистям і тому подібному? Щось ніби не так? Га? Чи це просто поетична вільність, метафора була? Роз'ясніть, будь ласка. Мені дуже це цікаво.

Вадим помітно почервонів, але посміхнувся й сказав:

— Поетична вільність, Степанидо Макарівно. Тільки всього. Поетам ніколи не треба вірити. Але ми це залишім. Скажіть мені, будь ласка, ще таку річ: через що ви пропонуєте мені цю службу шпіона у вас на фабриці? Мені теж дуже цікаво це.

Тепа здивувалась.

— Господи боже! Хіба вам не все одно? Я знаю, що вам треба щось їсти, маю чуле серце, хочу помогти ближньому і даю вам роботу. Здається, так просто й ясно. Може ви образились?

Тепа лукаво зазирнула Вадимові в очі. В той же час вона роздирала поглядом череп його на дві половини й хотіла зазирнути в самий мозок.

Вадим байдуже одповів:

— Ображатись тут нема чого. Просто, мені цікаво було. Ви мені пояснили і я вам дякую. Тільки я мушу вам сказати те саме, що й Никодимові Петровичу сказав: я покищо не можу скористуватись вашою милою пропозицією, бо маю деякі справи, які заберуть у мене часу на тижнів три-чотири. Потім я з великою приємністю візьму це місце і буду вам щиро вдячний.

Тепа не зводила з нього своїх гарних, сміливо й чітко обрисованих, очей.

— Дуже приємно слухать!..—помалу з дрижачою посмішкою сказала вона.—Я так думала, що ви тверезо й об'єктивно віднесетесь до нашої пропозиції. Звичайно, служба ця зовсім не шпіонська,—як сказав вам Никодим Петрович,—а так сказати, інспектора фабрики, доглядача за правильним ходом всерединного життя. Розумієте? Никодим Петрович, зі своєю звичкою лякнути чоловіка, зараз же перекрутив. Доказом моїх слів може бути те, що в ваших обов'язках не лежить давати відчит адміністрації фабрики в таких речах, які не торкаються її г о с п о д а р с ь к о г о життя. Розумієте? Хочете, ми вам можемо дати іншу посаду!—вмить живо додала Тепа.—Наприклад, простого конторщика, робітника, що хочете?

Вадимові здалось, що Тепа занадто пильно чекала одповіді й слідила за його лицем. Він зрозумів, що коли він зразу вхопиться за цю пропозицію, то цим покаже, що не вірив їй.

І він спокійно сказав:

— Ну, мені все одно... Яке буде вільне, те й прошу мені дати.

— Чудесно!—весело одповіла Тепа, немов цілком повірила йому.—Я дуже задоволена, що ми погодились. А ви... Вибачайте, чим же ви будете зайняті цей місяць?

— Я в університет хочу вступити.

— А-а, в університет! Це дійсно... Правда, правда!.. Алеж потім вам треба буде працювати? На лекції ходити?

— О, це дурниця. З цим можна буде устроїтись.

— Правда... Ви—юрист? О, юристам легко...

Вадим, ідучи до Тепи, заранні знав, що нічого від неї не дізнається. Чого вона хотіла, яку гру грала, навіщо їй треба було давати якусь службу,—він не розумів. І тепер йому не вияснились її цілі. А що були якісь потайні цілі, цього Тепа й не ховала,— в очах і на губах весь час грав знайомий, лукавий викликаючий сміх, в поводженню було занадто багато довір'я до його, Вадимових, слів, показного й підкресленого довір'я. Про той вечір, коли він дав Саламандрі двадцять п'ять рублів, вона не згадала ні біля воріт, ні тут, наче нічого не було тут.

— Слухайте, Вадиме Трохимовичу,—раптом іншим, сердешним і уважним тоном сказала Тепа:—може вам потрібні гроші тепер? Будь ласка, скажіть, я з великою приємністю поможу вам... Серйозно!

— О, дякую дуже...—уклонився Вадим,—але я маю покищо. Крім того, мені ось пропонують урок і я ще підзароблю на цей місяць... Дякую.

— А, урок!.. Мені Олена Іванівна щось говорила чи навіть... Так-так, я й забула... Це той лист, що приносила одна панночка? Мабуть з її братом?

Щось у голосі її чи в лиці здалось непевним Вадимові.

— Так, з братом... чи той, з сином її брата...

— Ви, мабуть, її недавно знаєте?

Знов щось хистко прозвучало в байдужому, злегка зацікавленому голосі Тепи.

Вадим зам'явся.

— Ні, я знайомий з ними давно... Особливо з панною. Родину всю мало знаю. А панну більше.

Тепа лукаво підморгнула й засміялась.

— Ну, звичайно, панну ви повинні більше знати... Чи не та часом, що була вашою нареченою, коли ви сиділи десь там у Києві чи Москві в тюрмі? Га? Признавайтесь!

Вадим трошки змішався й занадто байдуже сказав:

— О, ні... То була інша...

— Ну, значить, ця!—постановила Тепа.—По очах бачу, що ця. Я ж ваші очі, як свої п'ять пальців, знаю... Бачу, що брешете. Правда, брешете?

Вадим проти волі засміявся.

— Ну, розуміється, вона!—переконалась зовсім Тепа.—Нічого, гарна... Мені дуже подобалась.

— А ви хіба її бачили?—дуже живо й трохи непокійно скрикнув Вадим.

Тепа голосно засміялась.

— Ага, злякався!.. Не бійтесь, вона тільки дала мені листа і зараз же пішла. Так що я нічого не встигла їй розказати... Вона ревнива?

— Не знаю...—посміхнувся Вадим.

— Ах! Отже яка штука!—вмить скрикнула Тепа.—Фу, яка ж я дурепа, не догадалась. Голубчику мій, та ви не до університету вступаєте, а до шлюбу! Ну, розуміється! А я повірила. Ну, це негарно з вашого боку: ми вам щиро пропонуємо службу, я вже подумала, як зробить, щоб удержать за вами місце, а ви... он-який! Ну-ну! Тим то така була філософія, песимізм, розчарування, а потім раптом така зміна. Тепер я розумію... Ну, поздоровляю вас!..

— Дякую!—сказав Вадим, сміючись.—Але трошки ще рано... Тюремна наречена ще не справжня наречена.

— А! А, значить, була тюремною?

Вадим, як спійманий, змішався.

— Ну, була, та що з того? Справді, Тепо, це—неправда... Я не збираюсь женитись, і дійсно вступаю до університету.

Тепа з усмішкою слідила за кожним рухом його лиця.

— Не вірю!—погрозливо покачала вона головою.— Ой, не вірю я вам... Ну, не хочете сказать, не треба. Де ж ви оселились?

Вадим на хвилинку затримав одповідь.

— Уявіть собі: у того лакея з дочкою, що ви в той вечір викинули з квартири.

Тепа не здивувалась, а весело й байдуже сказала:

— От дійсно! Як же це так трапилось?

Вадим по цьому зрозумів, що вона нічого не забула й не простила.

— Так, випадково. Шукав кімнату, а вони якраз перебрались і рішили наймать одну хатинку. Я й узяв.

— Я вам не дуже заздрю. Ну, це не цікаво. Розкажіть краще, як ви жили, де були... Знаєте, я й досі ще не вірю, що це ви. Як у сні.

Вадим хотів одговоритись тим, що треба піти взять урок, але Тепа одняла картуз і сказала, що наречена не втече нікуди. Вирвавши картуза, вона, як колись, провела рукою по щоці йому й ласкаво показала кінчик червоного язика.

Потім підсіла ще ближче, обвіваючи запахом ніжних й незрозуміло-хвилюючих пахощів. Поклавши ногу на ногу і виставивши малюсенький носик черевичка, вона пустотливо погойдувала ним. Шовк блискучими приємними хвилями спадав з ноги додолу й шелестів, як суха трава. Руки були оголені майже до плеч і проти волі звертали на себе увагу своєю красою й піняво-білою рожевістю. А шкура була ніжна, без пукришків, як оксамитна.

То зазираючи Вадимові в очі, то немов випадково торкаючись до його руки, Тепа раптом почала згадувать давноминуле.

— Пам'ятаєте, як ви страшно серйозно доводили мені, що вам усе ніколи, що треба спішить на засідання трохи не Центрального Комітету і сиділи зі

мною до самого ранку? Страшенно комічно було А покажіть палець. На якій руці? На правій!. Єсть шрам? Єсть. Пам'ятаєте?

Це був знак першого признання. Доведений до сказу насміщками й глузуванням Тепи, він од люті поклав палець у рот і розчавив його до самої кістки. За це Тепа вперше розцілувала його і вперше була тиха та покірна весь вечір.

— А садок згадували? І пропаганду теж?

Був час, коли Вадим носив Тепі нелегальні книжки, бажаючи загітувати її. Тепа спочатку одмовлялась, сміялась, а потім несподівано погодилась і брала всі книжки, які давав він. Так тягнулось з місяць. А потім виявилось, що вона викопала в садку яму й акуратно складала туди всю літературу, не читаючи її. З цього приводу вийшла перша серйозна сварка, яка й закінчилася тим, що Тепа стала любовницею Вадима біля тої ж самої ямки за бесідкою.

— Пам'ятаєш дворника Родівона? А «гостинницу Италию?» А як ти ловив мене?

І тут же, немов боячись, що він не пам'ятає, починала лукаво, щепотом розказувати, весь час зазираючи в очі і торкаючись його руки.

Вадим спершу усміхався й підтакував. Але далі замовк і тільки дивився на свіже, незачеплене часом, розквітле лице Тепи. Очі в неї розгорілись ніби й справжнім огнем, на щоках заграв рум'янець, як і в ті часи, коли вони сиділи в бесідці. Під підборіддям трошки повніше шия стала, але це немов надавало більше дозрілости красі.

Вадим потягнувся за картузом, але Тепа взяла його руку й не пустила більше. Вадим ніяково посміхнувся, але руки не однімав.

«Цікаво, що буде»,—подумав він машинально, як у сні.

А Тепа обережно й ще тихіше почала вже згадувати деякі сцени з «Гостинницы Италии». Вадим іноді по-

чискував плечима, іронізував, але Тепа тільки поглядала на нього й провадила далі.

Раптом Вадим зідхнув, засміявся й рішуче випростав свою руку.

— Все те правда, Степанидо Макарівно, але, знаєте, час не стоїть, мені треба йти. Будь ласка, дайте мені картуз.

— Ще рано. Нема куди тобі йти. Комітетів більше нема. Ти тепер мій цілком. Чого смієшся? Думаєш, не будеш моїм? Ох, голубчику... Я чую, чим ти дихаєш... Ні, без жартів, хочеш, скажу тобі щиру правду? Ти був єдиним моїм коханим. Не віриш? Як хочеш. Після тебе були любовники, а коханих ні... Ти думаєш, я сміялась, коли оце згадувала? Думаєш? Правда, не віриш, що в мене зараз страшно солодко болить серце? Ні? І ніхто не повірить, і я сама не вірю... А болить. І в тебе болітиме. І може вже болить. Болить чи ні?

— Дайте картуз, Тепо.

Тепа подивилась на Вадима, на його недобрий блиск в очах та побілілі губи й поспішила сховати задоволення. Подаючи картуз, вона сказала:

— Тільки не смійте нареченій говорить про мене. Чуєте? А втім, можете! Навіть можете женитись. Я ревнувать не буду... Коли ж побачимось?

І зараз же сама грубим, одривистим голосом додала:

— «Ніколи!» Пам'ятаєте, як колись ви мені так одповідали? Ну, коли?

— Не знаю... Скоро, мабуть. Ну, до побачення.

Тепа встала, стиснула йому руку й вивела аж на ганок, не говорячи більше ні слова: по вигляду Вадима вона бачила, що треба помовчати.

Вернувшись до себе, вона походила по хаті, посміхаючись і приклавши долоні до щок. Подивившись у дзеркало, вона непохваляюче похитала головою і знов заходила. Потім сіла на те місце, де сиділи з Вадимом, і задумливо поклала голову на спинку канапи.

БІБЛІОТЕКА НАУК. ТОВ. ІМ. ШЕВЧЕНКА

IX.

Діна вернулась додому дуже пізно, майже о другій годині.

Тихенько пройшовши в свою хату, вона несподівано застала там Модеста. Він ходив з кутка в куток, заклавши руки за спину й пожовуючи губами. На неї подивився з таким виглядом, немов вона вся була обляпана болотом. Одне вже те, що він жував губами, заклавши руки за спину, і дивився таким поглядом, могло роздратувати найспокійнішу людину. Але було пізно, Діна не хотіла піднімать історії і тому не дала волі своєму роздратованню. Навпаки, вона весело, довірливо, як другові й мужеві, почала розказувати, як провела вечір. Знаючи Модеста, вона, щоб не робить йому неприємности, трохи змінила правду, сказавши, що була в театрі з Софі Гадальцевою, яку випадково зустріла. Було дуже весело через те, що пішли на студентські місця. Потім зайшли до Софі, випили чаю і Софі з чоловіком провели її аж додому. От і все. Оповідаючи, вона роздягалась, сміялась і весь час ніжно й як мужа та друга цілувала Модеста. Але цей міщанин перш за все звернув увагу на те, що від неї пахло вином і сигарою. При цьому він виявив себе, як щирий міщанин і провокатор. Замість того, щоб по-дружому одверто спитати її, чому від неї пахне вином, він ужив провокацію. Наче заклопотаний її здоров'ям, цей провокатор вперед викликав її на те, що вона запевнила його, що ніде нічого, крім чаю, не пила. Після ж того раптом загорівся благородним гнівом, обуренням і сказав, що зразу почув від неї дух вина. І тут же почав виливати на неї цілі помийниці: що вона безсердешна мати, що вона шлюха, що вона ганьба всеї їхньої міщанської родини, що її треба нагаєм вигнати зараз на вулицю в одній сорочці. Звичайно, від такої неспра-

ведливости хоч кого може кинути в лють. Діна не витримала і щпурнула гребінем у морду провокаторові. Тоді він довершив свою шляхетність: озвірівши, схопив її за розпущені коси й почав бити тим самим гребенем по чому попало. Діна зчинила крик. Позбігались Олеся, Юрій, Дуня. І тільки тоді Модест випустив її. В сльозах, в гістериці, побита, принижена Діна заснула тільки вдосвіта.

А Модест, схопивши пальто й шапку, вибіг на вудицю і блукав по безлюдному городу до ранку. Вернувшись додому, він пішов просто до матері. Зінаїда Василівна, розбуджена криками Діни, вже не могла спати й сиділа в кріслі всю ніч, дивлячись у вогонь каміна. Вона не здивувалась приходові Модеста, немов знала, що він мусить прийти до неї.

Модест мовчки сів біля матері на лавочку для ніг, спершн лікті на коліна й затуливши руками лице. Зінаїда Василівна почала тихо гладити його по голові. Віконниці були зачинені і в хаті горіла електрика, хоч надворі було вже зовсім видно.

Довго так сиділи без розмови мати й син.

— Що там було у вас?—нарешті сумно й тихо спитала Зінаїда Василівна.

Модест помовчав і почав оповідати. Оповідаючи, він уже знов роздратувався.

— Чого я не можу, мамо, винести, так це її безоглядного, нахабного неблагородства, невеликодушшя. Це мені мутить розум. Не можу! Вона знає, як я свято шаную нерозривність шлюбу, знає, що не вижену її, і користується цим. Мало того! Вона сама щиро переконана, що я й не маю ніякого права, розумієш, п р а в а щось їй зробити: вона моя жона! Як у неї це зживається разом, ця віра в святість шлюбу і такі вчинки—не розумію... А проте, яка там святість? У н е ї святість? В п р а в о вона вірить, от що! І при тому вона не вірить, що я шаную шлюб через пе-

реконання свої, вона дума, що я не маю п р а в а розірвати. От що! Цього я не можу винести.

— А мусиш, сину...—сказала Зінаїда Василівна.— Нехай собі так дума, а ти знай своє...

— Ах, мамо! Та діло не в тому, що вона дума, а що робить. Хай дума, як хоче, але ж мусить бути якесь... якась охайність. Головне, що ні одного слова в неї нема правдивого. Нічого святого. Все бреше, про що хочеш. Бреше як попало, часто без потреби. Егоїзм такий наївно-злий, вузький, коротенький, що дальше моменту нічого не помічає. Вона все пускає в хід, що хочеш. Ти знаєш, я чую, через неї я загубив половину своєї віри в правду і святість якихось ідей. Оце її панібратське поводження зо всіма ідеями мене нищить. Оці її аргументи, ідеальні, возвишені, це постійне посилання на свою поступовість, ця безоглядна брехня... І крім того, ти знаєш, вона сама вірить, що вона, дійсно, поступова, що вона страдалиця, що все, що говорить, говорить не через свій парщивенький егоїзм, а ідейно. Тепер на все ідеї, на всяку пакість всяка мерзота знаходить своїх поетів, ідеологів і робиться геройством. Якийнебудь педераст, мерзотник, грязь—пише цілі поеми. Жінка волочиться зо всіма—теж поема, проблема, трагедія. Дітей не любить—знов таки поема, проблема, поступовість: годі жінці сидіти біля дітей та на кухні! На все есть своя теорія. Що тепер святе, ідейне, поетичне: чи педерастія, чи хождіння в народ, чи сім'я і діти, чи тічка любовників: що поступове, що ні—невідомо!

Модест замовк і знов затулив лице руками. Зінаїда Василівна не перешкоджала йому говорити: хай виговориться, легше буде...

— Ну, хай так!—піднімаючи голову, знов почав він.—Хай педерастія, тічка любовників, скетинг-ринк, ресторани, вино,—хай це поступовість, ідей-

ність, хай, добре, нехай так. Алеж тоді вже не може бути інше поступовістю. Ні, у неї все разом, все, що хочеш. Сьогодні педерастія, завтра релігія, вранці астрономія, ввечері сім'я, через хвилину вже сім'я—міщанство, педерастія—гадость, релігія—глупость, знов через хвилину все це—поезія, проблема. Що їй у даний момент вигідніше, те й добре, те й добре! Обов'язок, повинність? Це—міщанство. Тепер ці слова старі, нездатні ні до чого. А тут же кричить «твій о б о в'я з о к дбати, щоб сім'я твоя не голодувала, я жона твоя, ти п о в и н е н поважати мене». Голова крутиться. Бувають минути, коли хочеться просто посікти її на дрібні шматки. Ні, правда: обов'язок—це подла, паскудна річ! Коли б я не вважав за обов'язок женитись на цій тварі, я б півжиття собі й другим урятував. А тепер що я можу зробити? Що? Говорити з нею? Умовлятись? Прошу! Вона на все згодна, на все. Трудно їй згодитись? Їй один клопіт; це не пійматись, не дати мені в руки доказів. От і все. Але це ж нестерпне, мамо, нестерпно так жить.

Модест упав головою в руки й заридав сухим, безпомічним риданням. Зінаїда Василівна тихо гладила його по голові. Коли він трохи стих, вона заговорила:

— Потерпи ще, Модю, потерпи, сину. Що ж робити? Все наше життя є обов'язок. Нехай вона так, а ти так. Коли хтось чинить неправильно, то це не оправдання для н а с робити так само. Ти собі своє знай. І повір, сину, це луччий спосіб, ніж сварка. Вона людина не глупа, вона мусить побачити твою правду. Тяжко, я знаю. Але де легко, у кого? Всі сину, страдають, той од того, то й від другого. Наша задача, наша повинність і вся поступовість у тому, щоб покірніше, безропотніше нести свій хрест. Щасливі ті, що несуть, що мають силу нести його з веселістю, але не ті, що не мають хреста. Таких, сину,

нема, повір мені. Великий символ показав нам Христос, узявши на свої плечі хрест...

Довго ще говорила Зінаїда Василівна, говорила доти, доки Модест не почув, що тихий сум, жалість до себе й до Діни не защеміли в його серці. І не словами добилась цього мати, слова були давно йому відомі, багато раз сказані, добилась вона чимсь, що було поміж словами, певністю, досвідом, непохитною вірою в ці слова, рожденою власним пережитим горем.

Од матері Модест пішов до Діни. Вона теж, певно, думала про сварку, бо зустріла його з чекаючим і винуватим виразом у лиці. Це ще більш зворушило Модеста і він, замість того, щоб мирно, але рішуче поговорити з Діною, виробити з нею якийсь модус життя (як умовився з матір'ю), ні з того, ні з сього почав прохати вибачення. Діна розплакалась. Він ще більш почув себе винним і став на коліна. Діна розридалась. Але, стоячи на колінах, він уже почав роздратовуватись. Манерний плач Діни, з трагічним заломлюванням рук, розпущене волосся, штучна покірність уже викликали бажання схопить за руки й шпурнуть її об землю, щоб справді заплакала дійсними сльозами. І особливо дратувала ця покірність, що побільшувалась з побільшенням сили його вибачень.

Він вийшов од неї зверхнє примирений, навіть поцілувавши її, але з тяжким й гнітючим чуттям на душі. Почуваючи втому, він ліг спати.

Але не встигли всі трохи заспокоїтись, як виступив Юрій. За часом, коли прийшла Галя, він сидів похмурий, жовтий, не одповідаючи на невинні Галині зачіпання і щось думаючи. Галя була дуже мила зі своїми локонами і синіми очима ляльки. Вона задавала такі комічно-наївні питання, що всі проти волі сміялися.

І раптом Юрія як прорвало.

Говорили щось про аскетизм і аскетів. Говорила, власне, Діна, яка недавно багато розмовляла з цього приводу з одним видатним дослідувачем аскетизму в давні часи.

Галя дуже пильно слухала, сперщись, як діти, підборіддям собі на руку. І вмить живо й невинно скрикнула:

— Юрку! Значить, ваш Полкан теж аскет?

Юрій, видно, не слухав розмови, бо не зрозумів її питання.

— Який Полкан?

— Ну, ваш Полкан, що в Лип'янці. Чи не Полкан, а Трезор. Полкан це в дяді Семена. Значить і Трезор аскет?

І вона з захопленням і невинністю поширила очі.

— Чому ж аскет?

— Ну, господи! Ви ж самі казали, що він ніколи не бігає з другими собаками й не ухажує...

Договорюючи, Галя вже почервоніла й от-от мала розплакатись під серйозним поглядом Юрія, хоч і старалась невинно посміхатись.

Юрій одвернувся і з злісною насміщкою бовкнув:

— Такий самий аскет, мабуть, як і ви.

Це було так несподівано для ввічливого Юрія, що всі більш здивувались, ніж образились. Галя ж просто перелякалась і тільки через те не заплакала.

Але це очевидно тільки був вступ, бо Юрій зараз встав і жорстко-рішуче сказав матері:

— Мамо! Я знаю, що в нашім домі ведуться про одну особу образливі для неї й для мене розмови. Про яку саме особу, не треба говорити. Об'являю вам: коли ви хочете, щоб я жив з вами, то прошу з іменем нареченої вашого сина поводитись більш достойно. Сьогодні я їду на місяць по своїх справах і адреси не дам нікому. Можете переказати це Анатолієві й Модестові, а також моє до них прохання виділити

мою частину з маєтку. А тепер бажаю всім найкращого!

Він уклонився і, не поспішаючи, вийшов з хати. Всі були придавлені й ошелешені. Зінаїда Василівна сиділа недвижно, дивлячись у шклянку з молоком і надушуючи на пучки крихти хліба зі столу. Галя спочатку зблідла і стала жовтою, як локони, потім почервоніла і з налитими слізьми очима хутко вийшла з-за столу. Олеся розтеряно пішла за нею в передпокій, де Галя, одвертаючись від неї, хапливо одягалась.

— Ні, це занадто!—раптом скрикнула Діна й схопилася з місця.—Це неможливо! Так усіх образити за якусь... шваль, так обідити дівчину, це... це... надзвичайно. Я мушу вияснити це Юрієві, я не можу!

Зінаїда Василівна хотіла зупинить її, але Діна ще раз з обуренням сказала «я не можу» й вибігла з хати. Але через кілька хвилин вернулась і проговорила:

— Нема. Пішов через кухню. Одягся і вийшов. Без чемодана, без нічого... Але сказав Дуні, що не прийде на обід і взагалі місяць не буде дома. Значить, не прийде. Как ето возмутітельно! Фу!

В цей якраз момент прийшов Вадим говорити про лекцію. Діна хотіла було сказати, щоб він прийшов пізніше, але Олеся так перелякалась цього наміру, що аж за руки її схопила. Вадим у цей мент роздягався в сінях. Він, певно, сам помітив, що прийшов не до речі, бо зараз же, як ввійшов, сказав:

— Я на одну хвилинку. Модеста Аркадієвича, мабуть, нема дома?

Він звернувся чомусь до Діни. Та від цього зразу подобрішала.

— Ні, він дома, але спить. Він працював усю ніч і тепер спочиває... Сідайте, будь ласка,—мило посміхалась вона.

— А коли у вас є якесь діло, скажіть нам, може ми й без Модеста щось зробимо.

Вадим завагався, але зараз же ріщився й сказав, що прийшов з приводу запропонованої йому лекції. Олеся злегка почервоніла.

— Ах, лекції!—живо скрикнула Діна.—Він говорив про це, так. Ну, я думаю, ми й без нього розв'яжемо цю справу. Правда, мамуню.

— Звичайно,—посміхаючись до Вадима, сказала Зінаїда Василівна.

Вадим одповів їй теж посмішкою. Але Олеся помітила, що і в лиці, і в посмішці Стельмащенка було щось ненатуральне, розсіяне, натягнуте, закостеніле. Говорив він як з людьми, що дають роботу, і тільки про роботу. Щоб трохи розбити ніяковість від цього його тону, Олеся привела Славка.

Вадим устав і за руку привітався з ним. Славкові він, видно, не подобався, бо хлопець зараз же одійшов і став коло бабуні, тоскно подивляючись на всіх. Олеся його вивела. Вадим теж став прощаться. Його не держали.

— Тільки от що... вибачайте, як вас по-батькові?— сказала Діна.

— Вадим Трохимович.

— От що, Вадиме Трохимовичу, ми вже зарані умовимось.

Тут Діна зробила серйозне й сумне лице.

— ...Ви вже, будь ласка, з Славком не піднімайте... непідходящих його возрасту вопросів. І закон божий і все... О политике и прочем... Вы меня понимаете? Он мальчик нетронутый, чистый, мы не должны насиловать его волю... Пусть вырастет, сам выберет, во что ему верить... Я вас очень об этом прошу.

Вадим серйозно уклонився і теж по-руському відповів їй:

— Візьму це на увагу... Постараюсь зробити, як кажете.

Олесі було ніяково, але вона нічого не сказала. Прощаючись, вона тільки міцніше, ніж слід, стиснула Вадимові руку й проговорила:

— Так до завтра? Правда?

Вадим на хвилинку ніби прокинувся, подивився на її сердешну й ваблячу посміщку і хотів щось сказати, але зараз же став серйозним, уклонився і вийшов.

Дома в себе він ліг на ліжко й не рухався. Не було ні сорому, ні піднятя захвату, ні думок,—одне почуття страшної втоми від голоду. Голову ззаду душило і груди здавались надзвичайно важкими. В роті щохвилини висихало й наче нудило. Це Вадима зацікавило: «Хіба може нудити від двох днів?»— думав він, стежачи за собою. Потім непомітно знова переходив до способів одщукання грощей.

Можна було б узять у матері. Але гроші, які вона має (коли ще має), всі Осеві. Значить, це все одно, що взять у Ося.

Можна було б попрохать у Микульських завдаток за лекцію. Але краще ще двадцять днів голодувати, ніж це.

У кого ще? У Піддубного? Так, але прохати карбованця—безумно тяжко й неможливо. А десять карбованців, він, напевне, не дасть. Не сказать же йому, що два дні не їв!

Більш нікого не було. «Хіба у Саламандри? Двадцять копійок! Сказать, що десь забув свій гаманець, а треба, мовляв, купить папірос. Увечорі віддам».

Але й на це не вистарчало відваги. Хто зна, чи є в Саламандри. І так винен їм за квартиру.

Потім знов виступало якенебудь фізіологічне почування, яке через щось цікавило, і Вадим прислухався до нього. А далі вертався до грошей.

Так пролежав він аж поки не стемніло зовсім у хатинці. За стіною чулось порання Саламандри.

Вадим раптом встав і помалу пішов у кухню. Постукавши в двері і не дістаючи відповіді, він обережно одчинив їх і ввійшов. Коло печі стояла Варка, гордовито випнувши груди, і зневажливо-понуро дивилась на нього.

— Можна ввійти?—несміло спитав Вадим.

— Входьте, як треба.

— Та... невеличке діло. Ви не одвічали на мій стук. Я думав, що вас нема.

— Я нічого поганого не роблю тут, щоб мене стуками предупреждать...—відмовила горбата, кидаючи рушник на лаву.

Вадим силувано засміявся.

— Ні, я не через те стукаю... А просто така звичка.... А знаєте, за чим я до вас прийшов?—жартівливо перебив він себе.

Варка тим зовсім не цікавилась. Як треба, то сам скаже.

— Бачите, така штука вийшла. Був я у своїх сьогодні, виймав для чогось свій кошильок та й забув його там, а мені треба папірос купить. Бігти до своїх далеко, а ввечері я все одно мушу там бути. Так чи не могли б ви мені дати до вечора копійок двадцять? Сьогодні ввечорі я вам...

Саламандра хмуро, пильно зиркнула на нього, потім мовчки й рівно підійшла до мисника і дістала звідти двадцять копійок. Подавши їх Вадимові, вона одвернулась і взяла знов свій рушник.

— От дякую!—червоніючи й силкуючись бути веселим, сказав Вадим.—Так я вам увечорі...

І не договоривши, вийшов.

Купивши чорного хліба, сала й на три копійки десяток цигарок, Вадим знову ліг на ліжко й почав жадно їсти. Хліба й сала хутко не стало і хотілось ще їсти, але коли він закурив, перехотілось і по тілі пройшла розслабленість і ніжна теплота.

«Мила Саламандра!» думав він з ніжністю до каліки.

Було почування трохи подібне до стану видужуючого. Пахло вогкістю, кухнею, але бог з ними, з тими запахами, вони не шкодять. Лямпи світить не хотілось, взагалі, нічого вже не хотілось, тільки лежати й чути власну, здоровлячу теплоту.

Вмить у сінях зачулось якесь шарудіння, клацання клямкою дверей, потім нерішучі кроки і стук у двері.

— Хто там?—здивовано спитав Вадим.

— Це я...—глухо обізвався голос Ося.

Вадим зразу пізнав, хто прийшов; навіть ще не чув голосу, а подумав, що це Ось.

Він схопився з ліжка й крикнув:

— Ввіходь!

Двері одчинились, але нічого в темноті не було видно.

— Чекай, чекай, я зараз запалю лямпу!—поспішно проговорив Вадим.

— Можеш на запалювать...—холодним і чужим голосом проговорив десь з порогу Ось.—Я прийшов до тебе, бо мама прохала привести тебе до Ксені. Я їй обіцяв. Підеш?

— А чого ж? Піду. Так я зараз найду свій плащ.. Ага, ось є. Так...

Засвітивши сірника, Вадим найшов свій картузик, накинув плащ на плечі і, запалюючи другого сірника, сказав:

— Ну, ходім.

Виходячи, він подумав, що треба було б змести з ліжка крихти,—Саламандра ввійде й побачить, для чого він брав у неї гроші.

«Не ввійде! — рішив він. — Чого їй там треба. А прийду, змету».

Власне, Вадимові в такому стані, як він був, не хотілось іти до сестри. Він знав,—як у батьків, не зможе заткнути своєї пробоїни і ще викине щось

сантиментальне при Осеві. Без нього, може, і з охотою пішов би. Але одмовитись спочатку не подумав, вражений тим, що прийшов Ось, а потім зробити це було якось ніяково.

Дорогою брати не балакали. Вадим не хотів перший заговорювати, бо невеликодушно скористувався б тим, що Ось був примущений через матір іти з ним. А Ось теж мовчав.

— Ну, як ся маєш?—раптом само вирвалось у Вадима і цілком легким, знов насмішкуватим голосом. Але насмішкуватости цеї якраз і не треба було допускати з огляду на «розкисленість», в яку він мав попасти у Ксені. Повинна ж бути якась логічність в настроях!

— Нічого.

— А на фабриці як?—невідомо через що прийшло Вадимові в голову питання.

— На фабриці буде страйк...—байдуже й коротко відповів Ось. Не промовчав, не сказав щонебудь в роді: «Я з тобою не хочу говорить», а відповів. Але в тому, що він відповів і так відповів і була найбільша чужість. Так він кожному сторонньому чоловікові сказав би.

— Он як? Значить, таки буде? Валяйте, валяйте. «Борітеся, поборете, вам бог помагає, за вас воля за вас правда святая». Чи як сказав Шевченко?

Ось мовчав і, стуливши губи, дивився перед себе, неначе сам ішов.

Вадим теж замовк. Потім знов заговорив, розпитуючи тепер про Ксеню. Ось так само відповідав, коротко, точно й холодно, немов ставляючи в ряд залізні стовпчики. Як він сам відносився до Ксені й її чоловіка Федора Васильовича, не можна було зрозуміти.

Жила Ксеня не дуже далеко. Вуличка була темнувата з рідкими замурзаними лихтарями. Будинки

були одноповерхові, убогі, між ними тягнулись довгі тини, за якими, певно, були городи. Часом з-під воріт на братів кидались собаки з такою раптовістю та люттю, ніби тільки їх і піджидали тут цілий день. Але хутко одставали й зникали позаду.

Квартира Ксені була у флігелі. Флігель цей був похожий на довге біле корито, поділене на ряд квартир, в яких жили робітники, дрібні служащі, прикажчики. Як сказав Ось, таких манюсіньких, цілком однакових квартирок в цьому кориті було аж десять. Одна кімната, кухня, сінці й більш нічого.

Сіни були маленькі, як пуделко од сірників, приліплене до стіни. Після них була кухня. Тут, певно, і їли, бо стояло два столи, один з цератою. На ньому квоктав самовар. В кухні не було нікого. На лаві стояв великий горщик, з якого йшла пара, збираючись хмарою під стелею. Велика піч топилася. Двері в сусідню хату були зачинені і звідти чувся гомін голосів, жіночих і дитячих. Часом проривався плач маленької дитини.

Ось постукав і голосно спитав:

— Можна туди? Це я й Вадим.

Стало тихо. Потім зараз же двері хутко розчинилися, і вибігла жінка з закоченими рукавами, похожа на Ксеню, але старша й грубіша. Вона зараз же підбігла до Вадима і, не кажучи ні слова, обняла його голими руками за шию. Руки були мокрі й по тілі від цього пройшов холодок. Жінка, похожа на Ксеню, почала цілувати Вадима й одночасно плакати. Потім закрила лице хвартухом і пригорнулась до брата.

— Ну, от!—сказав Вадим жартівливо, стараючись сховати хвилювання. — У жіночої нації програма стріч однакова скрізь. Ну, покажись хоч, яка ти тут стала: може й я заплачу.

Він одняв її руки з лиця й подивився. Від колишньої краси «чарівниці Ксені» лишились тільки очі,

чорні, м'які, глибокі. А лоб пожовк і вкрився зморщками, щоки погрубіли, розм'якли, ніс став ширший, губи зів'яли. Вся вона зробилась занадто широкою й плескуватою.

— Що, гарна стала?—витираючи сльози, сказала Ксеня.—Заплакать можна?

— Плакать не плакать, а радіти, то правда, нема чого...

— Ну, ходім туди, а то з кухні холод іде в хату. А ми якраз дитину купаємо.

Ось уже пройшов. Вадим піщов за Ксенею й зачинив за собою двері. На нього пахнуло зараз же милом, парою, пелюшками і спертим повітрям хати, де багато людей. Посеред хати на стільцях стояли великі ночви з водою, в яких лежало маленьке жовточервоне тільце дитини. Олена Іванівна одною рукою піддержувала його під спинку, а другою рукою плескала йому на грудки й на голову водою. Вона тільки на мент глянула на Вадима, закивала йому головою, посміхнулась і знову нахилилась до дитини. Дитина слабо, невміло водила ніжками в воді й задоволено пхикала, здивовано й довірчиво водячи очима то на бабусю, то на матір, яка стала в ногах її.

— Господи помилуй! Господи помилуй!—приговорювала Олена Іванівна, не перестаючи хлюпати.

— Ой, боже, мій, боже мій, як же ми любимо купочки...

По обидва боки ночов чорніли й жовтіли чотири дитячі голови, одна одної нижче. Найнижча голівка була під ночвами й великими чорними оченятами цікаво дивилась на Вадима. Останні тільки гостро зиркали й зараз же одвертались. Найбільша дівчинка, год восьми, держала в руках губку, яку їй певно дала Олена Іванівна.

— Сідай, Вадю, денебудь! — сказала Ксеня.—От, боже мій, якраз ми з купанням тут розходились.

— Нічого!—обізвалась мати грубуватим ніжним голосом,—підожде, не великий пан. Ми його довше ждали. Підбав, доню, водички гарячої, щоб не застудити, храни цариця небесна. Ой, господи, господи, які в нас ноги та великі та дужі!.. Ух, ух, ух!.. Лий, лий, ще трошки... Господи помилуй! Господи помилуй!

Вадим сів біля груби, від якої пахло димом та паленою глиною, і став дивитись. Йому було видно всіх, навіть Ося, який сів по другий бік на ліжку й дивився на купання. На стільці стояла лямпа й освітлювала обличчя так, що тіні лягали вгору. І особливо Вадима вразив вираз лиця в матері та брата. Мати була вся осяяна ніжністю й любов'ю. Кожний рух її очей, губ, випромінював стільки зворушення, напруженої турботи, руки її так бережно ходили біля мокрої голівки дитини, що те проти волі заражало всіх. Це було щастя, не думаюче, небажаюче думать, не потребуюче цього, щастя, старше від всяких дум, віковічне й вічно молоде.

Брат теж змінився. Завще тісно стулені, тонкі губи його розкрилися і це зразу надало лицю характер дитячости, м'якости. Очі несвідомо посміхалися, слідкуючи за пацанням ніжок і безладним мотанням червоних пухких рученят, які плутались, наче ноги п'яного. Один раз Осеві, видно, здалось, що дитина має вприснути з рук і він злякано напружився, готовий кинутись на поміч. Але це була помилка: старі, покручені руки матері знали, що робили.

— От, сину, вчись!—щасливим голосом сказала Олена Іванівна, повертаючи до Вадима голову.—Іди сюди, подивись, якого молодця племінника маєш... Дивись, які руки. О! Ану, Лусю, дай дядькові кулаком.

Дитячі голівки засміялись, соромливо поглядаючи то на Вадима, що підійшов до ночов, то на ма-

ленька пухке тіло Луся, яке немов судорожно вовтузилось у воді.

Вадим похилився до нього і, клацнувши язиком, торкнув пальцем за підборіддя. Лусь зразу перестав пацати ніжками й здивовано-серйозно задивився на руду бороду чужого чоловіка. Потім перевів оченята до мами, немов питаючи «що воно таке»? Але тут же, забувши про все, весело і несподівано і для себе пискнув і так ляпнув ручкою по воді, що бризки полетіли на Вадима, на дітей і навіть на бабуню. Всі голосно засміялись. Лусь хутко подивився на всіх, наче спішачи й собі побачити те смішне, і знов забув і забив рукою по воді.

— Дійсно, герой!—сказав Вадим, не помічаючи, що сам весь час посміхається тою ж посмішкою, що й мати, і сестра, брат і дітлоха.

Олена Іванівна обережно набрала в жменю води й полила голівку Лусеві. Вода полилась по лиці. Така несподіванка здивувала й образила Луся. Він скривив губи й незадоволено пхикнув. Але тут тепло захлюпало йому по грудках і це примирило його з бідою. Він замотав рученятами й знову пискнув.

В цей час Вадим почув, що щось лізе йому за халяву. Він озирнувся й побачив чорну, як вугіль, голівку, що уважно схилилась до його чобота. Що вона там робила, не видно було. Тоді Вадим нахилився, підсунув руки під пахви дитинчаті і підняв його.

Це був Тінь, або по-домашньому Нишпора. У Тіня була натура дослідувача. Що б мати не заховала, Нишпора неодмінно знайде. Всяке з'явище, яке для других проходило непомітно, для Тіня було цікаве. В даному разі увагу його звернуло на себе вушко чобота дяді Ваді. Цьому сприяло ще й те, що голова Тіня приходилась майже врівні з колінами дяді.

Піднявшись несподівано вгору, Тінь не розтерявся й не злякався.

БІБЛІОТЕКА НАУК. ТОВ. ІМ. ШЕВЧЕНКА У ЛЬВОВІ

— Ти дядя?—зараз же спитав він, задовольняючи свій інстинкт, розслідуючи й цікаво поглядаючи на червону бороду: такого кольору волосся йому ще не стрічалось.

— Дядя,—сказав Вадим, милуючись серйозними оченятами дитинчати з худеньким смуглявим личком і тонкими ручками.

Тінь обережно торкнув пальцем бороду Вадима,— вона не була гаряча, це було досить дивно.

— Не печеться!..—сказав він, задоволено глянувши на дядю.

Всі засміялись, а Ваха перебігла на бік дяді Ваді й стала біля нього, задираючи голову.

— Ах ти ж капшук!—притиснув Вадим Тіня до себе.—Так моя борода вогонь чи що?

Через якийсь час Вадим уже встиг зазнайомитись з дітлохою, не виключаючи й хорого Зіня, що лежав на ліжку.

Коли він розпитував, як їх звуть, Ваха, трохи старша за Тіня, раптом скоромовкою проговорила:

— Наха, Ваха, Зінь, Тінь, Ойда, Лусь!

— Це що таке?—здивувався Вадим.

— А це ми всі...—пояснила Ваха.

Тінь раптом голосно й дзвінко теж прокричав:

— Наха, Ваха, Зінь, Тінь, Ойда, Лусь!

Діти й дорослі засміялися. Ксеня пояснила. Федір усім дітям дає свої назви. Наха—Надія, Ваха—Варвара, Зінь—Зіновій, Тінь—Тихон, Ойда—Ольга, Лусь—Лука.

Нарешті, Луся вийняли й загорнули в пелюшки так, що стало видно тільки оранжеві щоки, сині оченятка й пухкі губи. Всі операції над собою він терпів стойко, ні разу не зрадивши свою славу «мовчунчика».

Коли його нагодували й передали Насі, яка поклала його в колиску, почалася серйозна розмова, зміст якої Вадим якось уже з самого початку перед-

чував. І з цієї розмови ще опукліше малювалася картина злиднів Ксенииної родини, злиднів безнадійних, затяжних, погрозливих. А тут ще діти плодяться, ростуть.

— Не сердься, сину,—раптом, обнімаючи Вадима за плечі й ніби заранє заспокоюючи його, проговорила Олена Іванівна.—Є в нас одна просьба до тебе. На тебе, синку, єдина надія наша... Розкажи ти сама, доню, бо боюсь, що не так скажу я...

Вадим помітив, що Ось, як тільки Ксеня почала говорити, устав і перейшов до дітей. Помітила це й мати, але нічого не сказала; тільки подивилась йому вслід довгим поглядом.

Річ була в тім, що Федорові могли б дати на фабриці краще місце. Але це залежало від Тепи.

Тут Ксеня зупинилась і заговорила Олена Іванівна, знов придержуючи Вадима за руку, немов боячись, що він утече:

— Сину, порятуй сестру й діток, попроси Тепу. Вона для тебе все зробить. Подумай, яке щастя було б для них нещасних. Попроси, сину.

Вадим сидів, дивлячись кудись під колиску, що ритмічно качалась на другому кінці хати.

— Ви думаєте, що Тепа може тут щось зробити?— спитав він рівним і, здавалось, цілком спокійним голосом.

Мати й Ксеня гаряче почали запевняти його, що Тепа все може.

— Добре. Я спробую поговорити з Тепою,—глухо сказав Вадим і прокашлявся, глянувши на Ося.

— Тільки ж ти, сину, будь з нею ласкавий, привітний... Вона жаліється, що ти з нею такий грубий...

Вадим не встиг одповісти: прийшов Федір Васильович. Вадим ще ні разу не бачив зятя, але привітався з ним так, ніби вони були давно знайомі. Федір прийняв це як цілком нормальну річ. Худий

і виснажений, але жвавий та веселий, він зараз же почав розпитувати Вадима про Сибір, тайгу, про здоров'я, виявляючи якусь дуже ніжну й сумовиту уважність.

Вадимові було соромно: його поводження було не зовсім щире, спеціяльно для Ося, штучне, а зять приймав його за чисту монету. І тут же мимоволі звертало увагу, що Федір по якомусь праву не дивувався з такої дружости цілком незнайомої йому людини.

Ось якийсь час не брав участи в спільній розмові. Але Федір втягнув і його. Відносини їхні, видно, були добрі, хоча вони й балакали між собою тоном насмішкуватим, який показував, що в чомусь згоди між ними немає.

Незабаром це виявилось виразніше. Заговорили про дітей. Федір зараз же звернувся до Ося й спитав, як має себе робітнича школа. Ось хмуро й насмішкувато відповів, що ще не загинула, хоча Федір і не дає туди своїх дітей.

— І не дам, Осипе Трохимовичу, і не дам! Добивайтеся в Думі закона про українську школу, тоді з радістю дам.

— Дума такої школи ніколи не дасть...—неохоче і з досадою муркнув Ось; досада, видно, була за те, що Федір робить вигляд, ніби сам цього не розуміє.

— А хто ж дасть?

— В кожнім разі, не такі, як ви!

Федір засміявся й звернувся до Вадима, але вже серйозно:

— Революціонер непримиримий наш Осип Трохимович! Просто біда. Все хоче мою дітлоху в колисках ще поробить українцями й соціялістами. А я не даю. І воюємо от так щодня. Ех, голубчику Осю! Куди нам, маленьким людям, думати про таке. От

Зінь і без того заробив за ту нещасну українську мову. Зінь—мій старший хлопчина. В школі, знаєте, якось не так сказав, не знав, як по-руському «жменя», ну учитель чорносотенець вигнав його за це мазепинство з класу в коридор. А хлопець застудився там і от... спокутує. Ех, легко вам, холостякам, заводити всякі соціялізми!

— Тату, а ти приніс цуцика?—раптом шарпнув за руку батька Тінь.

Федір Васильович озирнувся й засміявся.

— Ну, от! От вам і учи такого! А тобі скільки раз говорилося, щоб не говорив «тато», а «папа» і не «цуцика», а... Як це по-руськи «цуцик?»

— А-а, а-а! Сам не знаєш, сам не знаєш!—зрадів Тінь і кружка забігав по хаті. Ваха кинулась за ним і покотились по підлозі.

— От ця шушваль і заставля бути обережним,— зітхнув і посміхнувся до Вадима Федір. Потім, немов схаменувшись, підтягнувся і з церемонно-ввічливим виразом почав розпитувати, яке враження зробили на Вадима рідні місця, як їхалось, як він устроївся.

Дітлоха з приходом батька оживилась. Взявшись за руки, не виключаючи й Нахи, вони танцювали серед хати, приспівуючи:

— Наха—Ваха, Зінь—Тінь, Ойда—Лусь!

При слові «Лусь» всі топали ногою об землю й присідали. Потім заливались реготом і знов те саме. А з ліжка блискучими, гарячковими очима дивився на них Зінь. Худе личко його горіло хоробливим рум'янцем і біляве волосся спадало на високий батьківський лоб. Він би теж побіг до них, але йому було заборонено вставать і, крім того, ноги були такі в'ялі, як рукава сорочки, що висить на стіні.

Ксеня встала й пішла в кухню готовити вечерю, пошепотівшись з Оленою Іванівною. А за ними пру-

денько викотився Нишпора. Федір, вибачившись, хутко підійшов до Зіня і турботно почав його розпитувати та обмацувати. Зінь був зовсім гарячий; кашель ніби став менший, але хто ж його зна, чи гірше це, чи краще.

— Погано, хлопчику, га?—спитав він сина по-українському. В хвилину найбільшої інтимности й чуття Федір говорив з дітьми по-українському.

— Ні, татуню, я зовсім здоровий...—хрипко, але живо одмовив Зінь.—От тільки мені трошки в очах горить і давить... Ато зовсім здоровий...

— Ну, дай боже, дай боже... А де ж наша Нишпора? Де вона?—пошукав раптом очима Федір.

В цей мент з одчинених дверей у кухню викотилась кругленька постать Тіня й голосно сказала:

— А на вецелю калтохля й осельодка! Ага!

Ваха радісно захльоскала в долоні, а Ойда ніби щось ковтнула й просіяла,—вона була велика ласуха.

— А ти вже пронюхав, Нишпора, уже?—сміючись, піймав Тіня Федір.—Ось я тобі дам у кухню без спросу бігати!

Тінь вирвався і, показуючи на Ося, закричав:

— А ось Ось! А де Ось? Ось де!

І Ось, і всі засміялись, а голосніше всіх Ваха. Схопивши Тіня в обійми, вона почала з ним танцювати, поглядаючи на Ося й примовляючи:

— Ось-Ось. А де Ось? Ось-Ось. А де Ось?

Тим часом Наха й Ойда витягли з кутка дитячий стіл—одрізаний шматок лави—і поставили по обидва боки його дві низенькі лавочки. Після того Наха побігла на кухню й принесла ложки.

— Ваха, Тінь, їсти!—строго сказала вона.—Розтанцювались. Сідайте.

Дітлоха сіла й узяла в руки ложки. Ваха й Тінь зараз же почали стукати ними одне одного по лобі

й реготати, а Ойда поглядала на дорослих і докірливо спиняла бійку.

Тут Ксеня ввійшла й покликала братів та чоловіка в кухню. Федір і Ось, що знов завели суперечку, замовкли і, пустивши Вадима вперед, пішли за нею.

Посеред кухні стояв стіл з самоваром, маленька карафка з горілкою, в якій плавали шкарлупки з лімона, тарілка з оселедцем і миска картоплі. Федорові стало ніяково за таку вбогу вечерю й він почав говорити щось про «заминку», але Ксеня обірвала його й порадила налити краще по чарці. Федір немов зняв з себе всю вину й перестав щулитись. Жартуючи й часом обнімаючи Олену Іванівну, він налив у чарки й сів.

Ксеня витерла руки й теж сіла. Після цього Олена Іванівна взяла чарку і, звертаючись всім тілом і рукою з чаркою то до одного, то до другого, промовила:

— Будьмо здорові, діти мої... Дай, боже, щоб ми колинебудь сіли й за багатшу вечерю. Дай, боже, щоб хоч діткам вашим жилось лучче, ніж вам...

— Буде, мамо!—підморгнув Федір Васильович.— От як зроблять мене управляющим фабрики Рибацьких, куплю вам шубу таку, як у генеральші Блохиної... автомобіль, щодня сардинки...

Олена Іванівна засміялась і показала Вадимові головою на Федора:

— От такий раз-у-раз... Не внива, хлопець...

— А чого ж мені внивать? Ноги, руки цілі, слава богу...

Ці слова спинили самого Федора. Всі згадали батька. Самотній, безрукий, безногий, скарлючений страшною хворобою, лежав він там у цей мент і навіть у цій убогій трапезі не міг узяти участи. Олена Іванівна поставила чарку на стіл і, приклавши хустку до очей, заплакала, здригуючи головою й плечима.

Всі затихли й сиділи недвижно, дивлячись собі в тарілки. За дверима в кімнаті чувся веселий гомін дітей.

— Годі, мамо...—тихо сказала, нарешті, Ксеня.— Що ж робити?.. Не поможемо...

Олена Іванівна перестала плакати, але сумний настрій уже не покидав столу. Вадим весь час сидів задумливий і майже не чув, що говорилося. Він хутко встав і почав прощатися. Його умовляли ще посидіти, але він сказав, що мусить іти.

Потім пішов до дітей і, користуючись тим, що ніхто з дорослих не дивився, поцілував усіх. Далі ще раз попрощався зо всіма в кухні і, пообіцявши якомога швидше прийти знов, вийшов.

X.

Із записок Вадима.

. . . . . .

І не тільки з батьками, а взагалі моє поводження мені не подобається.

Я, наприклад, можу взяти грошей у добродія Микульського. Я маю певне право на це, я с в о ї, зароблені гроші беру.

І не можу! І в тому, що не можу, що зщулююсь весь, як тільки подумаю, що звертаюсь до нього— і есть моя непростима слабість, есть моє гріхопадіння.

І знаю ж, що цьому падінню в великій мірі сприяє те, що я не маю грошей, що я голодую і фізично ослаб. Від цеї фізичної слабости я почуваю себе знов тим цуциком, який колись скавучав у лісах тайги.

Крім того я мушу Саламандрі віддати двадцять копійок. Вона мовчить. Учора нічого не сказала. Сьогодні вранці вже не питала, чи треба мені самовар! І хоч я нікуди ні до яких «знайомих» чай пити не ходив і з хати не виходив, вона про самовар мовчала.

Але я не можу, не маю сил! Збирався, рішуче збирався сьогодні сказати: «Пане Микульський! Прошу мені дати десять рублів». Без пояснень, без вибачень, просто, спокійно, як цілком нормальну річ сказати. Але... ганебно мовчав. Ганебно хотів навіть, щоб його в цей час дома не було. Ні, був. Навіть, наче навмисне, прийшов у кімнату, де занімалися з Славком, сидів довго, ніби чекаючи, коли ж я скажу.

І серця не було й нема в мене проти нього. Він так тихо й сумно сидів, так несміло й тривожно поглядав на свого сина, що я ніби винуватим почув себе перед ним. Щось тяжке в нього є, такий вигляд він має. Хто знає, може в нього й справді не було грошей, як я прохав. Може його щось своє мучило й боліло, а я з своїм ліз.

І Славко якось чудно подивляється на свого батька. Бідне хлопча! У нього вже сердешна хвороба. Йому не можна бігати, хвилюватись, кричати, радіти, плакати,—інакше буде сердешний припадок. Личко його бліде, з блакитними тоненькими ниточками жил під шкурою. І дуже червоні губи. Він так обережно сідає на стілець. Спочатку сяде боком на кінчик, а потім весь підсувається. Складе худі, бліді руки на книжку й коротко дивиться на мене: що будем робить. А мені мимоволі лізуть у голову порівняння: цьому шкодить їсти, бігати, рухатись. А тим «Наха—Ваха, Зінь—Тінь, Ойда—Лусь» шкодить не їсти, не бігать, не рухатись.

Я, здається, впадаю в соціяльний сантименталізм? Коли я ще пару днів поголодую, я, напевне, так розчулюсь, що форменно буду плакать від усякої дурниці. Я це передчуваю.

Як сказала Олеся? «У вас очі блищать, як у п'яного. Ви часто робите враження людини на підпитку». Щось таке вона сказала.

— Так, я таки іноді випиваю,—одповів я.

І знов моя підлота: мені тепло дивитись на цю дівчину. Мені приємно, що вона така гнучка й ходить, одкидаючи верхню частину тіла назад, немов весь час старається не горбитись. Іноді вона неначе зневажливо й гордо приплющує очі й підводить голову. Але в той же час легенько всім лицем, навіть коротким чолом своїм червоніє. І зараз же після цього несподіваний перехід до доброї, уважливої посмішки.

Я знаю, не це мене теплить. Що мені якась там Олеся? Теплить мене моя слабість, моя пробоїна.

. . . . . .

І знову лицарство.

Виходячи з дому й проходячи подвір'ям, я побачив таку сцену. Коло воріт стояла маленька дівчинка год чотирьох-п'яти, у червоному пальтичку, в біленьких гамашах і якомусь капорці. На вулиці у рямцях фіртки виднілись одрізки постатей: салдата і якоїсь жінки (як потім виявилося, няньки червоненької дівчинки). Перед дитиною навприсядки сиділа Саламандра й щось чи говорила дівчинці, чи давала. Мені було видно все личко останньої, воно злегенька й трошки соромливо, але задоволено всміхалось. Надзвичайно гарненьке й миле личко, я рідко стрічав таке!

Раптом з ґанку будинка швидко вибігла якась пані, на бігу накидаючи на себе велику хустку, і закричала:

— Лукеріє! Лукеріє!

Дівчинка глянула на пані, радісно підняла угору руку з чимсь і весело дзвінко закричала:

— Мамо! Дивись! А що я маю!

З-за воріт швидко вибігла в двір Лукерія, нянька.

— Ти ж як це дивишся за дитиною?—закричала пані ще здалеку і мені було видно, що в неї дуже жовте лице й чорні пукаті очі.—Чого ти позволяєш, щоб усякі підходили до Мусі? Чого тобі треба?—по-

вернулась вона до Саламандри, яка встала й одступила від дитини.—Як ти смієш зачіпать дітей? Лукеріє, зараз же додому! Я тобі сьогодні ж рощот. Мені таких не треба, ти не салдатів глядіть найнята, а дитину. Її на смерть перелякати можуть. Що це в тебе? Що?—підбігаючи вже до Мусі, строго й тривожно нахилилась вона до ручки дитини, в якій було щось синеньке.

— Це цукерок... Мені та тьотя дала,—з несмілою посмішкою сказала дитина.

— Кинь! Кинь зараз же!—вихоплюючи з рук дівчинки цукерку й з гидливістю кидаючи вбік, закричала пані.—А ти,—раптом звернулась вона до Саламандри,—не смій мені наближатись до дитини! Пішла геть! Страховище! З дитиною припадок міг статися. Це страх що таке. Я управляющому буду жалітись. Не можна дитину випустить на двір, щоб якісь каліки не обступили її. Муся, додому!

В цей час підбіг звідкись дворник з лопатою в руках. Пані зараз же почала йому з криком образи й гніву жалітись.

Саламандра стояла, гордовито-жалко випнувши груди і злими очима поглядаючи на пані. Муся з непорозумінням і опасливо зиркала на «тьотю».

І от тут я знов не витримав. Звернувшись до пані, я сказав:

— Ця жінка, здається, нічого злого дитині не зробила. Ви даремно так хвилюєтесь, добродійко.

Вона озирнула мене таким здивованим, холодним і зневажливим поглядом, що я проти волі засміявся. А дворник строго сказав мені:

— Проходіть, господін. Тут не ваше діло.

— А це, чоловіче, ви вже мені лишіть знати, чиє діло. Ця жінка...—хитнув я головою на пані, навмисне кажучи не «дама», а «жінка»,—образила без всякої вини чоловіка. І ще жаліється.

— Лукеріє! Додому!—шарпнулась пані й побігла крикнувши:—Сьогодні ж жалобу управляющому.

Лукерія поспішно повела за нею дівчинку, у якої аж ніжки плутались від швидкої ходи.

Дворник провів пані очима, буркнув: «Жалійся! Звісна вже...» і пішов, не глянувши на нас; але бурканням цим, очевидно, показавши, на чиєму боці була його симпатія.

Саламандра теж пішла до будинка, не сказавши мені ні слова й з тим самим злим виразом лиця.

Але мені цікаво найбільше те, що вона навіть цукерків купила дівчинці! І хто зна, що їй болячіше було, чи те, що дурна панійка образила її, чи те, що помітили, як вона до дитини лащилась.

. . . . . .

Був у Піддубного. О, цього візиту вже я ніколи не забуду.

Я пішов до нього позичити грошей. Більше нічого не мав на увазі. Та й що я міг мати? Вся помилка моя в тім, що я зразу не сказав йому, за чим прийшов. От просто, мовляв, так, у гості.

— А! А! Приємно, приємно! Стельмащець! Прошу, прошу!

Не знаю, чи він дійсно був задоволений? Але це не важно.

В сінях же наткнувся на Ріну, Ося й Антошку. Вони, видно, про щось нашвидку радились, бо не входили в покої. Чи, може, через те, що Антошка ненавидить інтеліґентів? Всі мовчали, як я ввійшов, але з таким виглядом, що зараз же почнуть знову говорити, як я та Клим-Клим вийдемо з сіней.

Я вклонився й мені відповіла тільки Ріна, а Антошка й Ось немов не помітили, і в цей мент брат щось почав шепотіти Антонові. Лиця в них, як видалось мені, були схвильовані.

В кабінеті в Клима я мимоволі прислухався до сіней. Чувся глухий гомін їхніх голосів. Потім грюкнули двері на сходи. Хтось пішов. Всі чи тільки Антошка? Чи Антошка й Ось? Ось був роздягнений, а Антошка в пальті. Але Ось міг і здягнутись.

Клим-Клим, спасибі йому, говорив сам, навіть не потребуючи, щоб його пильно слухали. Щось і в ньому мені здалося не зовсім нормальним. Занадто якось він шумно й безтурботно щебетав, занадто сильно стукав мене своєю короткою ручкою по плечі.

Потім, як тільки грюкнули двері (я помітив, що зараз же після цього), він ухопив мене під руку й потягнув за собою.

— Та куди? Чекай, я хочу дещо...

— В їдальню, братіку, в їдальню. Там усі наші. Ось там, Ріна, Тота, Панаєв. Не знаєш Панаєва? Знаменитий чоловік! Російський учений—чи де учений, а швидше кабінетний соціял-демократ. Геніяльний розум, освіченість, манери... Він з старого поміщицького роду. Типічний російський інтеліґент. Але знаменитий чоловік!

Я не пішов би. Мене не цікавили знамениті люди. Але цікавило, чи пішов Ось. Коли не пішов, коли там, то як він буде поводитись зі мною.

— Ходім!

І Ось, і Ріна, і Тота, і самий той Панаєв сиділи в їдальні. Мене познайомили з кабінетним соціял-демократом. Розуму його не встиг помітити, знаю, що він високого росту, вузький, рівний, весь час не то ласкаво, не то насмішкувато посміхається. У нього довгасте, чисте й рум'яне лице і густо біляве волосся, підстрижене по-руськи. Знаю також, що він сидів коло Ріни на канапі й вони весь час чогось сміялись. Ріна часто дивилась на нього довгим поглядом, і в такі хвилини вони (помітно навіть для других) мовчали. Потім голосно й живо починали говорити.

І щось спільне між Тепою єсть у цеї Ріни! В чому воно—і сам не знаю. Постаті, обличчя інші, а щось єсть. Чи то, може, в характерах, в манері поводження? Ця так само, як і Тепа, лукаво-ніжно часом зазирає в очі й посміхається, вона весь час знає щось дуже-дуже цікаве й приємне та навмисно мовчить, щоб подражнитись. Тільки ця м'якша, щось занадто жіноче в ній є. Тепа сухіша, холодніша, дужча.

У Ріни з Панаєвим якісь інтимні відносини. Це видно. І ховає їх більше Панаєв, ніж вона; часом він так соромливо дивився на всіх, що аж по голові його погладити хотілось.

Ось почував себе, видно, не дуже приємно зо мною. Особливо, мабуть, його моя розв'язність ніяковила. Хлопчинка, невже він дума, що я й о г о очима дивлюсь на себе, що я повинен посипати попелом главу й сидіти десь на руїнах? Але чомусь не йшов і сидів мовчки, хмуро, читаючи газету. Балакав власне Клим-Клим. Був дуже ніжний з Тотою, весь час цілував їй руку, обнімав за плечі, жартував. Тота ж серйозно, допитливо зиркала на нього, відносячись до ласкавости його дуже невтрально. Навіть, як мені здалося, з деякою цікавістю.

— Слухайте, Ріно!—раптом звернувся він до тої.— Це егоїстично! Ви собі там смієтесь, а ми тут тільки слухаємо. Ідіть до гурту! Петре Петровичу, годі вже вам шепотітись...

Петро Петрович хотів щось одповісти, але тут якраз прийшов якийсь молоденький, білявий, кучерявий і рум'яний студент. Побачивши його, Ріна й Ось обоє схопились з місць, а він високо підняв руку й крикнув:

— Єсть!

— Скільки? Скільки?—надзвичайно живо підбігла до нього Ріна, так що аж не вірилось, що вона може так легко й швидко бігати.

— Двісті!—голосно й ніби з гордістю сказав студент.

— Крученый!—в якомусь захваті підняла руки Ріна, немов збираючись обняти того Крученого.—Ви, як сказав би Климентій Григорович, геніяльний, знаменитий, незрівняний чоловік! Чуєте, Климчику? Двісті, двісті!

І схопивши Клим-Клима за борти його піджака, вона кілька раз потягнула його до себе.

— Що двісті?—не розуміючи спитав Клим-Клим, машинально упираючись.

— Нічого.

Тим часом Ось підійшов до Крученого і цей почав йому гарячe й радісно щось шепотіти. У Ося трошки роззявився рот, очі пом'якшали, лице немов розтало й на ньому затлілась тиха посмішка.

— Панове!—закричала Ріна.—Я збираю з вас данъ! Прошу! На страйк фабрики «Рибацьких і компанія». Побільше.

І вона, вивернувши, як діти, руку долонею догори, простягнула її до братіка Клим-Клима.

Той помалу вийняв гаманець. Очевидно, він для таких цілей не дуже охоче його витягає.

— Скільки ж вам треба?—спитав він, ніби жартівливо, але певно, серйозно тим заінтересований.

— Побільше. Сто рублів!

І сміючись, Ріна озирнулась до Панаєва.

— Я йому навмисно побільше загилюю, щоб більше виторгувати,—низьким голосом проговорила вона, як на сцені, коли автор говорить «убік».

Клим-Клим вийняв п'ять рублів, склав папірець і поклав на долоню Ріни.

— Сто?—сказала вона.

— П'ятсот, — кладучи гаманець у кишеню, засміявся Клим.

— Добре. Подивимось... Е, Климчику! Ви занадто... Давайте ще... Ні? Ну, добре. Завтра, зна-

чить, дасте ще. Тепер ви... Виймайте,—підійшла Ріна до Панаєва й так само, тільки ще більше, рівніше витягнувши й перекинувши долонею руку, простягнула її кабінетному соціал-демократові.

Той зараз же й теж ніби жартівливо вийняв і так само поклав п'ять рублів тільки не паперами, а сріблом.

Ріна мовчки й низько уклонилась йому й повернулась у мій бік.

Глупо, розуміється,—але в мене сильно забилось серце. Чого, спитатися?

Знов перекинена до гори долоня, рожева й тверда. Голова трохи набік схилена й на оранжево-червоних, погнутих губах (чи не фарбує вона їх?)—ніжно-хитра, Тепина посмішка.

— А ви скільки?

Я засунув руки в кишені вже зарані. Тепер я тільки одкинувся на спинку стільця й проговорив з приємним усміхом:

— А я нічого.

— Як нічого? Так таки нічого? Ні копійки?

— Ні одної.

Ріна руки ще не приймала й дивилась на мене з тою ж посмішкою.

— Чого ж так? Боїтесь чистоту своїх нових переконань поскоромити? Це проста гуманність.

— Власне, з гуманности не хочу дати!—сказав я, про себе зраділий підказаному нею слову.

— Як з гуманности?—здивувалась Ріна.

Я бачив, як Ось перестав шепотітись з Крученим і почав пильно й хмуро дивитись у наш бік. Мені здалося, що навіть почервонів він.

Ага, хлопчику, почекай.

В одну мить у мене виникла ціла будова.

— Так, з звичайної гуманности,—одповів я, не ховаючи посмішки. Серце ж мені трохи билось, як перед грою.

Ріна пустила, нарешті, руку. Давно б так, голубонько! Я хитнувся на стулі ще з більшою незалежністю і, проводячи очима по звернених до мене обличчях, сказав:

— Ви все ж таки не розумієте? Добре. Скажіть мені, будь ласка, що ви більше ціните, що вважаєте цінніщим в людині: духовні його якості чи фізичні, матеріяльні? Що?

Розумна дівчина! Вона зразу ж учула щось хитре. Одповіла не зразу, щоб не попастись. Але, вибачай, мила: мусиш попастися.

— Розуміється, духовні,—сказала вона обережно, ще таки думаючи, чи нема тут якого фокусу.

Ні, любчики, тут фокусу ніякого нема. І я вам зараз покажу, де справді фокуси. Тоді тобі, хлопчику, покажу, як червоніти й дивитись лютим вовком.

— Чудесно!—сказав я.—Духовні.

— Але до чого це?—ще дивуючись, скрикнула Ріна.

— Я вам зараз скажу це. Значить, духовні. Так. Що таке гуманність? Це жалість до обиженого чоловіка, це справедливість, поміч йому, нагорода за обиду. Так? Розуміється. Тепер прошу мені сказати, хто на вашу думку цінніший, багатший духовно: Никодим Стельмашенко чи робітники, всі разом і кожний зокрема? Хто?

— Позвольте, добродію! — скрикнула Ріна, очевидно, зразу зміркувавши, куди я її тягну.—Ви не з того погляду! Так не можна.

— Ні, іменно, з того! Тільки з того!—аж скрикнув я, боячись, що вона ухилиться вбік.—З погляду гуманности, вселюдської заповіді. З а п о в і д і, добродійко. Прошу не забувать. Гуманність єсть заповідь: бути справедливим, співчутливим до обид і страждань ч о л о в і к а. Всякого чоловіка, в з а г а л і чоловіка. В тому й єсть заповідь, в універ-

сальності її, в абсолютності, в вічності. Ви ж не будете доводити, що треба бути т р о ш к и гуманним? Навпаки, мабуть, стоїте за якнайширшу гуманність? Так? Та ви не бійтесь, я вас не хочу ловить у словах, я не фокус показую. Так чи ні? Гуманність, як заповідь? Справедливість, співчутливість, і т. д. Так?

— Ну, так.

— Добре. Ну, так з цього погляду, хто цінніший: перший-ліпший робітник з фабрики чи Никодим? В змислі духовних якостей, які ви ставите вище над матеріяльні? Хто, Ось? Як ти думаєш? Ти повинен краще знати.

Ось дивився на мене тяжкими, понурими очима. Він чогось чекав від мене, якоїсь непристойности. Я це помітив і мене взяла ще більше веселість.

— Тут, розуміється, має бути якийсь софізм,—сказав Панаєв, встаючи й помалу підходячи до нас, видимо зацікавлений.—Але який саме, я ще не схоплюю.

— Софізм не в моїх словах, а в чомусь іншому,— одповів я, не дивлячись на Панаєва.

Ріна, як над загадкою, похмуривши брови, стояла й думала.

— Та ви не думайте!—засміявся я до неї.—Говоріть, як ви переконані.

— Це трудно сказать, як я переконана!—аж злегка розсердилась вона.—Я особисто не знаю цього Никодима. Я знаю його, як представника кляси. І борюсь проти нього як такого, а не як якоїсь особи.

— А-а? А заповідь? А найширша гуманність? Чекайте, Ось знає Никодима особисто. Осипе, хто цінніший?

Я ждав, що він викрикне: «Никодим гірше всякої пакости, а ти ще гірший за Никодима».

Але він рівно й хмуро сказав:

— Никодим...

Я знаю, що він згодився сказати для того, щоб побачити, що з цього я зроблю.

Я прийняв немов серйозно його відповідь.

— А коли так, то заповідь гуманности каже мені, щоб я помагав тому, хто більше нещасний і обиджений. Я хочу бути послідовним і самим вірним слугою цеї заповіді. А тому, признаючи й сам, що Никодим є обиженою стороною, не хочу робить йому ще більше зла й прикрости. І на забастовку нічого не дам.

— А-а? О-он як?—перехиляючись і уклоняючись мені всім тілом, розчаровано сказала Ріна.—Ну, це не цікаво.

— Так, неудачний софізм...—також з деяким розчаруванням і навіть жалем до мене сказав Панаєв.

А Ось одвернувся й щось сказав Крученому.

— Дозвольте!—проговорив я трохи голосніше, ніж треба.—Чому ж софізм? У чому?

— Та в тому, що Никодим виходить нещасним, а робітники щасливими...—посміхнулась Ріна.

— З погляду заповіді, догмату гуманности, з погляду вищости душі над тілом, так! Нещасливий! І йому треба більше помагать, жаліть.

— Тоді, виходить, треба жаліти й любити всякого мерзотника й подлого чоловіка більше, ніж хорошого?

— Іменно!—аж схопився я на ноги. (Мене, значить, дуже таки вкололо їхнє «розчарування»).—Іменно, мерзотників, подлих, злих, егоїстів треба жаліть. Їм треба давать, їм убогим, бідним, а не хорошим, добрим, багатим. Бо з погляду з а п о в і д і справедливости, вічної, вселюдської, тільки це справедливо.

Чого я так спалахнув—не знаю. Думаю, що голод у великій мірі спричинився до того. Не даючи нікому нічого сказати, я закричав далі:

— Та й як, справді, може бути щасливим якийсь Никодим? Як? Як, взагалі, всякі лайдаки, мерзот-

ники, експлоататори можуть бути щасливими? Яке може бути щастя для організму, який губить свої сили, який не розвивається, а вироджується! Як? Не вірю! Як може бути щасливим чоловік, заплутаний сітками всяких приписів, заповідів, умовностей? Та це найбільше нещаслива частина нашого громадянства, ця паршива буржуазія! Це виродки, хилі, нікчемні, ні до чого не здатні. Якого чорта вони щасливі? Никодим? Він щасливіш за робітника? Ніколи! Ніколи! Чоловік, який усіх ненавидить, усім не довіряє, весь кипить і вариться, аж клекотить, у піні своєї ненависти, чоловік, який в кожному бачить ворога, який всюди робить зло, — цей може бути щасливим? Ні, вибачайте, такого щастя я нікому не побажаю, навіть самому Никодимові. Ні, коли ви признаєте заповідь справедливости, коли служите цьому божкові, коли душа ваша стоїть вище тіла, то будьте ж вірними, не лукавими служителями цих божків.

Я почував сам, що розпалився ні з того, ні з сього, що цим ставлю себе в смішне становище (я ж мушу нічого не почувати! А про «пробоїну» їм невідомо). Але спинити себе не міг. В цьому нічого, правда, дивного нема—від чоловіка, який за три-чотири доби два рази їв, вимагать не можна володіння собою.

Хтось щось казав, але я в гарячці добре не розчув! Я бачив тільки, як Ріна засміялась. Цього було досить.

— Ви смієтесь? А позвольте вам розказати один випадок з цього приводу! Випадок з одним моїм товаришем.

(Смілости сказати, що це було зо мною, у мене все ж таки не вистарчило).

— Цей товариш... було це років сім-вісім тому назад. Знаєте, в часи, коли була переоцінка цінностей. Я не знаю, чи через переоцінку це з ним трапилось, чи чого іншого. Чужу душу трудно пізнати

та й свою не легко. Ну, от. Це був молодий хлопець, молодий, не хворий, ну й з нахилами чесними. Може, навіть, занадто... чесними. А втім, це й молодістю можна пояснити. Знаєте, бувають інколи такі молоді хлопці, які конче хотять мати всю правду в руках. І не трошки, а всю як є, до кінця. Це зрозуміло: сил багато, хочеться на всю розмахнутись, побороти перепони життя, а для цього спочатку треба добре упертись ногами, ґрунт мати. Ну, от такого ґрунту шукав і той мій товариш, щоб, значить, твердо упертись. Так я собі тепер об'ясняю. Може й через інше щось. Климе, у тебе є папіроса? Дай, будь ласка... Ну, от. А головне... Ну, може, не головне, але того товариша мого займало в той час якраз питання справедливости...

Клим подав мені цигарку й я, хапаючись, закурив. Чого я хапався, чорт мене зна,—всі сиділи тихо й ніхто не збирався мене перебивати. Навіть не тихо, а немов трошки злякано, сконфужено. Мені, мабуть, не кинулось в очі, бо, закуривши, я з смішком сказав:

— Вам, здається, скучно й трошки дивно мене слухати?

— О, ні! Що ви? Просимо. Будь ласка.

— Ну, просите чи ні, я все одно скажу. Скажу не для того, щоб... Скажу, щоб ви... А зрештою, все одно для чого! Ну, хоч би для того, щоб ви не лицемірили перед своїми божками. Може, навіть, несвідомо лицемірили. А щоб служили їм так, як той мій товариш. Він то вже не хотів лицемірить, от у цьому й була вся біда. Він хотів бути справедливим не так собі, трошки, як прийнято, а як слід, весь, у кожному своєму помислові, вчинкові, скрізь і завжди. І знаєте, до чого він дійшов? Я вже не кажу про те, що він майже не їв,—бо несправедливо ж їсти добре, коли знаєте, що другі пухнуть з голоду. Це ще нічого, всі революціонери так жили й думали.

Він почав мучитись тим, що розумніший за других, що здоров'ям дужчий, що моральніший, що більше знає. Він так, пам'ятаю, сказав: «Несправедливо, що один має великі матеріяльні маєтки, а другий нічого не має. А хіба справедливо мати духовні маєтки в той час, коли інші не мають??»

— Пам'ятаю, років через кілька в Росії підняли солоденькі критики страшенний ґвалт, коли Андреєв написав оповідання «Тьма». Ви, розуміється, знаєте це оповідання. І напевно так само ґвалтували. Пам'ятаєте, там герой каже: «Стыдно быть хорошим. Потушим свои фонарики». Солоденькі демократи, які оперують словами, тільки словами «правда», «добро» і таке інше, зараз підняли зойк: «Ай, Андреєв кличе до тьми! Ай, Андреєв кличе до звірячих інстинктів, до низького, злого. Він добро й правду принижує». Пустопорожній зойк! Пустопорожній, бо ті солодкуни ніколи не вдумувались в ті слова «правда, добро, справедливість», вони щабльон тільки знають, а живуть... Е, к чорту цих телят. Ніякої тьми Андреєв не проповідував, от що! А була тут тільки ця сама справедливість, справедливість вся, до кінця, у всьому. Розумієте, у всьому і скрізь. Бо коли, справді, я вважаю несправедливим мати матеріяльні багатства, то з якої речі справедливо мати духовні? Ті духовні якраз найцінніші, які, власне, і роблять чоловіка щасливим. Що ж за комедія, що за обман, за одводжування уваги вбік, на неважне? «Стыдно быть хорошим», коли хочеш бути справедливим, По заповіді—справедливим! Коли вийшло це оповідання, я згадав про свого товариша. І це, я вам кажу, просто нещасний, воістину нещасний хлопець був. Серйозно говорю: йому було стидно, що в нього нема сифілісу, туберкульозу, що він уміє читать, що розуміє музику. Він кроку ступить не міг, щоб не подумати: «Я от ходжу, а другі й ходити не мо-

жуть». Але з другого боку він тут же собі сказав: «Зате ті мають щось інше, чого в мене нема». Але знов: що саме вони мають? І чи мають настільки, щоб урівноважитись ним? Щоб заспокоїти його справедливість? І як це перевірити? Як знати, коли треба почувати себе справедливим і коли ні.

— Справжнє божевілля, я вам кажу! І що, справді, такому чоловікові лишалося? Що? Розуміється, погасить свій ґонарик, спуститись якомога нижче, щоб не почувать себе ні в чому вищим над кимнебудь. І те саме мусять зробити оті крикуни про справедливість, правду, що ґвалтували на Андреєва. Те саме мусите ви зробити! Справедливість, так справедливість! І замітьте: чим такий хлопець щиріший, тим жагучіше він хоче служить своїм божкам, тим більше він мусить знищитись, тим більше вони його спутають, знесилять, зроблять його нікчемним! Тим солодким крикунам, які не дуже то справді болюють тими правдами, які, може, ніколи й не думали про те, як треба чесно жить, тим легко кричати. А тому, хто дійсно хоче тої правди, тому не так легко найти її. Скільки тепер єсть таких, що плюнули на всіх цих божків, лягли в болото, погасили свої ґонарики й знать нічого не хочуть. Нема, мовляв, нічого, все дурниця й чорт усе забери.

Не знаю, яке враження на них зробили мої слова. Та й не для вражінь я говорив їм. Тоді, може, так і думав, але тепер знаю, що через підлоту свою, для неї говорив! Мені хотілось оправдатись перед ними! От чого мені хотілось. Я всіма силами своєї брехливої душі бажав показати їм: от, мовляв, який я, от через що я не даю на страйк. А ще тут же виявити їм, що вони не мають права бойкотувати мене.

Що вони не повірили про «товариша», то це, здається, не підлягає сумніву. Видно хоч би з того, як Ріна задала мені оце питання:

— А ви ж самі як думаєте?

Серйозно задала, не сміючись, не для того, щоб піймать мене. Пожаліла!

Але я їй же й одповів:

— Що я думаю, це для вас ніякої ціни не має. Я що?.. Нуль. Ні, що ви думаєте, ви, справедливі, моральні, оборонці божків правди й добра? Що ви можете сказати, як прийде до вас от такий юнак і скаже: «Я хочу жити чесно, я хочу мати твердий, певний, самий певний ґрунт під ногами. Я хочу не сумніватись, дати своїм силам простір». Ви все знаєте, ви других судите й караєте, ви гордо не подаєте руки всяким зрадникам і падлюкам, що ви скажете такому? Будь чесним? Будь справедливим? Будь якомога справедливим? Так? Але ви бачили, що з цього може вийти, коли юнак повірить вам і буде старатись якомога чесніше виконувать ці заповіді? Та ви бачите, що безсердечніше, жорстокіше, глупіше не можна знайти від чоловіка, який захоче бути до кінця, до останнього кінця послідовним і вірним вашим божкам?

— А що ж є?—раптом аж ступив до мене Ось, страшно блідий і з такими фосфорично-блискучими очима, що навіть я звернув увагу.

— Що ж є? Брехня?—Несправедливість, нечесність, грубі інстинкти? Так? Говори ж!

— Ні, ти говори!—крикнув я, тепер повернувшись просто до нього.—Я не маю чого говорити. Ти говори. Ти учи. Ти маєш право!

— Те, що ти говориш,—не слухаючи мене, крикнув і він,—говорить і... знаєш хто? Знаєш? Никодим! Він також говорить, що правда, брехня, справедливість, несправедливість—це все тільки принада для риб. Одну можна піймать на правду, другу на брехню, третю на справедливість. Для нього правда—теж божок з одбитим носом, як ти говориш в одних своїх віршах. Теж!

Мене завжди дивує, як у мозку (правда, палаючому) в одну мить, коротку, як клапіння ока, може зразу построїтися ціла теорія, ціла армія думок, часто таких стрункіх, ніби їх перед тим муштрували з місяць. Так у мене в той мент виникла така армія.

— Никодим?—все так само скрикнув я.—Никодим так думає, як я? Ні! Як я думаю, знов кажу, про це не будемо говорити. Я нічого не кажу. Не думайте, мої панове, що я це розвів тут, щоб перед вами в чомусь виправдатись, щоб щось доказати. Я плюнув би собі в морду, коли б хоч на хвилину мав цей намір. Про себе я ні з вами, ні з ким іншим говорити не маю бажання. А от як думаєте ви й як думає Никодим, це інша річ. І ви знаєте, мої справедливі й високоморальні жерці божків, що цей самий Никодим дуже близький до вас! Ні? Ні? Прошу. Ти говориш, що він не визнає ні правди, ні неправди? Не вірю! Він визнає й те, і друге. Він чудесно знає, що робить іменно н е п р а в д у, знає навіть, що йому буде колись за це кара. Ти дивуєшся? Вірить. Не дурно він, казала мама, цілі ночі простоює на колінах у молельні перед іконами. Тут уже не показне, не глум. Його ніхто тоді не бачить. Вірить він! Правда, плює й на віру, і на кару, плює на все, ненавидить, а вірить. От так, як деякі розпропагандовані селяни, що не вірять немов у бога. Вони це не невірять, а бунтують проти бога: плюють на ікони, запалюють цигарки з лямпадок, сміються з святих, з ангелів, з бога. Але це тільки бунт, одчай, а в душі в такого бунтаря одночасно, в цей же мент, живе холодок жаху за своє кощунство й він з хвилини на хвилину жде кари. Він її прийме, може, з глумом, з люттю, на злість караючому богові і казатиме, що ніякої б о ж о ї кари тут нема, а в душі він все ж таки вірить і знає, що не зробив ніхто, як бог. Так само й з Никодимом. Він бунтує тільки проти правди

й справедливости, проти божків, він ненавидить їх, але в один якийнебудь день раптом все кине й піде в манастир. Що й буває часто. І ти можеш все кинуть і піти в манастир. Мусиш навіть. Мусиш, коли хочеш справді бути до кінця правдивим!

Я вже зовсім не володів собою. З моєї пробоїни вулканом викидався вогонь і лава хворого гніву.

— Ти тут щось мимрив про інстинкти,—закричав я далі, невідомо як згадавши його слова.—Але що ти знаєш про інстинкти, що ти можеш знати про ці сили? Що? Слова, одні солоденькі, паршивенькі слова отих крикунчиків. «Інстинкти, грубі інстинкти». Ух, ви! Та як би ви хоч раз подумали, з кров'ю подумали над цими «грубими» інстинктами, ви б... Ти колинебудь був голодний? Був? Говори, ти був? Знаєш, що таке цей інстинкт? Знаєш, як він може здути к чортовій матері всіх ваших божків? А спитай от... хоч би його...—махнув я рукою вбік. Клима,— що робить інстинкт до дітей? Ти ще пискля, знаєш ти це? Писклята ви всі, солодкі крикуни! Ради ваших нещасних, брехливих, шкідливих божків ви заплювуєте—лицемірно, безсило заплювуєте! — те, що є єдино певне й тверде в людині, оті самі інстинкти! Замість того, щоб дивитись на них прямо, щоб виховувать їх, розвивать, ви плюєтесь і хочете бути жерцями!

Хтось щось іронічно протягнув. Що саме, я не розчув, але мені досить було іронії.

— Так-так, жерцями!—заревів я, весь усередині дрижачи й палаючи.—Ви навіть не соціялісти. Які ви соціялісти? Які? Через що ви смієте так називати себе? Що не визнаєте приватної власности й порядків сучасного ладу? Так? Алеж ви самі, самі укріпляєте цей лад, цю приватну власність. Ви всею душею стоїте за те, що охороняє й укріпляє їх. Ви стоїте за заповіді, які тільки для цеї охорони й укріплення

витворечі. Хто дав заповідь «не крадь?» Хто? Коли? Той, хто вперше украв, хто зруйнував комуну, хто боявся, що одберуть у нього награбоване. Як же ви не помічаєте, що одною рукою тягнете соціялізм за голову, а другою за хвіст? Ви думаєте, від цього він посунеться вперед?

— Значить, можна красти?—з цікавістю спитав Клим.

— «Можна, не можна!»—визвірився я на нього.— Хто тобі говорить, що можна? Хіба я говорю «крадь» замість «не крадь?» Ти неодмінно хочеш заповіді? Коли заповідь «не крадь» не годиться, значить, мусить бути друга заповідь «крадь?» Ніяких заповідів! Не в тому річ. Коли ти, чи хто інший, соціяліст, себто борець за новий світ, за нові цінності, за знищення зла сучасности, то ти не повинен служити тому, що зберігає це зло: заповіді, мораль ваших каральних божків служить цьому злу.

— Ага!—значить нова мораль?

— Так, нова! Нова! Мораль тих, що борються з старим!

Я круто повернувся до Ося.

— А ти, робітник, марксист, борець за нове, чого ти так старанно упадаєш коло цих божків? Чому ти так стараєшся зберегти те, що віки душить тебе? Чого ти корчишся від того, що не можеш догодити як слід божкам своїм? Чого? Ти ж брешеш батькові, матері, мені, усім, ти обманюєш і нас, і себе, і всіх. Ти—лицемір! Ти—хлопчик маленький. Ні-ні, ти тепер вислухай мене! Ти мусиш, чорт вас забери, вислухать. Я слухав. О, я слухав вас! Ти—я тобі говорю—хлопчик! І більше нічого. Чуєш? Але ти служи, служи божкам! Служи їм якомога старанніше, чесніше! Це найкраще средство побачити їх як слід! Це найкраще средство одкинутись од них і свого шукати. І будеш ти шукати свого, будеш,

мусиш! Побачиш ти колись, що твої божки тільки брехня, а суть те, чим ти живеш, оте, ради чого ти зраджуєш божків, ота твоя любов до батька, матері, до Антошки, оті самі інстинкти, які ти опльовуєш. І на них ти будеш будувати своє становище робітника: становище пригніченого, інтереси твої й твого класу, розум твій примусять таки тебе плюнути в пику всім божкам. Обіцяю тобі! Ці самі інстинкти, розум і інтереси класу утворили пануючим божків для їхнього панування. Так само вони утворять робочому класу те, що знищить божків. Будьте певні, що утворять! Хочете ви цього, чи не хочете, сміється, чи не сміється, а будуть часи, коли соціялісти не заповідям, не мертвим догматам служити будуть, а розвиткові й зміцненню тих самих інстинктів, з яких тепер вони сміються разом із своїми лицемірними вчителями — жерцями. Так-так, інстинктам, тим великим, прекрасним силам, які дали все, і любов, і ненависть, і поезію, і організацію, які тільки...

Але тут трапилось найгидкіше, найганебніше зі всього, що я наробив у той вечір. Під час моєї дикої промови у кімнату кілька раз входила служниця. Вона щось вносила, здається, самовар, посуд якийсь. Я її бачив, але не помічав. Тепер пригадую, що навіть пильно дивився, як вона обережно ставила самовар на стіл і, ще пам'ятаю, прикрила його блискучою канфоркою, з чорненьким гудзиком зверху. І вмить мені щось дуже стиснуло горло й я несподівано для себе й для всіх замовк посеред фрази, забувши все й тільки дивлячись нерухливим, замагнетизованим, чисто фізичним поглядом в один пункт, а саме на тарілку, яку поставила на стіл служниця і в якій у порядку кружка лежала нарізана шинка, ковбаса, сало й таке інше. В один мент рот мені заповнився слиною, живіт стиснуло, а горло почало раз за разом глитать слину. А головне, що я не міг одвести

очей від тарілки. Я ж зараз же спіймав себе, в той же мент, як подивився; навіть почув уже, що кров мені починає заливати лице, що всім видно і мій прикутий погляд, і спазми горла, і червоність сорому за це, все я розумів і все ж таки стояв і дивився. І в той же час чув, як стало тихо, як всі мусять на мене дивитись, як страшно й гидко те, що зо мною робиться.

Розуміється, я інакше й не міг зробити, як зробив. Шарпнувшись, я майже вибіг із кімнати, вилетів у сіни, схопив свій плащ та картуз і вийшов. Це, я признаю, було найкраще, що я мав зробити і зробив за весь цей вечір. Коли б я зостався, коли б схотів зам'яти,—о, це була б така мука і їм, і мені, що я не знаю, що б я потім зробив.

Але цим не скінчилось.

Не встиг я пройти й з півквартала, як почув за собою чиїсь швидкі кроки. Я не думав про те, що хтось з них побіжить за мною, але тільки почув ходу, зразу весь так і став на дибки, ніби тільки й чекав, що це буде.

— Вадиме!—хрипло й задихано, несміло гукнув позад мене Ось.

Я не озирнувся. Не тому, що не хотів, а тому, що від злоби, ненависти проти Ося не міг схопити, що саме йому крикнути. І не тому була ненависть, що він тоді мене одпихнув, як брата, о, ні, даю собі слово, що не тому. А тому, що він у т а к у хвилину побіг за мною, що хотів у таку хвилину дивитись на моє лице.

— Вадиме!—ще ближче й ще несміліше покликав він.

Я круто, раптово повернувся до нього.

— Що тобі треба?!

Я таким голосом крикнув, що люди кроків за тридцять від нас, як ошпарені, озирнулись. Звожчики повернули голови, якась панна злякалася. Але що мені до панни було, до звожчиків?

— Чого треба? Милостиню мені подать біжиш? Милостиню?

Ось стояв і винувато, жалко, з болючим лицем мовчки дивився мені прямо в лице.

— Ну, чого тобі? Кажи! Ну, ось я тут, я, Вадим! Що тобі?

Але він так само стояв і, нічого не кажучи, дивився страждаючими, застиглими й прохаючими очима.

Та, звичайно, що ж було говорить? Що? Ясно, в чому річ.

Я не знав, що мені зробити, що крикнути йому в це винувате, стихле лице. О, як я його ненавидів у ту хвилину! Давно вже я не переживав такої лютої, такої болючої злости й нечависти.

— Чого ж тим мовчиш? Що ти хочеш, говори? Милостиню? Давай, давай. Ну, давай же! Виймай. Чи, може, грошей не хочеш дати, а тільки погодувать мене? Ходім, ходім.

Присягаюсь, я тільки від ненависти зробив те. Я вже не почував голоду, абсолютно ні. Я в той мент може для того й побіг у двері якогось ресторанчика, щоб там шпурнуть у лице Осеві його котлетою.

Я так полетів у цей ресторанчик, так розштовхував прохожих, що Ось мусів тільки бігти за мною.

Кинувши плащ на один стілець, я гепнувся на другий і крикнув льокаєві:

— Їсти! Що маєте?

Він вражено почав щось бурмотіти. Але я того не слухав.

— Все одно! Несіть що хочете. Тільки швидше, в одну хвилину!

Мабуть, у мене та й у Ося був вигляд не зовсім звичайний, бо й льокаї, і публіка так і витріщились на нас.

Ось сів проти мене. Очевидно, він не ждав такого вибуху. Лице його було розтеряне, злякане, зовсім

таке, як колись у дитинстві, коли я його за що небудь вичитував. Очі десь розгубили свою скупченість, суворість. Вони бігали за кожним моїм рухом.

А я... От тут ще одна підлота! Я вже комезився. Гнів мій уже остигав,—від чого, я не знаю,—але не міг же я так швидко заспокоїтись. Я м'яв серветку, стукав пальцями по столі, сопів носом усиленно, навмисне сопів! Мерзота, одним словом!

Коли льокай приніс мені якесь м'ясо, я буркнув Осеві:

— Не дивись на мене.

Запах ресторану, запах їжі вже зовсім приглушив мене, я забув навіть про сором. Коли б т е п е р мені хтось не дав того м'яса, що лежало переді мною, я б того чоловіка міг і убить, і впасти перед ним на коліна, і цілувать йому чоботи, щоб оддав.

Ось хапливо вийняв з кишені газету й почав читати. Він ще ні одного слова не сказав мені, а поки я їв, ні разу не одвів погляду з газети.

Їжа мене розслабила. Щоки почали горіть, очі стали важкі, немов їх щось видушувало з черепа, на душі ж стало мерзотно, як після найгидкішого вчинку, якого нічим не поправити.

— Так...—сказав я, одкидаючись на спинку стільця й дивлячись на Ося.

Він зараз же підвів голову й хутко глянув на мене. В очах його я спіймав допитливість,—що, мовляв, як ти тепер?

Я засміявся.

— Що? Задоволений? Може ще й грошей даси мені?

Про гроші я вже сказав свідомо. Все одно: зробив одну мерзоту, валяй далі.

— У мене є рублів десять, більше нема,—несміло сказав він.

— Давай десять.

Ось поспішно вийняв гаманець і висипав усе, що там було. Не рахуючи, він підсунув усю купку срібла й мідяків до мене. Я забрав усе в жменю й поклав у кишеню.

— Так. А тепер ти вже, може, ждеш, що я покаюсь і припаду к вашим святим стопам? Га? Вибачай, голубчику, це я в тебе позичив. Чуєш? Так і знай. Я потім усе порахую і, коли хочеш, то й з процентами тобі верну...

Ось тільки нахилив голову й почав складати свою газету. Він великодушніший за мене й розумніший.

— І все ж таки на страйк не дам ні копійки!— додав я.

Тут Ось якось підібрався, твердіше глянув на мене й проговорив:

— Ніхто в тебе й не вимагає.

— Ну, розуміється, у м е н е!

— Я не так сказав. Я говорю, що ніхто й не вимагає,—ще твердіше й холодніше поправив Ось.

— Добре. Хай!—сказав я і покликав льокая.

На вулиці я зараз же хитнув йому головою й повернув у другий бік. Він теж хитнув і пішов просто.

Не знаю, чого мене так боляче потягнуло зараз же до батьків, з такою солодкою, з такою журною теплотою! Невже від м'яса, яке п'янило мене й розварювало?

Але цей вечір ніби спеціяльно склався мені з різних казусів.

На подвір'ї Рибацьких, перед дверима тої самої квартири, з якої викидали Саламандру, знов стояла невеличка купка людей і зазирала в вікна помешкання. Говорили вони пошепки й боязко.

Я хотів підійти ближче, але в цей мент із дверей квартири вийшов Стьопка. Студентський картуз, як перевернута підставка бокала, стирчав йому аж на потилиці. Маленькі, паршиві, як дві білі вошi, оченята злісно й непокійно ворушились.

— Я вам покажу!—зупиняючись на порозі, говорив так, щоб було чути й надвір.—Шантажами тут мені заніматись? Я в двадцять чотири години в тюрму одправлю. Сволочі паршиві! Тоже знають, куди стріляти.

Я підійшов ще ближче й зазирнув через плечі людей у помещкання. Біля столу сиділа худенька дівчинка і пальцем, складеним кутом, витирала очі. Коло неї стояв старенький чоловічок з розтеряним, зляканим лицем і, не кліпаючи, дивився до дверей, мабуть, на Стьопку. Тут же коло дівчинки, затуливши лице фартухом, зігнувшись на стільці, плакала якась жінка.

Стьопка вилаявся матюком, грюкнув дверима і вийшов. Я пішов за ним. Зачувши коло садка мої поспішні кроки, він повернувся таким рухом, як люди, що ждуть нападу, і став дивитись. Але, впізнавши мене, зрадів і мало не обняв.

— А-а, Вадим Трохимович! Це ви? До нас? До своїх старих? Чули, як я тут воював? От сукині сини!

Його поводження зо мною здивувало мене. Але я на дивування не мав часу—мені хотілось знати, що там сталось у тому помешканню, чим міг провинити перед Стьопкою той старенький, зляканий чоловічок.

— З ким же то ви воювали?—спитав я в тон йому.

— Та розумієте, які падлюки. Хтось їхню дівчинку знасилував, чи просто взяв. А вони на мене. Розумієте? Шантаж! Вона до мене прибігала разів зо два, я їй давав роботу. І от тепер... Ха! Ну, брат, смієшся! Я вас у двадцять чотири години...

— А що ж дівчинка каже?

— Нічого не каже. Плаче! Не каже, хто. Ну, та вони її підучать. Я певний, що на мене скаже. Ну-ну, нехай! Побачимо. Хай спробують. Ми знаємо, де таких дівать. Ого!

— А велика дівчинка? Год скільки?

— Дванадцять, тринадцять, чорт її там знає.

І він додав складного матюка. Ми йшли садком до ґанку. У мене раптом аж замерло в грудях від приступу ненависти до цеї паскуди. Взять, схопить його за лацкани його паршивої шинелі, піднять угору й ахнуть об мерзлу доріжку, щоб тільки квакнув і випустив свій смердящий дух!

— Ну, а ви як? Казала Тепа, на службу до нас? Давно пора...

Як у мене вистарчило сили мовчки повернутись і піти назад, не знаю. Що він собі подумав, я плюю на те. Але ж Тепа! Значить, вона повірила, що я візьму ту службу?! Навіть усім розказує, як факт? І цей повірив? І навіть сумніву нема в його дегенеративній голові, що я їхній? О, мої високоморальні жерці божків, ви здорово мститесь за образу ваших злих, жорстоких, бездушних ідолів!

Але й на цьому ще не кінчився цей вечір. Я все ж таки хотів побачити моїх старих. Прийти до них я вже не міг: я не міг бути таким, щоб не дати їм тривоги, непокою. Я рішив пройти садом на той бік будинка й зазирнути до них у вікно. Зазирнути, подивитись, що вони роблять, і піти.

Батько лежав на ліжку. Лиця його я не бачив. За столом сиділа мама з окулярами на кінчику носа й читала вголос. Що читала, я не міг почути, доходило тільки глухе буботіння. Але я знав і так: Євангелію.

Тихо, навшпиньках одійшовши, я прокрався під вікнами Стьопки, сбминув половину Тепи і знов звернув у садок. Назустріч мені по доріжці йшли Тепа і той красунь її. Я заховався в кущі і присів. Вони пройшли повз мене мовчки й помалу. Так ходять, коли хтось має дати відповідь. Хто з них мав її давати і чи мав, я не знав. Але сидячи в кущах, я по-

думав, так собі, з одчаю й гидоти своєї подумав: «Продатись хіба цій? Дасть п'ятсот рублів чи ні?» І ще те добре, що хоч тут же й засоромився; не від продажу, о, ні! А того, що занадто себе ціню. Я потрібний їй? Навіщо? Хіба я не знаю, чого вона хитрує коло мене? Зім'ять мене хоче, покорити під ноги свої. Як я смів її образити? Значить, я не мріяв про неї, їдучи сюди? Я не трипотів, не замирав? Хоч би я їй і запропонував покоритись їй за п'ятсот рублів, хіба вона їх дасть мені? О, тільки вчує, що на цім мене можна тримати, то вже себе покаже! А, к чорту її!

І, нарешті, Саламандра. Я їй дав два рублі за квартиру і двадцять копійок позичених. Недбало кинув, що забув, та добре, що випадково згадав. Вона гроші взяла, але сказала:

— Могли й не давать. Комната стоїть сім рублів. А ми вам дали за десять.

Признаюсь, я здивовано подивився на неї. Вона ж одійшла до печі, щось сердито відсунула і знов проговорила своїм металічним, калікуватим голосом:

— А батькові не вірте. Все бреше. Він багатий, дрянь.

Я мовчав, немов зайнятий закурюванням цигарки, яку поспішно вийняв.

— Він має та все склада.

— Нащо ж він склада?—швидше з делікатности спитав я, ніж з цікавости.

— Він зна, нащо. Такого чоловіка тільки втопити треба. Він хоче взять собі з воспитательного дому дитину. для неї ото й склада! І з мене знущається, що не матиму дітей. Ну, нічого, нехай знущається, побачимо, як буде.

Я більше не знав, що сказать, і вражений усім цим, вийшов із кухні. Особливо тяжко було дивитись на очі. Та взагалі на всю її. Чи вона коли вмивається?

От хотів би я подивитись, як ці високоморальні пожаліли б цю істоту? Написали б статтю про добро і правду? Хотів би глянути на тих естетів, революціонерів, які гремлять про переоцінку цінностей, про н о в і розуміння краси. Як би вони тут обійшлися? Знищили б вони старі поняття й обняли б це карлючкувате, страшне тіло, доторкнулися б губами до закислих очей? Дали б їй дитину? На коліна я впав би перед таким, рабом би його був безодмовним, коли б він міг цю, дійсно обижену, цю глупу, злу, намучену й безмежно самотню істоту полюбить. Не полюбити навіть, ні, приставиться тільки, пожаліть, дать їй хоч на рік свого життя. Не треба все, не треба душі класти за свого цього ближнього, рік дати їй трохи того, що дають Тепам, Рінам, Тотам. Ні, навіть і не це, а просто бути з нею, сказати їй на день десять слів, умить її, спитать, чи дорога сьогодні капуста на базарі. Хіба я був самотнім? Хіба самотні ті, що сидять все життя в одиночних камерах? Ті, які зв'язані в минулому, сучасному й будучому з мільйонами людей? От самотниця!

Вона все стукала чимсь там у себе, а тепер, мабуть, спить на тапчані, скоцюрбивши моторошне тіло своє на дошках. Ляжу й я.

XI.

На другий день після того, як Юрій так загадково й раптово виїхав кудись, Олеся дістала від нього листа такого змісту:

«Всю дорогу стоять переді мною твої очі, докірливі, питаючі, з тихим благанням. Мені нема покою од них. Чомусь, Олесю, я не можу зробить тобі боляче, це мене починає вже сердить. (Між іншим у мене тепер «мотор»: голова гаряча, важка, в ухах клацають колеса поїзду,—словом, почуваю себе препогано, тому не будь в претензії, коли писатиму без

зв'язку. Крім того, коло мене весь час лазить лакей і жде, що я замовлю йому якусь «порцію». Я хочу їсти, але на злість йому не замовлю нічого! Нахаба!)

Ти, розуміється, перш за все ждеш, що я скажу, куди я їду, так? Потім ти хочеш знати, що значать мої слова за чаєм? Все скажу, хочу, принаймні, сказати, а що з того хотіння лишиться до кінця листа,—невідомо.

Я їду, Олесю, за самим собою. Розумієш мене, чи ні? Мені надокучило помирать, я так часто про це думаю й говорю, що стає надзвичайно скучно. Або померти вже, або жити. Але як жити? Що таке життя? Жити—це бути активним, це виявляти себе, різноманітно почувати. Коли людина до цього не здатна, коли вона дала собі в цьому відчит, вона мусить померти. Я, Олесю, останніми роками не ж и в у. Ти знаєш через що, знаєш, як я до цього відношусь. Значить, те, що я тобі зараз скажу, не повинно тебе дуже здивувати.

Тільки мені все ж таки дивно, чого я т о б і це хочу сказати? От я в цю хвилину думаю, яка людина мені найдорожча, і така людина—це ти. Чому? Я так і чую, як ти з докором тихенько питаєш мене: «А мама?» Мамі, Олесю, я зробив занадто багато горя, щоб не почувати себе винним перед нею, а тих, кому дають горе, не мають за найближчих. А може й не так, не важно. Ясно те, що я т о б і хочу сказати. Ти все ж таки задоволена, моя біла голубко? І от я тобі, Олесю, говорю, що їду за самим собою. Їду за своїми нервами, за сном, за гордістю, за життям. Я це й у городі робив, але так глупо, що тільки тобі можу в цьому признатися. Ти знаєш, де я був, коли пропадав? Я ходив переодягненим по городу і шукав роботи,—рубати дрова, носити мебель, чистити помийні ями. Я найняв собі окрему хату в навмисне шумному місці, щоб привчитись до гомону

й могти спати в усяких умовах. Мені в цю хвилину смішно й зрозуміло, через що такий спосіб не міг мене вилічити. Тепер буде інакше: я їду в село й поступаю простим робітником в економію, на місяць або й більше. Я житиму простим життям, робитиму, як усі, почуватиму себе потрібним. Коли я цю пробу видержу, значить, я можу жити. Ти уявляєш мене в ролі економічного робітника? Мені самому дуже цікаво, як я буду себе тримати. (Цікаве спостереження: проходячи повз третю клясу, я побачив сільських робітників. Я багато бачив за свій вік селян, але тільки сьогодні я зрозумів їхнє становище так, як слід зрозуміти. А це через те, що я уявив, як завтра або післязавтра я буду ходити таким же, як от оці. І, знаєш, у мене вже є до них якась р і д н і с т ь. Розумієш ти це?)

Одного я боюсь, що моя, віками виховувана, панська натура запротестує проти проби. Але з нею я можу боротись! А ти, певно, зараз же про нерви мої думаєш, як вони будуть? Нічого, не посплю двітри ночі, і сон сам прийде, дурниця це все! Знаєш, біла моя, я от так гарно себе в цей мент почуваю, що в мене навіть до лакея проявилась ніжність. (Замовлю йому аж дві порції, щоб побільше на чай дать! Замовив!) Я знаю, Олесю, що ти морщишся від моєї постанови й такого способу себе провіряти, але я такий зараз щасливий, що ти напевне згодишся! Правда? Правда, моя все розуміюча, все, що торкається болю. А в цей мент у мене нема болю, я почуваю, що навіть «мотор» мій зник десь к лихій годині. От тобі «і нерви»! Хіба, справді, Олесю, нічого не варті наші не нервові, а психічні стани? Хіба не уява зміни мого життя знищила «мотор»? Хіба не від цього я почуваю себе, як хлопчик? У мене таке ж почування, як було колись, коли я сидів тут же на цій самій станції, коли віз проклямації в одне село... Ні, захопився:

я якраз думав про це, згадуючи той час. Я якраз думав: чому я тепер не переживаю того, що переживав тоді? Чому, справді? Пригадую собі, з яким піетизмом я дивився, бувало, на робітника. Досить було, щоб це був робітник, щоб я почував до того чоловіка якусь незрозумілу поштивість, побожність. І не в цьому навіть діло! Я сам по собі був інший, я в с о б і мав інше, ніж тепер. Пам'ятаю, як я сидів тут, пригадую собі т о д і ш н і й настрій,—це все ж и л о, все мало якийсь свій інтерес: жандарми, лакеї, поміщики-експлуататори, кожний мав у мене фізіономію, кожний викликав те чи інше чуття — симпатії, ворожости, підозріння, страху, надії. І це в одну якунебудь хвилину! Сам я завжди чув себе певним, гордим, зайнятим, заклопотаним, потрібним. Діло, якому я служив, видавалось мені, пам'ятаю, таким безсумнівним, таким вірним, таким святим, що я навіть ніколи не думав про те, що можна в ньому сумніватись. А тепер? Де ж усе те ділось. Хіба ми досягли свого, хіба те діло не стоїть так само, як стояло тоді? Може навіть ще гірше. Чому ж я не почуваю себе гордим, зайнятим, чому мені ніяково, коли я даю проклямації, чого я сиджу тут без того чуття, що раніше? Може я не вірю більше теоретично в цю справу? Я вірю в те так само, як і колись, може навіть з більшим знанням вірю. В чому ж річ? Не знаю,—мабуть «нерви».

А я хочу жить, Олесю! Хочу безсоромно. Хочу тих же почувань, настроїв, свіжих, як ранок рожевий, вкритий інеєм. Крім того,—тут я тобі скажу те, що ти давно вже ждеш від цього листа,—крім того, я хочу бути сильним, таким сильним, щоб побідити ту, яку я назвав сьогодні своєю нареченою. Вона—по суті—вже моя жінка. Але належить мені тільки тілом. Ти уявляєш собі, як приємно знати, що ти держиш коло себе людину тільки тілом? Ти уявляєш

собі той настрій, який у мене буває, коли я бачу, що та людина мучиться тим, що належить мені тільки шматочком своєї істоти? Вона весь час переконує мене й себе, що в с я належить мені, але тут же всім своїм поводженням доводить противне й за це ненавидить себе й мене. І я от рішив поборотися з нею не тільки шматочком, а всім собою. Побачимо ж, чия візьме! Єсть тепер у нас секта робітників, які загартовують себе стражданням, вони так і звуть себе гартованцями. Я теж хочу бути свого рода «гартованцем».

Через півгодини йде мій поїзд, треба кінчати листа... Я не знаю, чи треба говорити мамі, де я дівся. Коли думаєш, що треба, то скажи, скажи їй все, добре? Все-все! Вона повинна зрозуміти мене, а як не зрозуміє, їй ще гірше буде... Перед Галею мені дуже ніяково,—ну, за віщо так грубо й непотрібно образив дівчину? Соромно! Вибачись, бідна, за мене, скажи, що мені дуже неприємно, що я її поважаю, чи що там говориться в таких випадках! Але скажи їй також рішуче, що не люблю її, не любив ніколи й не женюсь на ній. Обов'язково скажи, чуєш? Це треба для її ж власної користи. Мені трудно їй це сказати, а писать не можу їй, не можу придумати теми для листа. Скажеш?—Дякую тобі заранні! Я такий добренький, що до всіх тепер почуваю жалість, а до Галі особливо,—вона така жалка з своєю робленою дитячістю. Хай їй буде добре! І вам усім, мої дорогі!.. Я хвилююсь, Олесю! Я радію від того, що хвилююсь, я радію від того, що радію, я—дурію! Уявляю, як буду через місяць вертатись і що почуватиму знов. Це мене теж хвилює; словом, я, здається, починаю вертатись до життя. І єдине, що мене в цей мент досадує, це те, що я раніше не догадався так зробити! Прощай, не турбуйся про мене, через місяць напишу. А коли не напишу, значить, сам їду. Ну,

це ще не так швидко буде. Тепер я тільки одним заклопотаний—швидше б той час, коли я буду такий, як ті, котрі сидять в третій клясі. Хвилююсь, хвилююсь! Цілую тебе міцно! Твій Юрій».

XII.

Із записок Вадима.

. . . . . .

Страйк уже п'ятий день. Ось, як молодий кінь, що не ходив ще в запряжці. Все його лякає, все хвилює й усе бадьорить. Він рівно й смішно несе високо підняту голову, пряде ушима, косить оком і чуйно слуха позад себе. Мама вже не може з ним говорити,—він мовчить, з нею він уперто мовчить. А так само з Никодимом. «Шакал», як зве його Ось, дійсно, як шакал, нахабний, де безпечно, і боязкий, де є небезпека. Справді, він боїться Ося. Я цьому не вірив і в даний мент не вірю, але все ж таки Шакал боїться. Бо чим пояснити, що ні одного слова він не сказав Осеві зприводу страйку? А знає ж він, що той не останню ролю грав і грає. І не так то вже для фабрики легко нести цю забастовку. Це видно хоча б по Стьопці, який гасає, як одурілий, наповнює матюками весь дім і мудрує найдурніші й найцинніші пляни.

Мама ходить трепетна і щодня жде, що Никодим їх викине. Батько лежить і не знати, як він ставиться до Ося. Я прохав маму, щоб вона менше плакала й говорила при ньому про Ксеню.

Ось мав назбираних для якихось книжок двадцять рублів і віддав їх Ксені. Не в загальну касу, що видає страйкарям поміч, а особисто Ксені. І здається, він не хотів, щоб я це знав, бо мама розказала мені це під великим секретом.

Зо мною він не балакає—вголос, але ми розмовляємо очима, він хмуро, важко, червоніючи гострими

вилицями й ластовинням, я з посміхом. Особливо ж тоді, як приходить Никодим, а в ці дні він знадився ходити разів по кілька на день. І якраз тоді, коли дома Ось і коли я приходжу. Мабуть, він почуває потребу в інтенсивній насолоді, сам батько його не розворушує так.

Але батько, батько! Він радіє, щиро радіє, як приходить Никодим. І ця радість, здається, подібна до Осевого гартованства. Він навмисне підставляє себе під зле кусання Шакала, тим випробовуючи силу своєї заповіді «люби ворогів своїх». І що зліше Никодим, то радісніше, то більш кроткий тато. І я не знаю, хто кого більше мучить.

Взагалі, я тепер нічого не знаю й не розумію ні в собі, ні навколо себе. Я весь розлізаюсь, як розсохла діжка.

Знаю одно: коли я дивлюсь на батька, то мені болюче, нестерпно стискується душа. Я без алегорій говорю: зараз же згодився б, щоб мені одрізали руку, ногу й приставили до батькового тіла. Я думав, що звикну, що зникне ця гострота темного, невідомого, позавільного болю мого, я вперто, невмисне думаю: «Єсть же в цей мент тисячі людей ще з гіршми каліцтвом, ніж у тата, в цю хвилину гинуть з голоду, з ран, з хвороб, з одчаю тисячі-тисяч людей, — чому ж я так не болію над ними? Невже це заповідь, божок сидить у мені? Ні, це щось інше».

Вчора я знов читав Євангелію і толкував її батькові. І знов він пильно, допитливо дивився на мене. Ах, дивись, скільки хочеш, мій старенький, мій бідний, і я не почервонію, я оком не зморгну. Не зморгну, хоч би тут двадцять Осів і Никодимів сиділо!

Читали нагорну проповідь.

«Блаженні кроткії, яко тих есть царство небеснее».

«Блаженні алчущі і жаждущі правди, яко тії наситяться».

Я знав, що тато жде не пояснення, а мого відношення до цих кротких слів, до цеї мудрости знесилених, упокорених! Я бачив, як Ось зиркав на мене, немов і він хотів повчитись, як треба бути кротким і жаждущим правди.

І Никодим, сперши лікті на коліна й звісивши руки, зігнувшись, як шакал перед здобиччю, з єхидною посмішечкою подивлявся на нас.

І раптом мені стало, пам'ятаю, чудно й моторошно. Ось нас четверо, четверо різних з усіх боків, а щось в нас є одне, рідне, спільне всім. Тон якийсь наш, стельмашенківський. Чи не те прокляте «до кінця?»

Коли любить ворогів, то любить їх до кінця, любить сморід їхнього гнусного дихання, їхні отруйні випари душі.

Коли бути чесним і правдивим, то бути ж таким скрізь і завжди, навіть з братом, якому мусиш плюнути в лице.

Коли ненависть, то до кінця ненависть, скрізь і до всіх.

Але, може, це мені здається?

Мій бідний хлопчику! Ти не можеш служити як слід своїм божкам. Ти кожним рухом, кожним словом зраджуєш їх. Ти дійшов до того, що готов Никодимові доводити, що есть бог. І хто знає, з чого ти це доводитимеш, з любови, чи з ненависти? І до кого більша та ненависть, до Никодима, чи до мене, чи до себе?

Я розумію, о, я дуже розумію, як повинно бути йому, моєму хлопчикові, від своєї злочинности перед божками. Але нехай, нехай!

Я навмисне пильно, одверто дивлюсь на нього, коли він зраджує їх. Нехай.

Особливо це доводиться йому робити, коли Никодим заводить розмову про бога. Шакал говорить майже те саме щодня. І не через те, що йому бракує фантазії. Ні, якраз навмисне про те саме, знаючи зарані, що це одно вже мусить дратувати.

От він входить у хату легкими кроками, худий, в довгому купецькому сюртуці, підкрадаючись і привітно поглядаючи на всі боки. Сідає й м'яко, повільно, з цікавістю озирається по хаті. Ми замовкаємо, батько заплющує око, немов готуючи себе до чогось трудного. Нового нічого для Шакала немає, але на старому місці на стіні висять портрети Маркса й Енгельса.

— А іконок таки не знімаєте?—киває він на стіну. Ні Ось, ні я не дивимось у той бік, знаючи, про що він говорить. Знає й батько.

— Що ж... І Христос був єврей, і Маркс єврей...— зідхнувши, додає Никодим. Він зідхає прибільшено лицемірно, показно-лицемірно. І тут же починає оповідати єврейський анекдот з цього приводу.

Ми все ж таки мовчимо.

— Ні, слухай!—раптом живо звертається Никодим до батька.—Ти так-таки й думаєш попасти в царство небесне?

Так ніби питав, чи тато збирається поїхати в Петербург.

Батько кривить рот,—це значить, він посміхається.

— Я вчора балакав, знаєш, з одним священиком, істино-руським, православним. Ні за що, каже, не попаде! Хай і не дума. Як то так: все життя бога не признавав, грішив, дітей у розпусту ввів, а як припекло, так і в царство небесне? Та це насмішка з бога! А що? А що? Та хоч би, я, скажемо. Якийсь робочий, наприклад. Стачки, бунти проти мене, прокляматії. Поки здоровий, значить. А потім, як скалічіє, то й до мене на фабрику? «Простіть, з ласки

вашої, я більше не буду, прийміть мене». Що ж я, прийму його? Та навіщо ти мені здався? Ти каєшся, як тобі погано, а як добре стане, то знову за своє? Що, не вірно хіба я розсуждаю? Га?

— О... е... ан...—слабо й зовсім незрозуміло говорить тато. Але я схоплюю, що він хоче сказать, і повторяю:

— Бог не фабрикант, тату?

— А-а-а-а!—хитає він головою.

Никодим і сам знає відповідь тата, але робить вигляд, що не розуміє. А зрозумівши, обурюється (розуміється, роблено).

— Як не фабрикант? Самий настоящий! Батько всім нам, покровитель наш, заступник. Хто нам їсти дає, хто нас на світі держить? Тільки ми йому стачки робимо. От за стачки й карає. Руки, ноги одбирає. Чому мені не одбирає? Га? Чому? Та не тільки не одбирає, а ще й дає. От ми ж однакові були, прості робочі. А я от поміщик, фабрикант, член городської думи, мене редактори первих газет знають, почитають! Ні, скажеш? За що ж це, га? А ти от каліка, ні рукою, ні ногою рухнути на можеш. Язик тобі одняло, вид тобі перекосило. Ти думаєш, дурно це?

Ось устає, робить два кроки й знов сідає. Губи йому тісно стулені. Мама сидить, низько похилившись над панчохами, і не кида вже нам заспокоюючих, благаючих поглядів. Це вже й її терплячим, покірним плечам не під силу.

Я помалу стружу ножем олівець. Часом я кладу руку з ножиком на стіл і виразно ним граюсь,—то стулю в кулаці зо всеї сили, то легенько проводжу ним по цераті, немов роблю надрізи. Никодим скоса зирка на мене й на мою руку, але все, видно, доводить його до патосу.

— ...Думаєш, дурно? Ні, Трохимчику, не дурно. Болію я душею за тебе, але що ж зробиш?

Він навмисне вибира найпошліші заялозені вирази, щоб і тим показати, що він сміється.

— ...Не слухав ти мене. І сини твої тепер не слухають. Бог прости їм, вразуми їх. Старшого вже ніби вразумив. А колись убивцем мене називав. Ну, що, Вадю, що там! Було. Я не серджусь, я розумію. А от ви не розумієте. От, наприклад, тим, що я поміг богові швидше покликати до себе старого грішника Рибацького, тим я богові прислужився. А ви осуджуєте.

Такого одвертого цинізму ми вже не ждали. Та, може, і сам Никодим не чекав, вирвалось в хвилину екстазу, тихого, всерединного, раюючого.

— Годі, Никодиме Петровичу!—встала мама й підійшла до ліжка. Батько лежав непорушно, весь жовтий. І я, і Ось мовчали. Можна було або тільки всадить по саму ручку ніж в погане горло, що ригає смердючими словами, або мовчати.

. . . . . .

Часом Стьопка приходить. Сідає поруч з татом, крутиться на ліжку, розлягається то так, то сяк і весь час жартує. Мене він, здається, таки зовсім щиро до своїх зарахував,—частіш усього до мене звертається, сміється мені, підморгує на батька, на Ося. З мамою цілком за панібрата. Не може ж бути, щоб це все було не навмисне. Щось тут єсть в цих візитах Никодима й Стьопки. Провокація?

Буває й Тепа. Але ця приходить тільки для мене, це всім видно. До батька вона ставиться уважно, ласкаво, майже ніжно. До мами теж привітно, жартівливо. Ося піддражнює, перекривляючи його суворі, понурі міни.

Позавчора ми стояли з нею в коридорі. Вона все хотіла дізнатись, коли я женюсь на Олесі. (Між іншим, їй вже звідкись відомо, що я тільки тепер познайомився з Микульською). І все, ніби дражнячи

мене, проводила рукою мені по лиці. Я зовсім не дратувався й вона це бачила, але удавала, що я сержусь і через те, значить, мала право далі дражнити. І раптом взяла мої руки, поклала на півголі свої плечі, присунула близько-близько лице своє до мене і, посміхаючись тою посмішкою, яка мене колись доводила до сказу, стала дивитись мені в очі,—неодривно, щось кажучи, обіцяючи й сміючись.

Дивна річ: глухо й важко забила кров мені в серце! Чого?

Але тільки я хотів м'яко й спокійно зняти й визволити свої руки, як розчинились двері й увійшов Ось. Побачивши нас в такій позі, він якийсь мент стояв оторопілий, і потім щарпнувся й хутко вийшов на двір.

Я так само помалу й спокійно, як збирався, увільнився від Тепи й став прощатись.

— А ти знаєш, що я тебе люблю?—раптом сказала вона.

— Знаю...—сказав я, посміхаючись.

Вона похмурила брови, прикусила губу, повернулась і пішла до себе.

Що це може значить?

Е, все одно.

Здається, я зовсім розкисаю. Олеся чудна стає. Може, я чимсь образив її? Коли я виходжу з кімнати Славка і застаю її в вітальні, вона не то зневажливо, не то ображено підніма голову й не дивиться на мене. Але всякий раз для чогось просить лишитись. Я лишаюсь,—з непорозумінням, сумом і соромом. Мені соромно, що вона мене жаліє, з жалости лишаючи ще погрітись в їхній тиші. Я їй колись сказав, що гріюсь коло неї, коло її промінястої, душевної теплоти. Вона тоді так мило зморщила від приємного замішання губи. (Вона якось трошки смішно морщить їх і витяга вперед трубочкою, як діти до

поцілунку.) А тепер чи сердиться, чи нудиться зі мною. Цікаво, як довго вона жертвуватиме собою? Здається, це її призвання всіх жаліти і для всіх собою жертвувати. Як розуміти те, що вона сказала про сестру Зою? Зоя втеряла розум через революцію, бунт у селі. Олеся завела її в ту революцію. Отже обов'язок Олесі віддати свій розум, своє життя Зої. Для чого вона це сказала мені, додавши, що ніколи заміж не вийде? Щоб я чого собі в голову не взяв? Заранє попереджає? А я, йолоп, ще почав дивуватись і доводити їй, що Зої розум не вернеться від того, що Олеся буде стискувати своє життя, що це жорстока примха божка справедливости. Не на любов до сестри, не на пекучий вогонь жалости вона кладе свій розум, а на холодний, кам'яний, безстрасний олтар ідола, що претендує на універсальність. Любов я розумію, давай їй усе, давай по краплі своє життя чи випий його зразу і келих розбий. Але як можна любити те, що не має цінности?

А зрештою я, здається, не зовсім безсторонньо тепер говорю. Але тоді, тоді я говорив безсторонньо. Вона ж, певно, інакше мене зрозуміла. Чи не через це тепер ця зміна? Чи, може, справді бачила, як я сховав її хусточку? Здається, вона почервоніла, коли зо мною говорила після того і якось чудно поглядала на мене. Ще чого доброго подумала, що я простий кишеньковий злодій, маючий спеціяльністю хусточки? Можливо. В кожнім разі, за сантиментальність муситься платити.

Але все ж таки вчора грала. Вона грає Зої, коли тій дуже погано. Але Зоя тепер тиха, все лежить лицем униз на канапі, підперши голову руками, і тихенько посвистує. Це найтихіший стан її. Одначе Олеся грає.

Я сідаю збоку, щоб мені видно було її лице. Брат зве її «білою». Вона не біла, вона—рожево-золота, але дійсно робить враження білої, чистої, як дитина,

Щось у неї єсть подібне до Нахи,—дитяча поважність, добра строгість, самостійність? Чи те, що вона так клопочеться про всіх?

У вітальні темно, тільки на піяніні горять дві свічки. Олеся часом прихиляє лице до нот, і тоді світло свічок, проходячи крізь розпущене на чолі волосся, обводить її голову ясним, як у святих, кружком.

Я не слухаю звуків. У них для мене нема нічого принадного, я слухаю тільки те, що вони родять у мені. Коли родять, значить, річ, котра грається, гарна. Через те, мабуть, я можу любить і шарманку, гармонію, навіть дурну балабайку.

В помешканні тихо. Діна Опанасівна десь на рефератах, засіданнях. Модест Аркадієвич у клюбі, редакційному зібранню. В їдальні в глубокім фотелі сидить мати й читає Толстого.

І щоразу я з цікавістю прислухаюсь до себе: чого в мені при звуках музики родяться образи дитинства? Чого я зараз же бачу те, про що ніколи не думаю? Або тайга встає переді мною, в тих часах, коли душа моя була повна холодного, морозного, як чистий, незайманий сніг, захвату? Небо зеленяво-жовте, рівне і на ньому чітка, погризена лінія лісу? Стою на поляні й слухаю, як пада сухий сніг з волохатих віт смерек. Чого це так? Музика дає найвище раювання, почуття найбільшого щастя. Значить, найбільше щастя—дитинство? Чистий захват пустельности? Не розумію.

Але ноги мені солодко щемлять, я заплющую очі й чую, що вони гарячі, немов у мене висока температура або я зараз заплачу. І боюсь я, що хтось ввійде, або Олеся встане й підійде до мене. Боюсь, що я їй щонебудь скажу таке, від чого вона зневажливо закине голову назад, почервоніє і, випрямивши і так свій рівний стан, легко й мовчки піде в їдальню. І голос мій буде в той мент хрипкий, смішний і жалюгідний.

БІБЛІОТЕКА НАУК. ТОВ. ІМ. ШЕВЧЕНКА У ЛЬВОВІ

Боюсь і знову забуваю, і щемлю весь солодким болем. Але знов: коли той біль доходить до певного пункту, він родить вже інші образи. Я бачу батька, який лежить в ситцевих подушках з переламаним лицем, жовтим, моторошним. Лежить і жде смерти, судорожно борячись проти жаху її всім, чим може. Мама помагає йому й читає про смиренних, яких єсть царство небесне. І сидять вони двоє, понижені й замучені, покірно ждучи дальших мук.

І головне, що кожного разу я не то, що думаю, а з болем почуваю одну річ: вони ніколи не знали радости цих звуків. Ну, що тут такого, що не знали? Тисячів утіх, приступних іншим, вони не знали. Але мене чогось ця думка мучить.

І далі я думаю про те, що ні Ваха, ні Зінь теж не знатимуть. Вони тепер уже не їдять оселедця. О, це розкіш! Треба трохи скромніше бути,—вони натирають зубком часнику шкуринку чорного хліба й жують. Колихати ногами, реготатись тепер Наха не дозволяє,—тато сумний і на фабриці страйк!—«Страйк, Наха?» «Страйк. Робітники не роблять і всі дітки їдять хліб з часником».—«А з цибулею ні?» «І з цибулею. Навіть з картоплею. Але картопля тому, хто не плаче».—«А ми ж не плачемо». «Ну,так ви милі, ви не плачете».—Федір Васильович не може так говорити, як Наха. Він, взагалі, ні дітям, ні Осеві, ні Ксені, нікому нічого не говорить. Розуміється, його виженуть з фабрики після страйку, «як родича». Зінь лежить, і гарячими очима дивиться на тата. Тепер йому лікарств не дають, але він тим задоволений, не тим, що не треба пити гіркого, а що ці гроші «на хазйство» підуть,—його гроші!

І тягнучи далі свої думки, я думаю: ця дівчина могла б дати мені грошей, вона має, мусить мати. Але тут починаю чути звуки піяніна. Стає трохи скучно й холодно. Я був такий дурний, що раз за-

говорив з нею. О, не про гроші, навіть не про своїх, а так взагалі про те, що єсть люди, які, наприклад, ніколи не мають такої втіхи, як от хай би від музики. Нічого більше не встиг сказати. Вона поспішно закачала головою й запросила:

— Не треба, Вадиме Трохимовичу, не треба. Я нічого не розумію в політиці, я не можу. Я рішила, що про це я не буду...

Я навіть попрохав вибачення. Тут до речі прийшли Діна, Валя, Водосвятський і Корнійчук. Валя подивилась на нас строгим поглядом. Вона—кузина Олесі, старша за неї років на п'ять. Чогось шкура на її лиці завжди масна і блищить. Вона дівчина ще (хоч і стара), але стан, як у дами. Та й лице таке строге, з виразом осуду, докору. Вона завжди щось помічає неприличне в поводженню Олесі.

Коли вони почали оповідати про свої успіхи в організації майбутнього вечора в клюбі, Олеся неначе навмисне слухала й розпитувала їх з великим інтересом. А Водосвятський знов, мабуть, уже втретє запрошував мене на зібрання відродженців, власне на комітет. Ось лаяв якось Водосвятського. Піду на зібрання й розкажу Осеві. Навіть з охотою піду. Може, я таки й їхній, як впевняє мене Водосвятський? Він, здається, дуже симпатичний хлопець; пишу це зовсім не через те, що він залицяється до Олесі й подобається їй. Корнійчук також навіть не залицяється, а просто любить і молиться на неї. Але якось весело-покірно й безнадійно молиться. У нього два боги: Олеся й народні книжечки. Потім може, ще й третій: це чоботи з халявами. Він ніколи не приходить у черевиках і, кажуть, його ніхто в них не бачив.

Коли я прощався, Олеся чогось довгим, питаючим поглядом дивилась на мене. Я так і не розібрав тоді, чого саме.

Зараз, через півгодини в мене лекція. Коли б тільки Діна Опанасівна не прийшла сьогодні. Перевіряє вона мене, чи що? Сидить, слуха й тільки ставить в замішання хлопця. І коли щось питає, то чомусь підходить і щільно притуляється до мене. Манера така чи що?

Коли вона дома, Олеся не гратиме. А я хотів би спочити трохи. І може, спитав би, чи не образив її якнебудь, не хотячи?

А в кухні все порається Саламандра, суворо й деспотично балакаючи з горщками,—вона тільки з ними й говорить цілий день.

В моєму льоху душно й парно. Саламандра чомусь почала щедро топить, і тепло, нагріваючи вогкість, робить домовину занадто душною. Я жду, що хутко під стелею будуть збиратися хмари і йтиме дощ. У кожнім разі, темно й хмуро в моїй хатинці, як буває в дощові літні дні.

Чи не від цього, часом, у мене тепер такий стан, непокійний і тяжкий, як перед бурею?

А буря мусить якось бути!

XIII.

Увечері о восьмій годині в помешканню Водосвятського було призначено зібрання редакції «Відродження» або, другими словами, комітету відродженців. Але за годину до цього несподівано приїхали з провінції батько його, Антін Антонович Водосвятський,—становий пристав в одставці, і його жінка Варвара Кіндратівна. Такі невчасні одвідини зразу ж настроїли Водосвятського до батьків не так, як йому самому хотілось би. Не дивлячись на те, що він жив після закордону на Україні вже більше як рік, вони бачились всього разів два, та й то якось похапцем: Коля все кудись спішив, нетерпеливився, був чимсь оба

рази заклопотаний, все обіцяв приїхати, і навіть побалакати з ним, як слід, не довелось.

Тепер вони приїхали на цілий тиждень, що зараз же з порогу занадто весело й безжурно заявив Антін Антонович. В руках у нього був великий клунок з припасами, а у Варвари Кіндратівни закутана в газету велика банка смородинового варення, яке дуже любив Коля.

Помітивши на лиці сина якусь не то натягнутість, не то заклопотаність, Антін Антонович весело закричав:

— Ну, ти брат не той... не задавайся. Ми тебе арештуємо! Тепер не одкрутишся. Год!і Заказуй самовар, чай будемо пить. От мамахен тобі смородинового варення привезла. А тут ковбаса, сало, пундики-мундики. Самі малоросійські!

Але дізнавшись, що Коля цей вечір ніяк не може бути з ними, бо має засідання радакції, старі зразу ж злякались, притихли й затурбувались: що ж їм робить? Вони думали прямо в Колі зупинитись,— у нього дві кімнати з ліжком і канапою. Мамахен можна б на ліжку, Коля на канапі, а старий і долі спав би на шубах.

— Ну, значить, мамахен, в Рязанські номера, в Гранд-Отель нам треба йти...—рішив Антін Антонович.

Коля не одмовляв, йому незручно було мати в себе батьків цілий тиждень.

Але він покликав Івана й замовив самовар, попрохавши наготовить його якомога швидше.

Батьки тимчасом роздяглись з своїх шуб. Варвара Кіндратівна була в шовковій фіолетового кольору кохточці з великими опухами на рукавах вище ліктів. На голові в неї був чорний кружевний очіпок, а в руках бог-зна для чого чистенька хусточка. Лицем вона дуже була похожа на сина, тільки губи в неї

були тонкі й розріз рота подібний до порізаної ножем дірки в м'ячі. Вона посварилась у дорозі з Антоном Антоновичем, і ще не пройшов у неї гнів на нього. Через те вона більше мовчала, тільки дивилась на сина суворою ніжністю, а на чоловіка поглядала з хмурою зневагою.

Трошки поговоривши з старими, Коля знов сів за стіл—йому треба було дописати статтю до завтрашнього числа газети.

Батьки майже навшпиньках одійшли від столу й почали оглядати помешкання. Нічого собі кімнатки, тільки якось в цих великих городах незатишно, голо, холодно в хатах. І запахи якісь,—бог їх святий знає, що воно таке: кисле, ущіпливе, затхле. Мабуть, накурюють товариші. І скрізь ці газети,—на стільцях, на столах, підвіконниках, на підлозі. Всюди недокурки, сліди брудних ніг,—що за мода така: ніг не витирать.

Але що подобалось старим, так це те, що й ті рази, а саме: одежа Колина й спосіб її вішати. Штани, наприклад, висіли не так, як висять усі штани, а перевернуті догори халошами. Халоші ж защіплені між двома планочками.

— По-американському!—шепотом сказав Антін Антонович, з гордістю киваючи на штани. А Варвара Кіндратівна обережно взяла в руку матерію й пом'яла.

— Ну, такої в нас і по десять рублів аршин не дістанеш!—самовпевнено прошепотів Антін Антонович.

Варвара Кіндратівна погладила штани й одійшла до пальта. Пальто теж було чудесне, хоч і висіло так, як висять пальта і в Берзянську. Але черевики знов стояли не так, як у Берзянську,—вони були натягнені на якісь чи колодки, чи бог його зна, що таке. І все з товстелезними підошвами, з жовтої шкіри.

— Американські!—зворушено знов пояснив Антін Антонович.

А Коля, тісно стуливши губи (так само як і тоді, коли во время оно писав латинські слова), строчив і строчив. Антін Антонович бачив одним оком, що й папір, на якому писав Коля, був незвичайний, а довгенький, як ті папірці, на яких пишуть «на часточку» за здравіє або за упокой.

«Редактор»—подумав він собі.

Раптом у двері хтось застукав і, не чекаючи одповіді, в хату хутко ввійшов панок у циліндрі, в пальті, як у Колі, похожім на одрізану внизу попівську рясу. І з вусами, у яких кінчики для чогось були задерті трохи не в ніздрі носа. Побачивши старих Водосвятських, панок дуже чемно зняв циліндер і низько з повагою вклонився. Потім, не кажучи ні слова, зараз же підійшов до Варвари Кіндратівни, ще раз низько вклонився й простягнув руку, з дуже серйозним виглядом говорячи:

— Доктор Сріблюк.

Варвара Кіндратівна руку подала, але з тривогою подивилася на сина: чим же це він хворий, що до нього доктори ходять. А «доктор» так само шаркнув ніжкою перед Антоном Антоновичем і знов сказав:

— Доктор Сріблюк.

Далі поспішно задом одійшов од них і привітався з Колею.

— Роздягайся, стерво!—весело проговорив Коля.— Це мої батьки приїхали навістити. На жаль, якраз такий час. Ну, та до засідання є трохи часу. Зараз чай буде.

Панок роздягся і знов підійшов до старих. Волосся, як і в Колі, було, немов у молодиці, розчісане посередині і прилизане на боки. Вуха трохи топірчились, одначе мужчина був пристойний, правда, невеликий

зростом, але чисто одягнений. І такий, видно, благородно вихований, чемний.

Він почав займати гостей розмовою.

Говорив він по-малоросійському, як і всі приятелі Колі, з якими старим доводилось стрічатись.

Але з перших же слів виявилось, що ні Антін Антонович, ні Варвара Кіндратівна деяких виразів доктора не розуміли, хоч сами добре говорили по-малоросійському, а останніми часами так і газети малоросійські читали.

Доктор Сріблюк поспішно пояснив, що він галичанин, а на галицькій Україні говорять трохи відмінно від тутешньої говірки.

Пізнавши, що доктор з Галичини, Антін Антонович зацікавився. Він і од Колі чув, і в газетах читав про цей край, але ніколи не балакав з самими галичанами. От йому, наприклад, дуже хочеться знати, чи там таки справжні малороси, чи може якесь інше плем'я—слов'янське, але інше?

Ні, там таки були справжні малороси, русини, як там називаються.

Ну, так, русини, це Антін Антонович чув.

— А скажіть, пожалуста, чи то правда, що там інакше й не говорять як по-малоросійськи, чи то пак—по-українськи?

І то була правда.

— Так таки скрізь? І дома, і в товаристві? І в гімназіях учать по-мало.... чи то пак—по-українськи? Ну, в поліції то вже, мабуть, якось інакше?

Виявилось, що навіть і в поліції по-українському. Це вже було підозріло й не поміщалось у голову Антона Антоновича. Ну, нехай у гімназіях, університетах,—тепер мода пішла така на хахлаччину, але щоб і в поліції—це щось непевне. Сам Антін Антонович дома з дітьми й жінкою балакав жаргоном, тільки для Колі старався «ламать язика» «по-хахлацькому».

— Ну, а скажемо, повістку якусь... як це «повістка» по-українському?—звернувся Антін Антонович до сина.

Але Сріблюк поспішно захитав головою.

— Я розумію, я розумію... І повістки по-українському.

Антін Антонович розвів руками.

— Діла! А по-руськи нічого?

Коля трохи нетерпеливився, йому, видно, було соромно за батьків, за їхню нечисту мову, за наївність питань. Але він стримував себе й навіть в пояснення сказав, що Сріблюк, наприклад, зовсім не розуміє по-руському. Сріблюк як ілюстрацію зараз же сказав:

— Я завсєм не знаю каваріть по-руські...

Старі весело засміялись, при чому Антін Антонович дискантом, а Варвара Кіндратівна басом. Після цього вони почули себе вільніше з доктором: його незнання такої простої речі, як руська мова, поставило його немов нарівні з ними.

Варвара Кіндратівна вже збиралась спитати його, що робить, як коле в правому боці. Останніми часами її так почало колоть, що хоч живим до бога лізь.

Антін же Антонович розстібнув свій мундир, оживився, розійшовся й почав розказувати, як у них у повіті поширилось тепер це малоросійство, чи то пак—українство. Говорив він частіше й вільніше, ніж перед цим, немов підбадьорений тим, що почув від доктора—галичанина. Раз там, у Європі не соромляться цієї мови, раз навіть в поліції говорять і пишуть на ній, то це не Кольчині дурощі, а справді щось серйозніше.

— Та я сам з чистокровних малоросів!—з гордістю говорив він, весь час оживлено поглядаючи ясними, дитячими очима на Колю, то на доктора,

то на стару.—Моя бабка з полтавських козаків, а прадід був репаний мужик. Їздив у Крим по сіль, чумакував. Ну, дід уже на попа вибився, а батько за ним. Так що батько інакше й не вмів говорить, як по-хахлацькому. Так, бувало, чеше, що ого-го-го! У вас там, у Галичині, мабуть, професор так не заговорить... Ну, я трохи одстав, служба така. А от тепер знов пішов цей дух, пішов. Та, скажіть на милость, який прилипчивий цей дух! Ти знаєш Іллю Самсоновича Кривулю?—раптом повернувся Антін Антонович до сина.

— Здається, він земський лікар?—хмуро бовкнув Коля.

— Атож, атож! (Антін Антонович знов хутко повернувся до доктора.) Чоловік сивий, як голуб, од трьох синів унуків має, ніколи нічим політическим грішний не був, та, на старості літ у мазепинці записався, хе-хе-хе! Таким малоросом, чи, той, українцем зробився, що прямо не підступай. На земських собраніях інакше, як по-українському й не желає говорить. Слухать не хоче, як до нього по-руському говориш. «Що? Га? Не розумію!»

Антін Антонович залився дрібненьким, радісним смішком. Потім зараз же з більшим запалом заговорив далі:

— А попа нашого синок? З батьком така война за це, що страх дивиться. Батько, знаєте, чоловік подневольний, служебний, ну знаєте, неловко, неприятно. А син знать того не знає, сини обикновенно не хотять того знать... «Я, кричить, син свого народу, не хочу буть йому зрадником. Ти, кричить, не пастир, а русифікатор». І виганяв його батько, і бились, і знову мирились... Ну, скажіть мені пожалуста.. От ви скажіть, Колька наш правду рідко говорить нам, скажіть: а це не опасна штука, це... українство? Кричать у нас там усякі чорносотенні орателі, що це

вроді революції, а нам, старим, трудно то знать. На просту думку, воно наче б то й нема нічого такого страшного, що чоловік хоче по-своєму рідному говорить, а може воно якось... Ні, кажете? Та й я так думаю. Ну, а Коля наш уже революції не робить? Га? Ні?

— О, за це не бійтеся!—живо сказав галичанин.— Тепер не ці часи. Тепер ваш син на іншій дорозі. За це я можу ручити вам.

Варвара Кіндратівна глибоко зідхнула й промовила:

— Дай то, боже... Пора вже йому в люди виходить. А то ж сором з людьми говорить про сина. А скільки в самих війни було за цю революцію.

— Ну, стара, що було, то було,—перебив Антін Антонович.—Тепер же бачиш сама, кустюм який на ньому, наш Гвоздилін такого не має... хе-хе-хе... Слава богу, кажи, а ти старе згадуєш. «Кто старе помянет, тому глаз вон...» Правда, Николай Антонович?

Николай Антонович, видно, був не зовсім задоволений балачкою. Подивившись на годинника, він раптом устав і сказав:

— Ну, тату, мамо, я мушу попрохати у вас вибачення, зараз почнуть збиратись люди й ніяково вам тут бути... Я завтра забіжу до вас, або, краще, ви зайдіть і ми побалакаємо як слід.

Батьки хапливо встали й почали одягатись. Варвара Кіндратівна хотіла щось сказати синові, але Антін Антонович якось незвичайно для нього сердито прикрикнув на неї, і вона замовкла.

— Так я завтра забіжу,—ідучи за батьками до порога, сказав Водосвятський.—Ви в «Рязанських Номерах?» Добре, я забіжу.

Коли вони вийшли, Водосвятський чогось злісно шпурнув додолу купу газет з канапи й зо всього

розмаху ліг на неї. Сріблюк, видно, спочатку почував себе трохи ніяково, але хутко прийшов до свого нормального стану намацуючої уважности, уступчивої запобігливости й занадтої бадьорости.

Він сів у ногах Водосвятського й ударив його рукою по коліні:

— Ну, найясніший пане редакторе, як там з панною Валею? Прийде вона сьогодні?

Водосвятський одсунувся до стінки й нічого не одповів. В очах йому було зле й холодне поблискування.

— Терпіть не можу, як це старе луб'я починає за тебе турбуватися,—проговорив він, немов виправдуючись і сам же дратуючись за це оправдування.

— Ну, старі люди, прошу тебе...—примирливо сказав Сріблюк, підтягуючи штани догори, щоб не натягувались на колінях. Потім вийняв невеличке дзеркальце, подивився на вуса й знов хляснув Водосвятського по нозі.

— Ну, як же з Валею? Как она себе поживает?

— Іди ти к чорту разом з нею,—сердито бовкнув Водосвятський.

Сріблюк засміявся.

— Але бо! Чого ж би я мав з нею йти десь до чорта, коли хтось інший має йти в ліпше місце? Ну, як, Миколо?

Микола підвівся на ліктях і встав з канапи. Одшпурнувши ногою вбік газети, він умить повернувся до Сріблюка й злісно сказав:

— Одмовила, паршива! Можеш собі уявити?

Сріблюк злякався, аж встав

— Але що ти кажеш?!

Водосвятський завзято мотнув головою і мстиво додав:

— Ну, тільки я тобі ще покажу... Розумієш, яка ніби страшно моральна, ідейна, поступова, любить

ене, кохає по самі свої погані вуха, а сама, не бійсьу, мяк сказав їй побратися, аж отетеріла. Зараз на сцен родичі, Анатолій Аркадієвич, те та се. Очевидно, вона якогось принца жде. Ах ти ж, синьоносий мордоворот! Почекай, я тобі покажу, як поженимось, я тобі покажу принца. Вона, бач, серйозно над цим не думала, вона страшно рада, але це так несподівано...

— Значить, вона не цілком рішуче одмовила?— ухопився Сріблюк.

— Цілком не цілком, а не смій за носа мене водити! Вона дума, що я їй рицарем буду ще довго? На реферати з нею ходи, в театр, у клюб... Лакея, сволоч, собі знайшла? Чекай, я тобі покажу. Через два місяці найпізніше вона буде madame Водосвятська. Моральна то вона моральна й любить совати свій ніс скрізь, де погане пахне, але ми теж дещо бачимо. Вона мені голову крутить, мордоворот, оповідає різні еротичні історії і ніби страшенно ними обурюється, а сама аж слини ковтає, стерво. Ну, я тебе, ціпонько, на цьому й піймаю. Я, голубко, мастурбацій не люблю. В один чудовий вечір любов моя розгориться й каюк. А тоді, коли ти така справді моральна,—прошу до вінця. Побачимо, що тоді високоповажаний аристократ Анатолій Аркадієвич заспіває?

Сріблюк неймовірно, заклопотано покачав головою.

— Е, щось вона не така... Мені здаєсь, що вона на такий гачок не піде. А ти з нею не говорив; може вона дасть щось на газету?

— А ми побачимо, піде чи не піде. Погано, що вона нічого не п'є, а то б я їй давно показав лицарство. А втім, нічого, вип'є...

Сріблюк сидів заклопотаний; справа йшла зовсім не так блискуче, як він думав, їдучи на Україну, і як малював її Водосвятський, закликаючи за спів-

редактора. Ті гроші, які дав на початок Скалозуб, вже майже кінчалися, а надій на нові було мало. Відродженством зовсім не так були захоплені заможні кола українців, а найбільш захоплені студенти, вчителі, чиновнички—нарід нічого не вартий. В цьому змислі навіть роман з Діною Микульською нічого не дав. Роман—річ сама по собі, звичайно, не погана, навпаки, але занадто платонічна з ідейно-фінансового боку. Був плян—женити Водосвятського на Валі Микульській, двоюродній сестрі Анатолія, але ось тепер виявляється, що й з цього боку рветься. А Скалозуб, не дивлячись на свій ультрачервоний патріотизм, більше не дасть.

— А знаєш що?—раптом блиснула Сріблюкові ідея.— Ти маєш якогось знайомого лікаря, або аптекаря?

— Ну?—не розуміючи його думки, спитав Водосвятський.

— Маєш чи ні, кажи раз?

— Ну, хай маю. Але що з того?

Сріблюк підморгнув і взяв його за ґудзик піджака.

— Слухай но, сватку. Мусиш в тому добре орієнтуватись. Дам тобі добру раду, але пам'ятай, що річ трохи є небезпечна. Отже скажи, чи не могла би евентуально Валя піти з тобою десь на довший час?

— Ну, могла би...

Водосвятський щось своє думав і слухав, нетерпляче й гидливо скрививши губи. Ці галичани занадто вже дрібна публіка, мудрує, мудрує, а вимудрить щось нікчемне.

— Та швидше кажи, в чому річ!

Сріблюк склав бубликом, як євреї, два пальці й підняв його до носа собі. Прижмуривши одне око, він лукаво сказав:

— Але чекай же троха. Панни Валі ще нема і... Ну, добре, я вже кажу далі. Отже так: най панна Валя піде з тобою ніби до театру, але так, щоб евен-

туально ніхто із знайомих її не міг там бачити. Власне, так, щоб вона могла прийти до тебе...

— Господи, Юльцю, вона щодня буває в мене, чорт їй-богу! Сам же знаєш.

— А! Вже добре. Але на довший час. Я знаю, кілько вона у тебе сидить? Отже так: скажи лікареві, най тобі дасть рецепта кантаріди. Розумієш? То єсть така річ, що як дати якій панні, то хоч би вона пані була найморальніша від усіх святих, а всьо забуде й стане, як єдвабна. О, то моя рада..

— А, дурна твоя рада!—розсердився Водосвятський.—Без всяких твоїх кантарід візьму її, коли схочу. «Кантаріда!» Тут є річ більш серйозна. Перш за все, чи вона ще схоче братись, хоч це й станеться. Чорт її ще знає, може вона вже не така й незаймана, як ми собі думаємо. Такі моральні якраз і дивись... Та чорт з цим, а як не схоче братись?

— То є рація... То є рація!—Злякано й швидко захитав головою Сріблюк.—Маєш абсолютну рацію!.. Слухай но, а як вона завагітніє?

— От про це й я думаю...—покусюючи губу пробурмотів Водосвятський.—Але... Є ще така річ. То одне, а тут друге. Ну, добре. Допустимо, вона завагітніє, чи як там, і ми повінчаємось, все як слід. Чи вона переведе на мене свій маєток? От може вийти історія! Що я женюсь, а вона ні копійки. Ха!

Водосвятський злісно засміявся.

— А може, мордоворот проклятий! Може. Щось таке вона ніби й натякала мені... Що чоловік мусить щось таке... що погано, коли чоловік живе на жінчині гроші... Словом, якась там ідейно-сантиментальна дурниця...

— Ну, це в неї тільки ідейність, це не може бути,— заспокоюючe сказав Сріблюк.—Аби її, прошу вас, прикрутити, аби вона сі згодила, а тоді все можна... Най підпише вексель, та й уже. Не хочу вінчатись,

заки не підпишеш векселя. Маю ідейні завдання, маю себе чимсь удержувати, а шлюб з тобою мене стіснить, отже прошу ласкаво о компенсацію!

Сріблюк весело засміявся, потер руки й бадьоро ударив Водосвятського по плечі.

— Не журись, вуйку! Ми сі не дамо себе кругом пальця обвертіти. Менше з тим. От абись робив то швидше. Раз-два. Грошей нема. Той Скалозуб сі лютить, як пес. Ви, каже, з хлібом гроші їсте.

— Так!—тріпнув головою Водосвятський.—Вексель не погана річ! Це—ідея. Браво, Галичина!

Він повеселішав і почав розпитувати про Діну. Сріблюк одповідав дуже охоче, весело, пускаючи віци, молодцювато підкручуючи вуси, але все ж таки так обережно, що з його слів нічого не можна було вивести певного: чи віддалась йому Діна, чи ні, чи дасть грошей, чи не дасть. І як тільки попалась нагода, він непомітно перевів розмову на Олесю. Водосвятський прояснішав ще більше й почав розпитувати про неї. З одповідів Сріблюка знов нічого певного не можна було вивести, але було таке враження, що Олеся дуже зацікавлена Водосвятським і, можливо, навіть закохана. Діна обіцяла неодмінно привести її сьогодні на засідання, але не знати, чи вона піде. Якщо піде, то, безумовно, не за-для відродженства, а за-для прекрасних очей славного редактора й борця за велике діло—Миколи Водосвятського.

Микола за такий жарт зім'яв співредактора, повалив на канапу й став лоскотать, від чого Сріблюк заверещав і забив ногами, як у припадку.

В цей мент зачувся голосний стук у двері й обидва схопились.

— Ввійдіть!—крикнув Водосвятський.

Розчинились двері, і на порозі з'явились: попереду Федоренко під ручку з Діною, а за ними Олеся й

Валя. Федоренко галантно-жартівливо оступився й витягнув до дам закликаючим жестом руку.

Дами ввійшли, а за ними Федоренко.

— А що? А хто привів прекрасну половину відродженства? Хто?—жартівливо-хвастовито крикнув він і сам добродушно засміявся.

Його не слухали, бо прекрасна половина, миготячи капелюхами, щебечучи, сміючись, почала вітатись, роздягатись, поправляти зачіски. Сріблюк не встигав кидатись від одної до другої, здираючи з дам їхню одежу з такою поспішністю, немов це були на них удави. Допомагаючи Діні, він все ж таки встиг прошепотіти їй на вухо:

— Найпрекраснішій зорі славної нової України вітання її сердешного раба.

За це Діна помалу скосила на нього очі, потім закрила їх і зідхнула. Але зараз же підбігла до дзеркала і, загорнувши вуаль на капелюх, стала чепурити зачіску. Водосвятський стояв коло столу, поважно напнувши шию й поглядаючи на Олесю, яка, видно, почувала себе трохи ніяково. Вона довго не хотіла йти з Діною, одмовлялась тим, що не має ніякого відношення до політики, що йти для простої цікавости є образа для самих відрожденців, але Діна таки умовила її, давши слово попередити всіх, що Олеся прийшла «так собі».

Федоренко теж роздягся, акуратно й турботно повісивши своє пальто в такому місці, щоб ніхто не міг ні звалити його, ні забруднити. Потім вийняв хустку й витер своє жовте сухе лице з добродушно сонними оченятками.

— Ну, кого ж ще нема?—спитав він, помалу обводячи всіх поглядом.

— Ще мають прийти Скалозуб, Пампущенко й Стельмашенко Вадим,—попередливо одповів Сріблюк.

— Стельмащенко?—холодно здивувалась Валя.— Мені здається, що йому серед нас не місце.

— О, пані добродійко!—хапливо сказав Сріблюк.— Ми про це вже балакали й не будемо ще раз піднімати питання.

Валя потиснула плечима з таким виглядом, немов говорила: «Прошу. В такому разі беріть на себе всю відповідальність».

Як звичайно, вона була одягнена в дуже просту, навіть бідну, темного кольору, кохточку, підперезана була ремінцем і через те, що не мала на собі корсета, живіт випинався, як у літньої жінки. Вона одягалась просто з принципу й не носила корсета для того, щоб не перешкоджати вільному, природному розвоєві тіла. Олеся часто змагалася з нею із цього приводу. Їй було ніяково за Валю, хотілось, щоб вона якось підібрала свою баб'ячу, роздавлену фігуру, щоб приховала її незграбність і важкуватість. Але Валя поради Олесі вважала буржуазними, відносилась до них іноді навіть з гнівом і обуренням, доводячи, що греки, найгарніші люди в усій історії людськости, не носили корсетів і мали все ж таки найкращі тіла. Через це саме вона носила черевики похожі на рукавиці, а коли ходила, то сильно надавлювала п'ятами, від чого боки в неї трусились, як холодець.

XIV.

І зараз же після цього зачувся стук, а за ним у дверях з'явилась постать самого Вадима Стельмашенка. Він ступив у хату, кинув усім «добрий вечір» і мовчки роздягся.

Водосвятський зараз же підхопив його під лікоть, кільки раз дружно похльоскав рукою по плечі і півжартівливо, півсерйозно представив усім.

— Ми знайомі краще вас...—сказала Діна, привітно киваючи головою Вадимові.

Олеся злегка почервоніла, вітаючись з ним, і гордовито прижмурила очі. Вадим на хвилинку зупинився коло неї, ніби хотя чищось сказать, але не сказав нічого й сів у куток.

Присутність Олесі на цьому зібранню, здивувала його й кольнула. Коли Водосвятський і Діна останній раз запрохували його, то разом і Олесю кликали. Але вона рішуче одмовилась. Водосвятський тоді непомітно підморгнув Вадимові і прошепотів: «Хочете парі, що піде?» І от, дійсно, пішла.

— Скалозуб буде?—стиха спитав Вадим Водосвятського. Той фамільярно тикнув його пальцем у живіт і прошепотів:

— Нетерплячка бере? Тільки ви з ним балакайте по зібранню. Він буде, буде сьогодні.

Вадим згодився прийти на зібрання після того, як Водосвятський натякнув йому, що Скалозуб дуже прихильно віднісся до таланту Стельмашенка й що цим можна скористуватися.

І Вадим тоді так само, як і тепер, хмуро посміхнувся.

Балачку підтримував Сріблюк, але Олеся мовчала й іноді поглядала в куток, де, якось зігнувшись і розтеряно задумавшись, сидів Вадим. Останні дні він усе був такий.

В цей час якраз прийшов Скалозуб. Це був стрункий, сильно й гарно збудований, молодий ще чоловік, бездоганно по-европейському одягнений, в смокінгу, рукавичках, в лякованих черевиках з верхом із жовтої замші. Трохи грубувате, але з виразно окресленими рисами лице його було чисто виголене, як і в Водосвятського. Зо всіма він поводився з якоюсь витонченою, підкресленою, офіціяльною чемністю. Говорив він як галичанин, хоч сам був у Галичині разів два, та й то дуже недовго. Любив уживати мало відомі на Україні вирази й трохи тим сам милувався. І одягався, і

поводився по-европейському, і балакав з зловживанням галицизмів Скалозуб не стільки з власного нахилу до цього, а теж з ідейности, з принципу. Звичайно українців вважають за мужичу, грубу націю. Українець—це, іншими словами, мужик. Самі українські селяни, коли хочуть определити себе з національного боку, кажуть: «то руський, а я хохол-мужик. Ми, мужики, не вміємо по-панському балакать», себто, по-руському.

Через це Скалозуб ніби взяв на себе обов'язок доводити прикладом самого себе, що українці—не тільки мужики, що есть навіть і такі европейськи одягнені, вихована люди з українською мовою, яка хоч і українська, але не мужича. Будучи чоловіком багатим, власником многих тисяч десятин землі, заводів і копалень, він прапор своєї европейськости ніс досить певною рукою.

Сам він колись належав до певної течії в українському громадянстві, яка ставила собі завданням боротьбу з русифікаторством. Боротьба ця мала характер яскравого шовінізму, який часом доходив до того, що робились по всяких містах України спроби зруйнувати динамітом пам'ятники руським поетам і діячам. «Україна для українців, геть руських, поляків, жидів і іншу погань!» Це була їхня програма, котра, яко спадщина, перейшла до відродженців.

З прибуттям Скалозуба в хаті стало тихіше. Водосвятський цілком споважнів, а Сріблюк навіть од Діни одійшов і захвилювався.

Він підскочив до Скалозуба, поміг йому роздягтися, повісив його дорогу шубу й шапку, а коли той привітався зо всіма, підставив йому стільця з радісною, тануючою посмішкою.

Сріблюк танув і радів при Скалозубові майже зовсім безкорисно. Він належав до тої частини галичан,

які, взагалі, танули перед російськими українцями. Як і більшість галицької інтелігенції, він був демократичного, селянського походження. Але вже не мав нічого спільного з тою демократією Галичини, яка героїчно витягала маси забитого польською шляхтою селянства до культурного, людського життя, яка збирала по крейцару поважні кошти на боротьбу з польонізацією; йому вже була чужа та інтелігенція Галичини, яка, живучи в найтяжчих, здається, на всьому світі умовах, може родити з себе справжніх героїв, подібних до героїв перших часів російського визвольного руху. Ні, він належав до тих теж ніби демократів, які мріяли про розвиток не демократії, які дбали не про якихось там селян, напівдикунів, а про розвиток великих національних капіталів; великий капітал — от ґрунт могутности всякої сучасної нації. Оскільки турбувала таких демократів сама нація, невідомо, але дуже часто кар'єра їхня власна бувала такими ідеями цілком забезпечена. Яко один з таких «ідейників», Сріблюк без здригування, захвату й побожности не міг чути слова «мільйон». (А про Скалозуба говорили, що в нього, може, і за мільйон перегнало.) Уроженець бідного, висмоктаного польською шляхтою краю, де найвидатніші члени української грошової аристократії рахують свої маєтки найбільше сотнею тисяч к о р о н, звиклий сам з малих літ до рахунків на крейцари, до урізування й ущіпування себе до мінімуму, Сріблюк просто пощирявся душею, уявляючи собі у к р а ї н ц я—мільйонера.

Як тільки ввійшов Скалозуб, Діна вся підтягнулась, як добрий, породистий кінь, торкнутий шпорами. Вона ввійшла в комітет недавно й була всього три рази на його засіданнях. Але на другому вже помітила на собі декільки раз уважний оцінюючий погляд «мецената».

Скалозуб зразу ж сів коло неї. Діна легко й граціозно повернулась до нього і з невеличким кокетством сказала:

— А ви, здається, запізнилися сьогодні?

— О?—здивовано й поспішно скрикнув Скалозуб, виймаючи масивного золотого годинника.—Дуже перепрашаю, але маємо лише за чверть осьму.

— Хіба?—засміялась Діна.—Значить, ми прийшли занадто рано.

Валя незадоволено щось шепотіла Олесі. Діна зауважила це, але їй було байдуже. Валя—це ж відома ходяча мораль.

Двері без стуку розчинились і в хату влетів клуб пари з самовару, що стояв біля порога. За самоваром виднілись чиїсь ноги в грубих чоботях. Потім самовар піднявся і, клекочучи та випускаючи з себе цілі хмари, влетів у хату. З хмар часом з'являлось широке, рябувате лице Івана. Поставивши самовар на стіл, він бігцем побіг до дверей, зачинив їх і знов вернувся до столу.

— А знаєте, паничу, яка оце тікищо сторія случилася?—вмить якось схвильовано звернувся він до Водосвятського, поглядаючи розумними, сірими очима на гостей.

Діна спочатку од здивування високо підняла брови на таку його фамільярність, але, побачивши, що всі зацікавились, з посмішкою озирнулась на Скалозуба й теж зацікавлено повернулась у бік Івана.

— А яка саме?—веселим панібратським тоном спитав Водосвятський.

Іван заклопотано подивився на бунтуючий самовар, швиденько прикрив його папером, потім камфоркою, продовбнув пальцем дірку й почав:

— Дуже, паничу, прискорбна. Убила кацапня одного нашого українця! Оце ось тікищо. Там січас поліція...

— Як? Якого українця? Хто такий?—посипались злякані питання.

— Самого настоящого. От того, що приходив колись до мене. Ну, так от його. Сестра його служила тут у лавушника, недалеко. Ну, служила, нічого. А в лавущника синок, звініть за слово, розпутник на весь світ. Почав чіплятися до дівки. Та і так, і сяк— не помагає. Тоді вона до брата. Той пішов поговорить. Не знаю, сам там не був, як вони говорили; Сонька горнична розказувала, у лавці це було. Тільки, говорить, що б він не сказав, а той синок йому: «брешеш, сякий-такий, ти з мазепинцями діла водиш, мазепинські книжки читаєш, тебе в тюрьму за це одправить нада». А лавушник кацап такий, що з самих лапацонів. Тут же в лавці й товариші його синка, хулігани на весь світ. Ну, Степан—хлопець гарячий. Каже Сонька, почервонів, розсердився. «Я, каже, мазепинець та на своїй землі, а ви чого прийшли сюди та нас зобижаєте. Гнать, каже, вас зцюдова треба». Ну, один тут, конешно, бах його. Степан до його, а другий як схопить пляшку з пивом та по голові. Степан упав, а вони тоді давай його пляшками, та ще не як, а як ото розіб'ється пляшка та гостре скло, так вони тим склом руба прямо в очі. Пошматували так, що тільки чуб та вуса видно, а то все м'ясо та кров. От така історія!..

— І помер той Степан?!—скрикнув Сріблюк.

— Кажуть, помер.

Іван витер рукавом лоба й знов хитнув головою.

— От як! За наше жито та нас же й бито. Та, кажуть, що хуліганам нічого й не буде за те.

Всі були дуже схвильовані оповіданням. Олеся сиділа з поширеними очима, зблідла. Потім раптом швидко підвелась і, ніби збираючись бігти, звернулась до Івана:

— А ви напевне знаєте, що він помер?

Іван потиснув плечима.

— Не можу сказать, панночко. Не допускають до його, поліція там. Бачив одним оком через плечі. Хто каже, що вже не диха, а хто каже, що щось ще хрипить у грудях. Може й не помер ще.

— А ви можете показать, де це?

Валя стурбовано підійшла до Олесі.

— Що ти задумала? Ради бога, Олесю, не вигадуй нічого.

Олеся здивовано повернулась до неї.

— Я нічого й не вигадую, я хочу піти туди. Може він тільки ранений, може помогти чимнебудь. Миколо Антоновичу, у вас єсть яканебудь чиста простиня, щоб можна подерти?

— Олесю!—строго вхопила її за руку Валя.—Дай спокій. Як можна це робити? Ти хочеш, щоб тебе арештували? Розуміється! Хулігани зараз же схопляться за тебе. «А от і мазепинці прибігли, от вони». І тебе, і нас арештують, а хулігани оправдаються. Заспокойся. Ідіть собі, Іване, ми з самоваром сами раду дамо.

— Правда, Олесю, не варто!—сказала Діна зляканим голосом.

Олеся з закиненою назад головою й гордовито прижмуреними очима мовчки дивилась то на Валю, то на Діну.

— Ну, добре!—одривисто сказала вона й сіла на місце.

Іван мовчки зазирнув у самовар, поправив камфорку і вийшов.

Піднялась гаряча розмова. Федоренко зі своїм звичайним здивовано-ласкавим виглядом змагався з Скалозубом. Обережно, спокійно, але з упертою, часом насмішкуватою самостійністю. Річ у тім, що Скалозуб був прихильник утисків на українців, а Федоренко противник. Скалозуб мав навіть спе-

ціяльний журнал в дуже дорогій палятурці з золотистими обрізами, в який виписував або наклеював вирізки з газет про різні випадки гоніння на українство. Закриття «Просвіт», клюбів, громад, заборони промов по-українському, увільнених з посад українців-чиновників, адміністративні заходи проти української преси, сваволя урядників, приставів, губернаторів, крупні й дрібні факти—всі акуратно заносились у журнал. Це був уже досить поважний том. І що більше набиралось «документів», то дужче радів Скалозуб. Його теорія була така: раз українців тиснять, давлять, роблять проти них заходи, значить, вони являють з себе якусь силу, щось таке, проти чого треба боротися, що треба помічати. Раніше ніхто й не знав, що то за українська нація, один собі «русский народ», та й годі. Ні, вибачайте, не один народ, а два, не один язик, а два. І що це так, то ви самі своїми насильствами й переслідуваннями краще всього нам і собі доводите це. І що з більшою силою будуть руські т а к доводити, казав Скалозуб, то швидше розгориться вогонь національної свідомости українців. Україна мусить заплатити за своє відродження.

Федоренко на це не міг пристати; підставляти ще незміцнілий, молодий рух під ломаку ворога,—це не науково й не політично.

Суперечка ставала все більш і більш палкою. Скалозуб уже стояв проти Федоренка і ввічливо, але гаряче говорив:

— Прбшу пана-товариша вислухати. Прбшу вислухати. Се є війна. Так? Прбшу вас, на війні, як на війні, мусять бути жертви. Нарід, негідний жертвувати, не є нацією, не є!

Федоренко дивився вгору й сухенько, щільно обтягнуте жовтою шкурою личко його виявляло веселе нетерпіння. Він кільки раз одчиняв рота, щоб одпо-

вісти, але Скалозуб не давав. Простягнувши руку в перснях, він провадив далі:

— Щоби мати якесь протиділáння, треба щоб було ділáння. Прошу вас, зверніть увагу на цікаву подробицю в цій історії. Руські хулігани не просто били якогось там дворника Степана. Ні. Вони поперше били «мазепинця». Се — знáменне явище, знаменне тим, що не одні вже інтеліґенти «мазепинці», а сам нáрід, дворники, селяни, робітники. Перепрашáю. Се одне. А друге, ви зауважили, як вони били? Прошу вас, коли б'ють розбитою пляшкою і намагаються гострим склом бити по очах, то ясно, що тут уже не проста сварка, а великий запас накипілого чуття, і воно довго збиралось. Їм не досить було, що він упав, вони, може, того й не помітили, а били з сладострастям, з насолодою. Я находжу це таким відрадним явищем, яке треба записати золотими літерами.

Тут раптом Олеся поривчасто встала й звернулась до Водосвятського:

— Будь ласка, дайте мені моє пальто, я піду додому.

Всі здивувались. Діна й Валя кинулись до Олесі з розпитами, але вона не хотіла нічого говорити й мовчки одягалась. Золотисті брови її були нахмурені з таким виразом, немов у неї дуже щось боліло.

— Олесю! Та скажи ж, у чому річ?—навіть строго спитала Валя.—Ти ображаєш нас.

Олеся одягла пальто, яке підніс їй Водосвятський, і застібаючись раптом звернулась до Скалозуба.

— Коли такі явища—відрадні, то... то не треба ніякого відродження Украïни.

Скалозуб, видно, вже розумів, через що Олеся так схопилась, бо зараз же хутко й увічливо одповів їй:

— Але ж не ми винні за сі явища!

— Все одно. Ми також. У всякім разі для нас не може бути нічого відрадного. Вибачайте, я, може, нічого не розумію, але... я не можу...

— Так,—згодливо хитнув головою Скалозуб.—Індивідуально ці явища для нас небажані, але з погляду розвитку...

— Ах! Я цього не зрозумію ніколи!—з кривою посмішкою перебила його Олеся.—Я знаю, що чоловіка били склом по очах. Ну та що там... Вадиме Трохимовичу, будь ласка, проведіть мене.

Вадим так само мовчки, як весь час сидів, устав і, при загальному мовчанню, вийшов з нею із хати.

XV.

Всім було трохи ніяково, немов, дійсно, почували себе в чомусь винними. Першою опанувала собою Валя. Вона находила вчинок Олесі нетактовним і чисто жіночим. За Валею заговорив Водосвятський. Цілком погодившись з Валею, він жартівливо зробив нагаяй Діні, яка приводить на серйозні засідання слабонервових панночок. За це він запропонував їй буги хазяйкою й дати всім чаю.

Федоренко якось занадто поспішно його пропозицію піддержав і навіть кинувся до пакунку старих Водосвятських, розпакував його й став витягати звідти: мазурки, смажену качку, домашню ковбасу, сало й т. п.

Тут прийшов Пампущенко, «Антипод», як його називали за цілковиту протилежність з Скалозубом. Це був досить високий, але трохи згорбленлй, також молодий ще чоловік з довгими похнюпленими донизу вусами і хмурими чесними очима. Його можна було назвати навіть гарним, коли б не таке просте й грубувате було лице. Одягався він завжди в чоботи з халявами й носив вишивані сорочки з стьожками. І починаючи з верхнього вигляду й кінчаючи всім світо-

глядом, Пампущенко різко відрізнявся від Скалозуба. Оскільки той любив галичан, остільки Антипод не любив їх. «Не українці, а якісь вишкребки»,— говорив він з ворожою зневагою.—«Ще вчить нас ідуть. Загилить би їх усіх звідціля, щоб аж зашуміли!» І наскільки Скалозуб любив витонченість, аристократизм мови, галичанізм й іноземні вирази, настільки Пампущенко гидував ними й балакав чисто селянською мовою, вживаючи навіть такі жаргонні слова, як «поштицо», «знацця», «восхищеніе» і т. п.

Єдине, що їх єднало, це була ненависть до руських, поляків і євреїв. Але й тут була ріжниця. Скалозуб ненавидів, але старався брати від ворогів усе, що можна, а Пампущенко нічого не визнавав за ними, нічого не хотів од них, до всього неукраїнського ставився з непохитною огидою. Через це, після того, як вигнали його з університету, він уже нічого не читав ні на одній мові крім української. Коли йому радили прочитати якусь цікаву книжку, то він перш за все питав:

— Українська?

— Ні, але...

— Ну, то плював я на неї!

Знайомих, крім українців, у нього не було. Всякий, хто заговорював до нього не по-українському, міг сміливо рахувати на грубу й ворожу відповідь. Сам Пампущенко ні до кого не звертався ніяк, як тільки по-українському. Чи на пошті чи в ресторанах, чи в редакції руської газети, з приватними особами й чиновниками, скрізь і завжди він говорив тільки по-українському.

— На українській землі, хай по-українському й розуміє, чортяка йому в черево.

Привітавшись, він, не звертаючи ні на кого уваги, голосно й сердито заговорив:

— А що? А я не казав? Чорт батька зна що пишуть, а люди не розуміють. Приїхав один чолов'яга з Масюківки. «Ну, каже, ваше «Відродження» таке, що з ним хоч до жидівського рабина йди, ні чорта не розшолопаєш». Гарно слухать!

Скалозуб посміхнувся.

— Хай виховуються, пане добродію,—сказав він, виймаючи цигарку з портсигара.

— «Виховуються»—зневажливо буркнув Пампущенко й одломив руками шматок ковбаси.—Добре виховання, як люди плюються. «Язика поламаєш з такими словами».

Це був пункт, на якому завжди стикались Скалозуб і його антипод. Нападав останній. На його боці стояла, як казав він, уся російська Україна, котра немов би аж корчилась від цих слів: «навіть», «ділання», «вражіння» і всіма силами протестувала проти них. А Скалозуб спокійно доводив йому, що протестує не Україна, а повітовий патріотизм, що українська мова тепер у процесі формування й що протести «земляків з різних Масюківок» є несвідоме й перехідне з'явище. Він приводив йому приклади всеї української преси в Києві і інших городах, де редакції газет закидаються листами всяких «земляків». Але ті всі протести ні до чого, бо один обурюється, що пишуть «майже», і радить писать «сливе», а другий жахається од «сливе» і присягається, що в їхній Масюківці нарід говорить тільки «майже». Третьому ж ні «майже», ні «сливе» не подобається, а тільки «шевченківський язик», ніби Шевченко міг говорити «пошти».

— Авжеж «пошти», а не «майже»,—неодмінно вставляв Пампущенко.

Але Скалозуб на вставки не звертав уваги й так же спокійно, з посмішкою силкувався переконати Антипода, що в виробленню мови треба рахуватися з за-

конами її, з науковими методами, а не з протестами людей, у яких думка не сягає поза Масюківку.

— Е, базікайте там,—знов перебивав Пампущенко,— закони, наукові методи! Чорт батька зна що вигадують та й називають «методи». Що то таке оте «методи?» Ну, що воно по-нашому значить?

— Спосіб, лад...

— «Спосіб, лад...»

Кінчалась іноді суперечка тим, що Пампущенко ввертав круте слівце, часто сам того не помічаючи, і Скалозуб, стиснувши плечима, одходив від нього.

Знаючи, про що вже буде мова, Водосвятський, щоб спинити Пампущенка, перебив його й розказав історію з Степаном. Пампущенко затих і якийсь час тільки очима кліпав, дивлячись прямо в лице Водосвятському. Потім умить страшно почервонів, тріпнув чубом і кинувся до своєї одежі.

— Чекайте! Куди ви?—здивувався Водосвятський.

Пампущенко з одним одягненим рукавом грізно обернувся до нього і вільною рукою показав у бік.

— Туди, де ллється українська кров! Розумієте чи ні, паничі? Туди, де вбивають наших. Боронить піду не язиком, а ось цими руками й кров'ю своєю, як треба буде. Розумієте тепер, чи заклало вам, пане добродію, га?

До Пампущенка кинулись Сріблюк і Скалозуб зі зляканим благанням не накликати погрому. Але Пампущенко, як сп'янілий, виривав у них пальто і з піною кричав:

— Пустіть! Я їм покажу мазепинців! Я їх перестріляю! Хай судять мене. Пора вже не язиком з ними розправляться. Пустіть, чого вам треба од мене? Ідіть к чортам! Пустіть.

Але його міцно держали, рішивши нізащо не пустить. Пампущенко оскаженів і почав пацати но-

гами, кусати руки, але його посадили на канапу й тримали з обох боків.

— А тепер до справ!—задихано сказав Скалозуб, одходячи до столу й витираючи хусткою сліди брудних ніг Пампущенка на смокінгу.

Валя й Діна зараз же швидко сіли в куток і наготовились, вони були схвильовані й налякані.

Водосвятський і Сріблюк, насівши на Пампущенка, міцно держали його. Пампущенко голосно сопів носом, водячи по всіх лютими й червоними, як у деяких риб, очима.

— Пустіть мене, я вам кажу!—хрипко й грізно часом кричав він.

— Лежи, стерво, лежи!—одповідав Водосвятський.— Прохолонь трохи.

Дякуючи інцидентові з Пампущенком, настрій у всіх був підвищений, більш рішучий, навіть у Федоренка (коли боролися з Пампущенком, він сам боявся підступати, а тільки ходив навкруги й схвильовано кричав, даючи поради або часом обережно ззаду придержував Антипода за край піджака).

Одбився інцидент і на програмі чергового числа «Відродження». Постановлено було передовицю написати про Степана, написати гостро, виразно, без солодкувато-журних зітхань та похитувань головою «Рідної Справи». Штраф грошима взяв на себе Скалозуб. Більше того, він сказав:

— Пишіть, не боячись н і я к и х штрафів, хай навіть закривають газету. Зараз же нову. Грошей вистарчить.

Тут Пампущенко сердито закричав:

— Ну, хай вам сказ! Пустіть, я вже прохолов.

Видко було, що, дійсно, прохолов і його пустили.

Після цього засідання пішло ще дружніше. Питання обговорювались швидко, енергічно, постанови робились одностайно, без звичайних непорозу-

мінь між Скалозубом та Федоренком або Водосвятським та Сріблюком.

Після передовиці ухвалено було дати статтю про політику «старих». Ідея така: «Старі» своїм розслабленим боязким пхиканням, своїм невиразним народолюбством, своїм загравання з урядом тільки шкодять справі відродження України. Годі церемоній! Час мужно показати, що український нарід доріс уже до того, щоб сміливо й одверто заявити в лице гнобителям своїм про кривди і долі свої.

Цю статтю доручено було написати Федоренкові, яко найкращому знавцеві політики «старих» (колись він був членом деяких їхніх товариств).

Далі постановлено було дати статтю про австро-російські відносини й ролю в них українського питання. В цій статті Сріблюк (йому доручили її) мусів тонко й дипломатично натякнути російському урядові, що утиски українців у Росії можуть викликати небажані наслідки. Війна з Австрією ось-ось вибухне. Хто знає, на чиєму боці буде щастя. Розумна політика вимагає, щоб серед власного табору не було незадоволення. Взагалі, Сріблюк мусів цю статтю написати обережно, так дипломатично, щоб ні до чого не можна було причепитись, а разом з тим п о ч у т и погрозу.

Нарешті, знову про есдеків. З ними постановили поводитись якнайгостріше. Ці безбатченки, прихвосні російських есдеків, шкодять національному відродженню може ще гірше, ніж чорносотенці. Останні, принаймні, одверто виявляють себе ворогами й кінець. Есдеки ж, називаючи себе теж українцями, але нічим свого українства не доводячи, граючись в пролетараманію й соціялізми, одхиляють робітників від їхнього дійсного завдання. В такому змислі постановили й статтю написати. При чому в ній же звернутись до всіх верств українського громадянства й кликати до спільної дружньої праці над визволен-

ням рідної землі з неволі і злиднів. Між іншим Скалозуб настояв, щоб виразно було підкреслено єдність інтересів усіх кляс українського народу. Цим і закінчилось засідання. Всі почували себе бадьоро, весело, хотілось чи співати, чи боротись. Навіть Валя не робила враження строгої клясної дами й незграбно кокетувала з Водосвятським. Діна ж весь час запишано поглядала на Скалозуба й загадково посміхалась. Один Пампущенко був хмурий і задумливий. Але на нього на звертали уваги, він майже завжди був такий.

XVI.

Стали розходитись. Пізніше всіх вийшли Водосвятський та Валя. На вулиці Водосвятський хотів узяти звожчика, але Валя не дозволила; вона принципіяльно не дозволяла собі їздити на звожчиках, коли можна пройти пішки.

— Пішки, так пішки!—згодився Водосвятський і просунув свою руку під її лікоть. Але Валя озирнулась навкруги й незадоволено сказала:

— Поводьте себе, Миколо, чемно.

Микола злісно прикусив губу: ця синьоноса дурепа ще сміла йому нотації читати, уявляючи, що йому справді так хочеться тримати її тощу руку.

— Боїтесь?—сказав він насмішкувато.

Валя з строгим докором подивилась Водосвятському в лице, аж зупинившись на хвилинку, і проговорила:

— Не говоріть дурниць, Миколо.

— Що ж тут такого дурного?

— Нічого. Залишім цю розмову. На вулиці треба себе тримати як на вулиці, а не в хаті. Кожну хвилину може хтось із знайомих зустрінутись. Я не хочу, щоб про мене говорили негарні речі.

Водосвятський сильно мовчки вдарив палицею по стовпику. Прохожий попереду хутко озирнувся.

БІБЛІОТЕКА НАУК. ТОВ. ІМ. ШЕВЧЕНКА

— Миколо! Я з вами йти не буду,—сказала Валя.
— Невже?
— Говорю серйозно.
— Та невже?

Валя замовкла. Водосвятський посвистував і постукував палицею. З темного простору неба падали легкі сніжинки, крутячись біля ліхтарів, як нічні метелики. Тротуар був рябий, весь у довгастих плямах від ніг прохожих.

— Ну, годі дути губи,—м'яко почала Валя.—Посердились трохи й годі. Ходім у цю вулицю, вона, здається, глуха, там візьмете мою руку.

— Не хочу!—грубо сказав Водосвятський.—Нам тудою не подорозі

Валя помовчала.

— Чого ж ви сердитесь?
— Не думаю сердитись.
— Ну, сядем на звожчика.
— Не хочу. Вже недалеко.
— Все одно. Сядемо. Звожчик!—крикнула Валя.

Троє візників здригнулись, зашарпали віжками й прожогом кинулись до парочки.

— На Верхню Зміївку. Скільки?—спитала Валя переднього.
— Полтинничок, бариня.
— Я—не бариня, а баришня. Полтинник дорого-Тридцять копеєк.
— Помилуйте, баришня... Накажи бог, без лишнього запросив.

Валя незгодно покачала головою й звернулась до другого. Той хотів сорок. Валя й на це не згоджувалась. Третій звожчик уже не виявляв ніякої цікавости. Тоді Водосвятський узяв Валю під руку, шарпнув до брички і, запихаючи її на неї, голосно сказав візнику:

— Верхня Зміївка. Ш і с т д е с я т копійок. Скоро.
— Слушаю, барин!

Валя сиділа з тісно стуленими губами й злісно витягненим тонким носом. У всій постаті з довгим, плескуватим станом, почувалась образа. Водосвятський посміхався недоброю посмішкою.

Звожчик їхав добре, строго покрикуючи й виявляючи найщиріше усердя. Минули Велику Михайлівську і спустились на Нижню Зміївку.

— Ви розумієте, що ви мене образили?—нарешті глухо заговорила Валя.

— Ні, не розумію.

— Дуже шкода. Такі прості речі можна й вам розуміти.

— А я от не розумію.

— Дуже шкода.

— Мені також.

Валя замовкла, але скоса поглядала на голене, насмішкувате лице Водосвятського.

— Що з вами сьогодні, Миколо?—нарешті сказала вона здивовано.—Ви так поводитесь, що я боюсь, чи будемо ми надалі знайомі.

Водосвятський стиснув плечима з таким виразом, немов хотів сказати: ну, що ж, так і буде.

— Може, ви тільки цього й бажаєте?—додала Валя.—В такому разі будьте чесні й скажіть одверто. Я не люблю нещирости.

— А, дайте мені спокій, Валю, з вашими щиростями!—злісно проговорив Водосвятський.—При чому тут щирість? Навіщо ці слова? Як ви поводитесь, так і я. От і все. «Щирість!»

— Як же я з вами поводжусь?

— Як? Так само, як я з вами. Ви знаєте, що я люблю вас, що мучусь, що теряю розум, а ви мені нотації читаєте, щоб я себе чемно поводив. Не хочу бути чемним і кінець. Не любите, не треба. А більше так не можу. Можливо, що й справді нашим відносинам буде кінець.

Валя поклала свою руку на його руку. Рука була вогкувата, холодна й гидка. Водосвятський схопив її й тісно здушив. Потім одпихнув і сказав:

— Не треба. Милостині не хочу. Їдьмо до мене.

Валя різко всім тілом повернулась до нього. Смугляво-жовта пляма її лиця була розкорячена здивованням.

— Що ви сказали? Куди??

— До мене,—вперто хитнув головою Волосвятський.

Валя схопила обома руками його руку й зашарпала.

— Миколо! —трагічним шепотом, з жахом зашепотіла вона.—Молю вас, схаменіться, подумайте, що ви кажете. Ради всього святого для вас... Ви ж обіцяли мені не говорити про це. Миколо, Миколо!

Миколі хотілось як жабу струсить з себе її холодні слизькі руки, в безглуздому стискові яких почувалась затаєна, боязка, судорожна похоть.

— Какой номер, барин?—раптом почувся голос звожчика.

Валя, як опечена, одшарпнула свої руки й сдсунулась, Водосвятський сказав номер і раптом обняв Валю. Вона забилась у його руках і повернула до нього лице з виразом жаху, показуючи ним на спину звожчика.

— Поїдемо. Говори!—глухо сказав прямо в рот їй Водосвятський.

Валя шарпнулась і голосно викрикнула:

— Звожчик! Стань.

Звожчик зразу зупинився. Валя зстрибнула й байдужим, спокійним тоном звернулась до Водосвятського.

— Будь ласка, заплатіть. Ми тут пройдемо пішки. Вечір такий хороший.

Водосвятський заплатив і вони мовчки пішли далі. Водосвятський знов постукував палицею, а Валя поглядала на нього й щось думала.

— Слухайте, Миколо...—раптом заговорила вона серйозно й урочисто.—Наші відносини набирають

брудний і неморальний характер. Ви знаєте мої погляди. Тим, що ви так поводитесь зо мною, ви показуєте, що не поважаєте мене й моїх поглядів. Я цього не можу допустити. Ми мусимо розійтись. Те, що ви собі позволяєте, я можу позволити тільки своєму мужеві. Ми ж поженитись не можемо. Через що, я вам уже говорила. Я не можу, не маю права давати своїм кревним страждання. Я знаю, ви скажете, як і казали, що це забобони. Не знаю. Ми занадто легко відносимось до цього. Легко сказать—забобони... Ну, добре, не будемо про це говорити. Нам зостається тільки подати одне одному руки і... розійтись, Миколо.

Закінчила Валя шепотом, низько схиливши голову. Водосвятський мовчав, дивлячись поперед себе з понурим виразом лиця.

— Ну, що ж, розійтись, то й розійтись...—промовив він задумливо.—Воля ваша, а не моя. Прощайте!

Він зупинився й простягнув їй руку. Валя злякано подивилась на нього.

— Так зразу?

— Чого ж тягнуть? Кінець, так кінець.

Валя озирнулась. Вони вже були коло її дому. Вона зупинилась очима на темних кам'яних воротях будинку. В них чорніла дірка фіртки.

— Ходімте туди!—потягнула Валя Водосвятського до воріт. Водосвятський покірно й помалу пішов за нею. Ворота були зроблені в будинку й за ним тягнувся довгий і темний прохід. В глибині подвір'я ледве помітно жовтіли на землі довгі смуги світла з вікон. В проході було темно, тихо й затишно.

Валя помітно хвилювалась, весь час витягала голову й прислухалась то направо, то наліво. Микола їй не заваджав. Умить вона обняла його руками за шию й немов ускочила губами йому в лице. Хотіла, мабуть, попасти поцілунком в губи, але попала

в щоку, після чого на тому місці зостався мокрий холодок від слини з губ. Тоді Водосвятський обхопив її й тісно пригорнув до себе. Валя забурмотіла щось злякано й ніжно, але він, як оскаженілий, м'яв її, цілував, роз'ятрював все більш і більш. Нарешті, Валя вирвалась і вибігла на вулицю. Там, задихана й безсила, зі збитою на бік шапочкою, з розстібнутою кохточкою на грудях, вона притулилась спиною до стіни й спочивала.

Водосвятський хотів підійти до неї, але вона замахала руками й благаюче, жахливо зашепотіла:

— Ради бога, іди собі. Іди, Миколко, іди додому. Я молю вас... Не треба... Я не можу... Завтра ми побачимось... Ми виясним... Ради бога...

— Можна мені зайти до вас, посидіти на хвилинку?— замість одповіді спитав Миколка.

— До мене? Тепер?—жахнулась Валя.—Як можна! До мене в кімнату?

В голосі крім жаху чулось і ще щось, жадне, схвильоване.

— Я посиджу п'ять хвилин і піду.

— Не можна! Що ви?! Анатолій Аркадієвич дома...

— Неправда, він виїхав у повіт.

— Чи той, його жінка, хіба не все одно?

— Та що такого, що я посиджу? У нас є справа. Нарешті, ви не дівчинка. А потім, можна пройти так, що вона не почує. У вас же свій ключ. Я хочу побути з тобою трошки, мені так тяжко якось іти.. Валю!

Валя розтеряно дивилась на Водосвятського. Він хотів обняти її, але вона раптом з жахом одіпхнула його руку й одступила крок назад.

— Ви збожеволіли?! Слухайте: тільки ви даєте мені слово, що нічого собі не будете позволять у мене? Даєте?

— Даю слово чести!

— Глядіть, Миколо, я вірю вашому чесному слову.

Чуєте? Нічого-нічого! Так?

— Абсолютно...

Валя допитливо подивилась на нього, потім, побачивши непорядок в одежі, хапливо застібнулась і мовчки пішла на ґанок.

Перед дверима свого помешкання вона, часто дихаючи, від сходів чи від чого іншого, шепотом, слабо й благаюче сказала:

— Глядіть же, Миколко! Не будете?

— Я ж слово дав! Одмикайте швидше...—грубувато наказав він.

Валя раптом відступила від дверей і злякано проговорила:

— Ні-ні, ідіть собі, ідіть! Я не хочу. Ідіть.

— Валя! Одчиняй двері!

— Миколо, я не хочу. Ви будете...

— Я нічого не буду. Давай ключ.

— Миколо... Я ж вам вірю... Я надіюсь. Ви слово чести дали, Миколо!

— Одмикайте! Хтось іде по сходах...

Валя злякано прислухалась і швидко, безшумно одімкнула двері. Водосвятський майже впихнув її в сіни і сам зайшов за нею.

В помешканню було тихо й темно. Валя навшпиньках пройшла в свою кімнату, ведучи в пітьмі за собою Миколу.

У себе в хаті вона хотіла запалить лямпу, але Водосвятський, тримаючи її одною рукою, другою замкнув двері на ключ.

— Миколо?!—шепнула Валя. — Що ви робите? Ради бога! Я кричать буду. Миколо, зараз же мені... Пустіть мене...

Але Микола схопив її вже обома руками, притиснув до себе й помацки пішов з нею у лівий куток, де стояла канапа. Валя щось бурмотіла, одпихалась руками об його груди, але не кричала.

XVI.

Виходячи після збірки з ґанку будинка, де жив Водосвятський, Олеся раптом схопила Вадима під руку, хутко потягнула вперед і зляканим шепотом заговорила:

— Ходімте швидше, ходімте! Господи, ще тільки цього не вистарчало!

Вадим здивувався. Він помітив, що Олеся глянула вбік, як виходила, і від цього схопила його руку. Він також дивився туди й нічого особливого не бачив. Правда, недалечко, спершись на лихтар, стояв якийсь чоловічок у чорному капелюсі і в пальті не мов у талію.

Але не він же її так схвилював.

— В чому річ?—спитав Вадим тихо. Олеся, не одповідаючи й не повертаючи ні в один бік голови, все так само швидко йшла вперед. Коли вони одійшли кроків на двадцять від дому Водосвятського, Олеся неголосно сказала:

— Озирніться й подивіться, іде хтонебудь за нами? Але старайтесь непомітно.

Вадим озирнувся. Кроків за двадцять від них ішов той самий чоловічок, що стояв під лихтарем. Щоб заспокоїти Олесю, Вадим сказав:

— Ні, нема нікого...

Олеся зняла свою руку з руки Вадима і з полегшенням проговорила:

— Слава богу. Там коло лихтаря стояв Ганжула; один тут такий собі літератор нещасний. Він мене, хто його зна за що, весь час переслідує. Куди б я не пішла, він зараз же звідкись береться й підходить до мене. Я його без жаху й огиди не можу бачить, а він лізе з якимись зідханнями, з уайлдівськими позами, словами якимись. Іде чи ні?

Вадим знов, стараючись зробити це як найнепоміт-

ніше, озирнувся. Ганжула йшов на тому самому віддаленню, заклавши руки в кишені свого пальта.

— Ні, не видко...—сказав Вадим.

— Напевне десь під стінами прокрадається. Я просто не знаю, що робить. А коли б зараз підійшов, я спосібна закричать на нього. Їй-богу. Цей ще гірший за тих. Ті хоч якось... нормальніше свій шовінізм виявляють. А цей?.. він так насичений іменно гнозом ненависти, жовчи й злості проти кацапів, що гидко до нього торкнутись. Корнійчук неестетично говорить на нього, що він весь як хронічний чиряк. Фе!

Олеся гидливо повела плечима й аж одвернулась убік.

Вадим був здивований: О л е с я так говорила про чловіка, лагідна, миролюбива, естетична Олеся? Або вже дуже була схвильована історією Степана, або мала щось давне проти Ганжули.

— Де ж він літературствує?—спитав Вадим.

— Ах, єсть тут один убогий журнальчик,—Ганжула редактором його. Там купка обижених хлопчиків записує його всякою дурницею. Такий собі нещасненький. І взагалі вони всі такі нещасні, мізерні, що просто часом до сліз жалко їх. Головне, знаєте, що всі вони страшенні бездари, але ще більше заорозумілі. Я не знаю, Вадиме Трохимовичу, що це таке, як можна бути такими? У них усе слова такі, знаєте, бучні,—модернізм, аристократизм, геніяльність. Один одного геніями називають. Серйозно, серйозно! Один видає тощу, жалкеньку брошурку, а другий, друг його, пише до неї передмову й називає генієм. Навіть сами себе геніями називають. І все Уайлда пропагують. Боже, якби Уайлд знав, що він матиме таких прихильників!

— Ви щось маєте проти них особисте?—обережно спитав Вадим, косо подивляючись назад.

Олеся помовчала.

— Так, я маю особисте, але... Ні, ви не думайте, що я маю якусь злість, ворожість проти них. На них ніхто не зверта ніякої уваги і ставляться більше з гидливістю до їхньої діяльности. Але, знаєте, часом жалко їх і... дуже гидко. Вони дуже... якби вам сказать?—по-льокайськи неохайні. Коли ви трошки їх полащите, вони будуть страшно вихвалять вас, зараз же в генії виведуть, дитирамби вам. А чимсь не догодіть, завтра же після дитирамбів все однімуть і обіллють брудом з голови до ніг. Серйозно. Якісь... я не знаю, чудні собі. Один час вони до небес вихваляли брата Модеста. Він давав їм трошки грошей на цей журнальчик. Не тому, що співчував їхнім ідеям, а так... ну, просто через те, що треба піддержувать українську пресу. А потім перестав, бо вони в тому журнальчику тільки інсинуації, пльотки пускають і ніякої, властиво, нема там літератури. Проби пера гімназистиків. Дуже рідко удається їм виканючить щонебудь у справжніх літератів. Ну, і вони зараз же почали на Модю друкувати найбруднішу неправду. Мені так було тоді боляче, що я з тиждень місця не могла собі знайти. А тепер цей самий Ганжула,—уявіть собі!—без усякого сорому залицяється до мене, переслідує мене. Я йому говорю, що не хочу його бачити, говорити з ним; він же дума, що я так говорю тому, що закохана в нього. Самолюбство якесь хоробливе, маніякальне. Він добре знає, що я не закохана (господи!), але сам собі не хоче признатись. Уявляєте собі це? Жінка в нього, дитина, а він закоханого Уайлда корчить. Я просто не розумію, що це таке! Але головне, що ця жовч, ненависть до всіх за те, що не признають і не помічають їх. Вони, щоб їх помічали, навмисне всякий бруд друкують. Ах, бог з ними! Я, здається, візьму Зою й поїду в село жить. Я не можу в місті. Інтриги,

заздрість, ворожнеча, злоба. Я сама цим заражаюсь і стаю собі гидкою. Правда, вам гидко, що я говорила так про цих?..

— Ні, але трохи здивувало...—тихо сказав Вадим. Олеся промовчала, дивлячись уперед хмурими очима.

— Я не знаю, може я це за Модю так говорю про них?—почала вона знов, неначе роздумуючи.—Але я й до того... І до того вони дуже не подобались мені. Я навіть... Ах, та бог з ними! Хай собі. Подивіться, будь ласка, ще раз, нема?

Ганжула йшов так само, уперто й не хапаючись.

— Ні, не видно.

— А ви чого такий чудний ці дні?—раптом спитала Олеся.—Я вас усе хотіла спитать. Ах, слухайте! Я ж вас вивела з збірки! Може, ви хотіли бути там. Так ви йдіть, я сама дійду, вже недалеко.

— Ні, я не хочу йти туди. Я прийшов, власне, щоб зробить одну пакість. Але це завжди встигнеться.

Голос був рівний, жорсткий.

Олеся здивовано, боком подивилась на Вадима і трошки похилила голову.

— А ви чого така... чудна зо мною?—спитав несподівано Вадим з легким усміхом.

— Я?! Я зовсім не чудна...

— Може я вас чимсь образив?

— Та ні, нічого... З чого ви взяли?

— Як ні, то й ні...—в'яло сказав Вадим і замовк; він бачив, що Олеся вже підняла голову й дивилась перед себе прищуреними очима.

До самого дому вони не сказали більше ні слова. Перед ганком Олеся зупинилась і, не подаючи руки, тихо, немов винувато проговорила:

— Зайдете до нас?

— Ні, Олесю Аркадівно, я не зайду...—простягаючи руку, стомлено промовив Вадим.

— Через що? Я заграю... Дома нема нікого...

Вадим пустив свою руку, подивився в землю, потім на Олесю, обвів очима її просто, але гарно вбрану постать і помалу з сумним докором сказав:

— Не треба бути нещирою, Олесю Аркадівно...

— Я нещира?!—дуже здивовано й тривожно скрикнула Олеся.—В чому? Коли?

На її милому «білому» лиці відбилась така щира й здивована засмученість, що Вадим знов простягнув руку й проговорив:

— Ну, я може помилився. Вибачте. І прощайте.

— Але в чому ж ви бачили нещирість? В тому, що запрошую вас до себе?

— Вибачте... Я так собі бовкнув.

— Ну, то ходімте, коли так.

— Ні, не піду. Тим паче не піду...—з натиском і якось жорстко проговорив Вадим і, церемонно знявши свого кашкета, уклонився й мовчки пішов назад. Олеся спочатку вражено дивилась йому вслід, а потім почервоніла, низько похилила голову й повільними, задумливими кроками пішла по сходах угору.

XVIII.

Тільки Вадим пройшов один квартал, як з-за рогу улиці вийшов Ганжула й переступив йому дорогу.

— Добрий вечір, Стельмащенко!—голосно, нервово сказав він.

Вадим хутко озирнувся.

— А ви тут?

— А ви хіба мене шукали? Шукали?—зараз же аж кинувся він і допитливо уп'явся в Вадима трохи витріщеними, з жовтявими баньками очима.

— Ні, я вас не шукав. Чого б...

— Ні, не ви, а може панна Микульська?

— Панна Микульська? Ні, здається, і вона не шукала.

Ганжула вийняв хустку й голосно, поспішно висякався з таким виглядом, що от він з цим покінчить і приступить до справжнього. Але висякавшись, він сховав хустку і так само спитав:

— Ви додому чи куди? Я, знаєте, гуляю по вулицях города. Ви знаєте, що таке город? Це — сифілітичний мозок. Читали рецензію Долинського на повість Криниченка?

Ні Долинського, ні Криниченка, ні рецензії Вадим не знав.

— Ви не в курсі наших справ? Розумію. Атож атож, розумію. Так-так... Це дуже зле й дуже добре, що ви не в курсі. Чекайте, я серйозно заінтересований вами. Атож, атож. Бажав зазнайомитись, бажав. Між іншим, панна Микульська не згадувала про мене?

— Ні, ми собі балакали так...

— Ага, ага! Це добре. А я, розумієте, гуляю. Ви думаєте тут довго буть у нашому Вавилоні? Чекайте, станемо. Я не виношу цих звуків трамваю.

Він зупинився й став чекати. Трамвай робив поворот. Як тільки завищали колеса, Ганжула затулив пальцями вуха й похилив голову.

Вадимові раптом стало жалко цю безглузду, пошарпану людину з якимсь переламаним лицем. Здавалось, голову його хтось узяв між руки, одною сильно придушив з лоба, другою під підборіддям і від того чоло стало мале, зморщене, а перенісся угнулось в середину.

— Ну, тепер ходім... Так не читали? А повість знаменита. Атож. Душа самотньої, великої людини. Ви повинні зрозуміти. Ми, індивідуалісти, як це не чудно, повинні організуватись. Та сволоч, ті, напихані золотом, кишені про свої інтереси дбають. Тепер шлунок живе й інші часті тіла в ціні, а благородні органи на цибулю ціняться. А вони також

Україну спасають, патріоти, меценати, сіячі рідної ниви! Ні, коли ти в герої записуєшся, так не лицемір. Патріоти: по-українськи говорити не вміють, родина вся по-кацапськи чеше, малоросіянство його тільки ж як оті стрічки та гопаки, що на сцені. «Але,цабе» та щоб покрутіше слівце сказати для параду. Ні, сіячі, це не так!.. Батько по-кацапськи балака? Одречись батька! Батьків, матері, жінки, дітей, своїми руками задуши їх, як котенят, як воно по-кацапськи запищить. Ногою розчави!

Він зупинявся і з якимсь хоробливим вибухом ненависти крутнув підбором по землі, неначе роздушуючи червяка.

— А не солоденькі жалі та зідхання! Показати кацапні, що дійсно ще не вмерла Україна. Годі знущань, зневаги, глузування, годі!

Він так викрикнув це слово, що дехто з прохожих озирнувся.

— Озираєшся, падлюко?—майже крикнув йому Ганжула.—А забалакай до тебе мовою тої землі, яку ти поганиш своїми ногами, ти що мені на це?

Мова його стала логічніша й складніша,—очевидно, тема була йому дуже відома й те, що він говорив, завжди палало в ньому.

— Дай йому нашу газету, дай! Що він на це? Одвернеться, посміхнеться. Чого наша преса така бідна? Чого? Ви знаєте, скільки «Самотність» має передплатників, знаєте? Сором сказать. Співробітники пишуть кров'ю, кров'ю, пане добродію, буквально, бо нема за що чорнила купити. Пальці надрізують і кров'ю пишуть. Гонорарів у нас нема, тиміямів нам не курять, ми йдемо тернистим, пане добродію, шляхом! Ми самотники! Ми грудьми прокладаємо крізь терни шлях черевам наших патріотів і батьків народу. А що маємо за те? Що? Наші поети, письменники гинуть від злиднів! У нас цінять тільки

тих, хто помер, бо не треба давати йому ніяких допомог і субсидій, які просто руйнують наших добродіїв. Просто руйнують! Черева їхні висихають, як порожні бурдюки. Гине Україна!

Вадим ішов помалу, не обзиваючись, але Ганжула, видно, і не потребував ніяких реплік, йому треба було самому говорить. Він ішов дрібним кроком поруч, якось боком повернувшись до Стельмашенка, і весь час гарячково прямо дивився на стомленопохилене лице того.

Вадим мимохіть одмітив, що Ганжула балакав з ним так, як можуть балакати з своїм чоловіком, тільки якому не все відомо і який, правда, ще не має твердих і певних засад. Ці засади й треба йому дати, треба чоловіка піддержати, і, взагалі, вияснити йому його самого. Через це мабуть тон Ганжули все далі й далі ставав з виразом вищости й строгіше. Ставити ж на ноги й виводити в люди, видимо, було найприємнішою й гордою мрією цього чоловіка. З дальшої балачки виявилось, що цілий ряд молодих поетів і письменників, яким тепер уся Україна поклоняється, винайдений ним, Ганжулою, він їх поставив на ноги, він їх зробив поетами. «Самотність» був органом переважно молодих починаючих талантів. Але знов таки як піддержувать, як ставити на ноги при таких умовах? Хіба черевані клопочуться, чим живе письменник? Хіба юрба може розуміти вищу індивідуальність? Хіба Вадим, наприклад, по собі не знає, що значить суд юрби, що значить ця череда, яка зветься народом? Що таке Україна? Череда мужиків, якими захоплюються народолюбці. Культура, мистецтво, прекрасне високе мистецтво,—все топчеться в багні мужикофільства або пролетарофільства. Той у юрби славний, хто опише шкапинку мужика, традиційну бідність, налоги. Яке це має відношення до мистецтва, до релігії вибраних душ,

до творців, які йдуть своїми, невідомими юрбі шляхами? Яке? Пошлість—це закон юрби, пошлість—як порох, що лягає на чергу...

Вадим зупинився на розі двох улиць і чекав якоїсь павзи, щоб попрощатись. Але Ганжула, думаючи, що Стельмашенко зупинився для того, щоб краще слухати, ще з більшим запалом заговорив:

— Ви знаєте, що таке екстаз ненависти? Знаєте? Ні, кажіть, знаєте?

Видно було, що йому хотілось, щоб Вадим сказав «не знаю».

— Не знаю...—сказав Вадим.

— А-а, не знаєте! Ви поживіть тут, поживіть, тоді ви пізнаєте, коли, розуміється, ви не черево, не баран з череди! Тепер ви ще не можете розуміть.

Вадим, дійсно, якось слабо розумів його. Чи тому, що не дуже старався зрозуміти, чи були в Ганжули протиріччя. Один раз він говорить про якусь палаючу, велику, надзвичайну любов до України. І в той же час із зневагою висловлюється про «чергу мужиків», про «замурзаних творців» робітників, про ліберальів, демократів, черевань, про всі, виходить, кляси тої самої України. І говорить з ненавистю, з жовчю, з накипілою, намученою, нашарпаною образою. Так до кого ж любов? До співробітників «Самотности»? До самотности ваших душ?

Вадимові знов мимоволі жалко стало цього, замученого самим собою, чоловічка. Дійсно, як чиряк якийсь, болючий і гидкий, була його душа повна гною, всяких обид і образ спухлого самолюбства. Справді, видно було, що він на все пішов би, щоб про нього говорили.

— Чекайте, я вам мушу прочитати одну свою статтю. Ходімте до мене!—взяв за руку Стельмашенка Ганжула.—Це недалеко, два кроки. З жінкою моєю познайомитесь. Треба вам ближче бути

до нас. Ми повинні тісніше всі... Я вас представлю нашій редакції... Ви читали мої вірші «До загублених зір»? Я там те саме говорю, що в статті «Крайкома». Наші патріоти аж запінились, як прочитали. Не люблять.

Вадим спочатку хотів вставити слово, одмовитись од візиту, але потім махнув рукою і мовчки йшов, з в'ялою цікавістю слухаючи нервовий хоробливий плескіт слів Ганжули.

І тільки аж перед дверима квартири, коли Ганжула з нервовою дражливою хапливістю почав шукати по всіх кишенях ключа, Вадим спитав:

— А чого ви, слухайте, думаєте, що я ваш однодумець? Через що саме? Я не... з чогонебудь, а з цікавости...

Ганжула перестав шукати ключа й здивовано подивився на Вадима.

— Як з чого? З ваших віршів. З вашого життя. З відношення до вас ваших колишніх товаришів.

— І невже це цілком ясно, що я... ваш однодумець?

— Мені здається, пане добродію,—серйозно й строго сказав Ганжула,—що всякий дійсний син України—наш однодумець.

— Ну, хіба що так!—посміхнувся Вадим.

Ключ, нарешті, знайшовся. В двері шугнув із хати запах брудних, інтеліґентських злиднів. Звідкись чувся дитячий плач. В «кабінеті», де був тільки стіл, один стілець та шафа з книжками, стояв молоденький парубчак з висмоктаним личком.

— А, Голубецький!—недбало, але привітно кинув Ганжула.—Ну, що, як? Познайомтесь. Стельмашенко, Голубецький... А от моя жінка. Марусю, чай є? Даси нам? Позволь представить тобі Стельмашенка. Чого то Богданко кричить? Знов? Скажи йому, що я йому вуха витягну аж до стелі. Мене цей крик...

— Він упав, Іване...—заспокоюючe сказала Ганжулиха й причинила двері. Крик хлопчика став глухіший.

— Читали, Іване?—протягуючи якусь книжку, видимо, журнал, сказав Голубецький теж недбало й ніби з утомою. На сіренькому личкові його бліда заграла холодна насмішка, не до Ганжули, але до книжки.

Ганжула поспішно взяв, ще поспішніше кинув Вадимові «сідайте, будь ласка» і, низько нахиливши лице до журналу, будучи, мабуть, трохи короткозорим, став читати, хутко водячи головою до кінця рядка й знов уліво.

— Сідайте, з ласки вашої...—сказала Маруся й підставила Вадимові стілець. Він подякував, озирнувся і, не бачачи більше стільців, зостався стояти.

— Я, власне, на хвилинку. Статтю одну перечитати.

Ганжулиха тривожно скоса поглядала на чоловіка. В димові вона зразу подобалась своїми спокійними руками, голосом і особливо посмішкою, якоюсь дуже чистою й милуючою. Сама була негарна, з занадто широким носом і далеко розставленими очима.

Раптом Ганжула з усієї сили шпурнув книжкою в куток. Книжка захурчала листами й розпласталась.

— Ах, ви ж падлюки! Ах, ви ж... поганці!

Він ступив два кроки вперед, два назад, дрижачими руками для чогось обсмикуючи на собі жилет.

— Та, ви так?! Так ви так, продажні душі всякої демократичної сволочі? Ти читала цю мерзоту на моїх «Героїв?» Читала?

Жінка обережно взяла його за руку й почала:

— Іванку, послухай...

— А, дай ти мені спокій! Падлю-юки!!—раптом заверещав він і, кинувшись у куток, схопив книгу, знов зо всеї сили шпурнув її об землю, почав топтать,

гарчать. І видно, в той же час знаючи про те моторошне враження, яке робить цим на присутніх, і ще більш лютуючи від цього, не знаючи, що зробить, в одчаю злости схопив книгу з підлоги й почав рвати її. Книга була добре зшита, не піддавалась. І це ще більш лютило його. Очі стали якимись пукатими, перекошеними в різні боки, рот скривився гримасою люті. І раптом він, не то заридавши, не то завивши, упав на підлогу, схопив себе руками за голову й почав нею товкти об землю. Жінка, видно, знайома вже з цими сценами, хутко, але майже спокійно підбігла до нього, міцно взяла разом з його руками в свої руки голову і стала тримати.

Озирнувшись до Вадима, вона зробила йому знак вийти з кімнати. Голубецькому теж.

Голубецький на вулиці сказав Вадимові:

— Старайтесь тепер з тиждень не бачитись з Ганжулою, коли хочете бути з ним в хороших відносинах. Возненавидить вас.

Вадим нічого не встиг сказати.

В цей мент до них підбіг якийсь чоловік у сивій шапці з «малоросійськими» вусами, весь якийсь піднятий і закричав до Голубецького:

— Ганжула дома? Ви куди?

— До Ганжули не можна,—неохоче й з холодною недбалістю сказав Голубецький.

— А дома, я вас питаю? Сто чортів вам у черево, я питаю, дома Ганжула?

— Та чого ви кричите, Пампущенко? Тут не...

— Того кричу, що кацапня нас, дурних хохлів ріже! Чули? Убили чоловіка. Ходімте! Де ті револьвери, що дав Стовбій! Годі з ними, газетками годі!

Голубецький хотів його спинить, але Пампущенко заревів на нього:

— Та плював я на тебе й на твою конспірацію, горобеня ти паршиве! Я не вашою конспірацією

з ними пощитаюся! Ганжула дома? Мені нараду з ним треба.

— Дома!

— Ну, так би й скавчало!

І не глянувши на «горобеня», Пампущенко як вихор полетів у ворота. Голубецький постояв і помалу пішов за ним.

А Вадим теж помалу повернувся й задумливо попрямував по вулиці.

XIX.

Тижнів через три після першого листа, Олеся дістала від Юрія другого:

«Пишу тобі вже з Лип'янки. Ти, розуміється, будеш здивована. Але ще більше здивуєшся, коли прочитаєш усього листа.

Хочу списати тобі все з самого початку й так, як писав би самому собі. Хочу, щоб ти зрозуміла мене як слід. Я знаю, ти, може, і рада будеш по великій доброті своїй за мене, а також і за родину нашу, а все ж таки в погляді твоїм без цього листа мого було б і непорозуміння, і, може, тайний, невідомий тобі самій, сором за мене.

Ну, слухай сумну й смішну повість мого «відродження».

Як і де я дістав способів пробратись за робітника в економію—це нецікаво й непотрібно писати. Факт той, що мені пощастило досить швидко це зробити,— через тиждень після того, як я тобі написав того листа, я вже входив у ворота панського двору як робітник. До цього моменту я майже не жив. Нерви, самопочуття мої були весь цей час в підвищеному стані чекання. Уяви: навіть те, що в мене майже зовсім не було сну, не злостило й не хвилювало мене. Це ж усе було не справжнє, покищо. Все прийде, все зміниться т а м.

І от я вже прийнятий і записаний у конторі. Мене зараз же послали на роботу в клуню. Розумієш, біла моя, це слово «на роботу?» Ні, мабуть, не розумієш. Скажу тобі, що я, здається, в житті своєму так не хвилювався, як у ті хвилини, що йшов від контори до клуні.

В конторі мені сказали заявитись прикажчикові Гандзі. Я так і зробив. Прикажчик Гандзя, рябуватий, з салдатською виправкою, зустрів мене, як справжнє й безапеляційне начальство. Віриш: я без усякого вагання почув перед ним страх. Це дуже цікаво. І зараз же зрадів за цей страх, за свою покірну й разом з тим хмуру позу перед ним. (Знов таки зовсім не вдавану! Я навіть почував щось відповідне цій позі).

В клуні віяли зерно. Крізь порох, що клубами вився над головами людей, я встиг розглядіти декілька червоних і жовтих віялок. Кожна з них видихала з себе, як захаканий кінь у мороз, клуби пару, пороху та полови. Біля кожної вовтузились по кілька дівчат і чоловіків, щось насипаючи в віялки, щось вигортаючи з-під них. По мені пройшов страх: я ніколи не бачив як слід, як віють зерно.

Робітники відразу почули в мені щось не зовсім звичайне. Я гостро чув на собі їхні пильні, критичні й насмішкуваті погляди, якими вони водили з селянською одвертістю по моїм лиці, руках, ногах, по всьому. Я знав заранні, що білі й невеликі руки, не мужиче лице повинні викликать у них всякі підозріння. І тому зараз же попередив їх, голосно заявивши Гандзі, що я служив до цього за писаря, так що, мабуть, забув роботу, то щоб на мене не дуже сердились.

І уяви собі: це зробило зовсім несподіване мною враження. Я, придумуючи цього «писаря», по теорії ймовірности та по теорії клясової боротьби споді-

вався, що «писарство» моє мусить викликати з боку робітників як не вороже, то холодне відношення. Але вийшло зовсім не так: почувши, що новий товариш був за писаря, робітники перш за все перестали так пильно й насмішкувато оглядати мене,—їм стало ясним і зрозумілим те, що видавалось раніше чудним. А потім як не як, а писарем був! Раз пішов такий чоловік у скарб, значить, не гордує простими людьми, а крім того має якусь серйозну біду,—без лиха ніхто у скарб не піде.

Навіть Гандзя зрозумів, що від чоловіка в таких обставинах не можна вимагати чогось надзвичайного. І він поставив мене на легку й просту роботу: вигортати з-під віялки зерно.

Признаюсь, спочатку ця привілегія навіть засмутила мене: навіть тут моє панство обізвалось, навіть тут на мою долю випадає легеньке! Але через якийсь час я вже почав думати, що мені дали якраз найважчу роботу: інші могли рухатись, ходити, нахилятись і розхилятись. Я ж весь час мусів сидіти, зігнувшись, або стояти на колінах і робити одноманітні рухи, не маючи змоги змінити позу. А до того ще цей порох! Мені здавалось, що він тільки коло мене був. Він їв мені очі, спирав груди, лежав густим, липким шаром у роті й кусав усе тіло,—як він пробрався крізь одежу, я ніяк того не міг зрозуміти. Словом, я був щиро переконаний, що прикажчик Гандзя навмисне поставив «господина писаря» на таке місце: покуштуй, мовляв, чим то пахне!

І тут я вже почув не теоретичну, а справжню ворожість до доглядача.

Обідав, полуднував і вечеряв я в цей день, не розбираючи ні смаку, ні місця, ні людей. До мене не чіплялись, розуміючи мій стан. Чоловік, може, про якісь «бамаги» дума, а тут—маєш: їж борщ скарбовий.

Коли кінчали роботу, я вже майже нічого не почував, крім страшенної, надзвичайної втоми. Як я спав цю ніч і чи спав, не знаю. Пам'ятаю, я лежав на полу, як у гарячці, як у безпам'ятстві. Бідне моє тіло, незвичне до якогось навіть маленького зусилля і розчавчене дванадцятигодинним рухом, зуміло й щеміло все так, як щемить, коли їдеш у поїзді діб зо двоє і потім ляжеш в хаті у себе. Куди там так? В сто раз гірше! Говорю тобі, я навіть нічого не помічав круг себе. І тільки цим можна пояснити, що я все ж таки пробув тут шість днів. Цим у головній мірі.

На другий день, коли ми встали о п'ятій годині (уявляєш: о п'ятій), я весь нив і болів. Шию так крутило, неначе там засіло з десяток жорстоких ревматизмів, наче її ломив хтось, ломив і, не доломивши, кинув. Руки, ноги, клуби, пальці рук, мускули живота,—все нило, боліло, стогнало.

Над вечір стало легше, якось притупилось чи розім'ялось. Але ніч знов як у пропасниці, весь горів і чи спав, чи так лежав,—не знаю. В душі ж якісь клуби пороху, захвату й гарячкової бадьорости.

Нічого, розуміється, зв'язного, розумного, хаос і підняття нервів до найвищої степені, до такої, коли навіть ні втоми, ні нудьги, ні думок нема. Одне скажене горіння!

Але припала якраз неділя. Роботи нема. Павза. І я немов після буйного пияцтва спухлими й кривавими очима озирнувся круг себе. Але в цей день ще занадто багато хмелю було в моїх очах, щоб я міг побачити те, що побачив далі. Одначе вже, пам'ятаю, по мені проходив кільки раз морозець чогось тоскного й лякаючого. Вже я помічав те, що потім розрослось у мені до свого логічного кінця.

Ввечорі я випив з хлопцями горілки і, мабуть, від неї, або ж від того, що цілий день не робив і на-

пруження упало, заснув як убитий. В перший раз за той час, як виїхав з дому. Ти ж знаєш, який у мене буває стан, коли я висплюсь по багатьох безсонних ночах. Знаєш те чуття безмірної й безпричинної огиди до всього. Знаєш ту страшну втому, яка облягає кожну клітину мого організму.

От тут то я почав бачити в с е. Знаєш, що перш за все й піймав у собі? Гидливість. Це характерно, правда? Надзвичайну, непереможну, спазматичну гидливість. Можеш собі зрозуміти, як я мусів горіти, щоб ці три дні нічого не помічать. (Думаю, що в с е ж таки помічав, тільки мої спостереження не доходили до сфери свідомости, залитої в ці дні полум'ям гарячковости). Особливо мене мучило за їжею. Брудні руки, брудний посуд, брудні сорочки. Сякаються пальцями тут же за столом і потім, витерши їх чи не витерши, ламають ними хліб, який і я мушу їсти. (Часто за обідом бувають і більші непристойності). Їдять всі з одної миски, вмочуючи в неї свої ложки, облизані порепаними заслиненими губами. (Я мимоволі згадував Юлію Андріївну, яка так боїться мікробів, що після с е б е все кип'ятить. От сюди б її! За десять хвилин померла б від розриву серця, переповненого страхом і огидою).

Лайки, грубість рухів і жестів неописуєма. Обстанова страшна. Уяви собі низьке, темне й брудне корито, накрите дахом, з маленькими дірочками для вікон. Розміром трохи більше за нашу залю. В ньому живе тридцять-сорок душ. На земляній підлозі— мокра гниюча солома; стіни зелені від вогкости, з білими, пухастими, неначе інеєм вкритими плямами; скрізь мертві, посохлі мухи; дух поту, кожухів, дьогтю, махорки, цибулі, житнього хліба, людського дихання; щось кисле, застаріле, моторошне!

Я знов вражаюсь від свого горіння; як я не помічав уночі того, що потім з жахом помітив. Я кажу

про страшний, їдкий, сверлячий сморід і... паразитів. Це кошмар, моя біла, справжній, реальний кошмар! Коли мені дуже погано, мені завжди сняться сни, в яких я з чуттям божевільного жаху, огиди й одчаю бабраюсь в якійнебудь ямі, повній жаб, черви, гадючок. Тепер майже те саме було, тільки не в сні, а в дійсності. Я чув, як по мені лазили воші, такі ж самі, які я бачив на шиї в одного робітника. Може їх було не так і багато, але в мене було враження, що я засипаний ними, як зернами тої пшениці, що ми віяли. Як, як я не чув їх ті ночі—абсолютно не розумію! Тепер я лежав весь пронизаний жахом і такою огидою, що спазми, як хвилі ритмічно стискували має горло й груди. Я лежав, слухав, і готов був щохвилини завити криком божевільних. Не кажу вже про храп, сопіння, стогнання і плюскотіння сплячих поруч зі мною на нарах.

В ту ніч я рішив зараз же втекти, зараз же, ні хвилини не гаючись. Але... світло дня якось розігнало кошмарність ночі. Мені здалося, що я перебільшив. Треба знов поробити цілий день, стомитись як слід і я спатиму, нічого не чуючи. Я ж мусів знати, що буде. Гадав я також, що вдень не буду нічого помічати.

Але, розуміється, це я тільки хотів так думати. Я помічав ще з більшою гостротою. Від безсоння нерви знов підкрутились і запалали, але інакше. Тепер вони неначе всмоктували в себе все те, що я почав бачити.

Уночі ж я знов лежав, рівний, як наелектризований, і слухав. Спати? Господи! Що про це й говорить.

Але я вже міг думать. Я вже дістав якусь апатію жаху й огиди. І тоді я тільки зрозумів усе,— і себе, і їх, і Ріну,—все-все.

Перш за все я виразно побачив, що я зробив безглуздий, непотрібний, божевільний вчинок. «Чого

я тут лежу, я, Юрій Микульський?—думав я. — Серед цих чужих, глибоко чужих, нещасних, понижених, ограбованих, але все ж таки непримиримо чужих мені людей?»

Не тільки через гидливість вони були мені чужі, ти не думай. Я навіть розумів необхідність усього того, що бачив. Я розумів, що інакше й не може бути, це єсть обов'язкове з'явище в цих умовах. Навіть непристойності цілком логічні, цілком... як би тобі сказать?—натуральні, природні в цій обстанові. Умови роботи, їжа, все просто примушує бути непристойним. І не тільки їх, а й мене! Я розумів і їхнє відношення до цього, з першого погляду огидно грубе, мужицьке, брудне, але таке саме необхідне, як і саме поводження. Просто пристосування до умов. Ніякої природної неестетичности чи грубости абсолютно нема. Вони можуть бути в інших сферах далеко чутливіші, ніжніші, естетичніші, ніж найестетичніша пані. Це—серйозно.

Але в тому й єсть весь центр моєї трагікомедії, що я, визнавши навіть все це, не міг викинути з себе своїх почувань.

Господи! Я тільки в ці ночі зрозумів, що за малесеньке це наше «я!» Яке воно безсиле, яке незначне місце займає в тому, де живе. От я лежав на тих нарах. В мені чохала в висках і ухах кров.

Серце стискувалось і боляче щеміло від кожного вибуху крику, від гавкоту собак, від укусів бліх і вошей. Мозок горів, снував гарячкові образи, не спав, виснажував мене. І я, Юрій Микульський, я в усьому цьому процесі не брав ніякої участи. Не те, що не брав, а я не мав ніякої сили, ніякісінького значіння в ньому. Я хотів, щоб не чохала кров, щоб не горіла голова, щоб не було болючої огиди, щоб тіло й мозок мій заснули. Я всього цього хотів, дуже хотів. Але що з того? Без моєї волі, без спросу, без

мого відома (чи в мені ж?) ішла якась своя робота, ворожа до мене, глузливо-недбала. І що ж я таке після цього, я, те, що називає себе Юрієм Микульським? Що воно по суті таке? Невеличкий клаптик мозку з малесенькими правами, з малесенькою участю в цілому. Величезна більшість живе сама по собі і не питається в мене, як їй жити й що робити. Попади я в дім божевільних і забудь на віки себе й своє прізвище,—те все, що зо мною разом живе, що зветься «моїми» руками, ногами, шлунком, серцем,—все житиме собі й без мене.

І чого варті після цього всякі ламентації про свободу волі? Чого варті наші стремління? Наше «я» тільки пристосовується до того чужого, головного, з ким воно мусить жити. І горе тому «я», у якого нема згоди з своїм сожителем!

Все це я думав, лежачи на нарах і жахливо, гидливо щоменту чешучи те місце, де повзали й кусали паразити.

А мої товариші, ті, яких я жалів, яких рятував, для яких приймав тепер і раніше всякі інші паразити,—ті лежали й хропли усіма порами своїх здоровецьких тіл. Я їх жалів! Я, котрий нещасніше кожного з них. Вони можуть сміятись, спати, рухатись без мук, вони в згоді, повній згоді з тим своїм сожителем. А я?..

Ти не можеш уявити, як мені й жалко, і гидко було. Як хотілось до крови висміяти моє паршивеньке «я» за його чваньковитість.

Цю ніч я зовсім уже постановив рішуче покинуть економію.

Але світло дня знов дивним способом змінило мої думки. Я все ж таки лишився й на слідуючу ніч. Був я майже зовсім хворий. Думаю, коли б ще повпирався кільки днів, захворів би серйозно. Але цю ніч я вже був зовсім розчавчений і знесилений до

того, що навіть од паразитів не міг одганятись. Невимовна, тяжка тоска навалилась на мене, неначе величезна купа душних, смердючих кожухів. І під тими кожухами я мусів признати, що все, чого я хотів, за чим їхав сюди, від чого так хвилювався, — навіки недоступне мені. Не тому недоступне, що я не міг вижити в тяжких умовах сільського робітника (я ж не збирався ним бути), а тому, що я виразно почув, що я син тої среди, серед якої виріс і жив. Моя гидливість—не тільки нормальна огида до шкідливого організмові, ні, тут віки панства, тут віки певного виховання, літа звичок, правил і нахилів. Не я, Юрій Микульський, винен (щиро, без лукавства, без обману себе і других кажу це), а щось інше, щось подібне до того, що примушує Панаса чи Охрима поводитись непристойно, крадіж панського вважати за молодцюватість, що примушує їх у кожному панові бачити свого ворога, сте винне. Моє «я» хоче прийняти все те, що так любовно, так наївно й палко проповідує Ріна. Але моє «я» не само живе, єсть ще сожитель, спадкоємець моїх веселих батьків, моєї веселої, безпечної кляси, яка дала мені «незалежні» від того «я» нерви, незвичку боротись за себе, слабість і легкодухість.

А ти знаєш, що мене, властиво, урятувало від того, що я не лишився й не захорів у тому скарбові? Ніколи не вгадаєш!

Вранці я пішов чогось із клуні до кухні. Ідучи двором, я побачив коло ганку панського дому запряжену бричку. В цей час двері розчинились, і з будинку вийшов добродій у ботфортах з нагаєм у руках, трохи подібний до Анатолія. За ним пані чи панна в біленькій шапочці, одягнена як лялечка. І от вони, ці двоє, врятували мене. Побачивши їх, я так захвилювався, так забилось моє серце, що буквально виступили на очах сльози. Таким рідним, таким своїм

пахнуло від них на мене, так все у них було мені знайоме, звичне, легке, зрозуміле, дороге, що я трохи не кинувся до них і не підняв пані книжку, яку вона, сідаючи, впустила на землю.

Не заходячи в кухню, я вийшов за ворота економії й пішов у поле. Там я сів у якомусь рівчаку, поклав голову в руки й просидів довго-довго. Там у тому рівчаку я остаточно зрозумів, що не мені бути тим, кого шукає Ріна, не мені творити те, чого вона хоче.

О, не з полегкістю, не з лукавою тайною радістю, а з великим, щирим, плачучим сумом признав я це. Плакав Юрій Микульський, він щиро плакав, але тільки він, бо сожитель радів.

Звідти, з того рівчака я пішов просто до станції залізної дороги, а ввечорі, коли було зовсім темно, прокрався у наш дім у Липʼянці.

Я вштрикнув собі морфію й спав до обіду слідуючого дня.

Що далі писати? Далі не цікаво. (Та чи й те було цікаве?)

Я ходив по наших хатах, з любов'ю і соромом почуваючи на собі чисту, тонку білизну, почуваючи тишу великих, старих покоїв, пʼючи самоту довгих криваво-бурих осінніх вечорів.

Не буду говорити про те, що я думав і як думав. Бог з ним. Я знаю, що про мене будуть говорити товариші, як будуть говорити,—все передбачаю; болить серце і сором часто горить на моїм лиці,—але хіба вони знають те, що знаю я? Не в оправдання собі говорю я це, до чого тут оправдання, за що й перед ким? Кожний з тих, кого ми, панські діти, «визволяємо», є щасливіший за мене; з насолодою, без вагання я помінявся б усім з Охримом. Наша помилка є та, що ми з с в о г о, панського погляду цінили життя пригноблених. Для н а с їхнє становище видавалось

страшним. Для нас все їхнє життя представлялось зовсім не так, як воно є для них. І часто, о як часто, ми зовсім не того їм бажали, що, дійсно, було їм потрібне Ми часто не те вважали за страждання «меншого брата», що справді мучило його.

От це все я думав, ходячи в теплих, м'яких пантофлях по великих, чистих кімнатах. І вже не мучився й не мучуся від цього. Все має свою рацію й необхідність. Я буду робити те, що можу. Хай інші роблять своє. Кому що під силу. Я бачу, що тільки дуже сильні з панських дітей можуть погодити своє «я» з своїм сожителем. Такі роблять історію. Але одне я зробив .. негарне й фатальне. Я викликав Галю і... вона тепер моя жінка (ще не офіційно, розуміється). Вийшло це якось, дійсно, фатально й немов незалежно від мене. Я почував себе страшно самотним. Мені так хотілось кого небудь, хто б пожалів мене, приголубив, потурбувався й зігрів мою намучену душу. Але хтонебудь такий, кому б не треба було говорити про себе, оповідати, розкладати, хто навіть не міг би зрозуміти, коли б я не витримав і почав це робити. Спочатку я хотів викликати тебе. Але перед тобою мені було б соромно й треба було б говорити. Я згадав Галю, і така ніжність сбхопила мене, таким винним я почув себе перед нею, так хотілось, щоб іменно вона ходила тут по цих кімнатах, легенька, весела, щебетлива, проста, щоб вона сиділа коло мене й говорила щонебудь всім зрозуміле, трошки роблено-наївне, але миле. І я в той же мент послав верхівця на пошту з телеграмою Галі.

Через півгодини, ні, навіть тільки затих стукіт копит коня посланцевого, я вже жахнувся. «Що ж я роблю?» Уже в той мент Галя зразу згубила всі свої принади. Я навіть кинувся покликати когось, щоб послати догнать посланця, але... мій «сожитель» не пустив. (Тепер все можна на «сожителя» складать!)

Галя приїхала на другий де день. Я сам виїхав на зустріч їй і в ту ж ніч вона стала моєю жінкою. І в ту ж ніч я зрозумів, що тепер уже нікуди й ніколи я не піду. Я ваш. І так же, як Модест, як Анатолій, як мама, я буду чесно нести свій хрест, котрий поклав на себе в ту ніч. Не хочу говорити про Галю, вона моя жінка.

От і все, біла.

А тепер два прохання єсть у мене до тебе.

Перше. Піди з цим листом до Ріни (ти знаєш, де вона живе) і дай його перечитати. Я не виправдуюсь, не прошу прощення, я тільки хочу, щоб вона знала, як це все сталось. В город я не скоро приїду. Я буду жити в селі і тут робити для «меншого брата» те, що є в моїй силі. Що я почуваю від розриву з Ріною, не буду теж говорити, ні до чого тепер це. Але тільки не радість і не задоволення. І ще скажи їй: коли моя слабість і інше пожене мене до неї, до Ріни, коли кине мене їй під ноги, хай вона якомога дужче одшпурне мене від себе туди, де моє місце.

А друге прохання таке. Скажи Анатолієві й Модестові, що я погоджуюсь зо всім, що вони пропонують для врятування нашого роду й родини. Все своє попереднє касую.

Ти напишеш мені чи, може, приїдеш? Приїжджай лучче, тут треба твоєї помочі в усьому.

Обнімаю тебе. Твій і ваш Юрій.

P. S. Листа більше нікому не давай читати. А розказати те, що сталось у Лип'янці, можеш. І навіть прошу про це. Маму гаряче цілуй. Ю.»

XX.

Олеся з тихо-щасливим, просвітлим лицем зараз же пішла до матері і розказала те, що можна було. Бідна, мила мамуня, яка останній час не підводила голови з Толстого й посміхалась так кротко й сумно,

вперше радісно зібрала на лобі сіть своїх зморшок, вперше легко зідхнула й гаряче-гаряче поцілувала Олесю. Олеся знала, що цей поцілунок не їй призначався, але вона й сама ще своїх приклала б і дала б тому, хто їх заслужив.

Після того вона одяглась і пішла до Ріни Дорогою вона обдумувала, як їй бути з бувшою нареченою брата, але так нічого й не рішивши, тільки настроївши себе вороже й насторожено проти Ріни, прийшла до помешкання Піддубного.

Покоївка сказала, що панна Ріна в цей мент трохи зайнята, але напевне зараз же вийде. І попрохала гостю почекати в вітальні.

Олеся сіла й похилила голову. Вона рішила ні за що не тримати голову гордовито Це на других, хто не знає, що вона так робить тільки від хвилювання, що в неї тільки привичка така ще з малку, той дістає неправильне вражіння.

Але тільки в дверях з'явилась постать Ріни, як голова сама собою закинулась назад і очі холодно приплющились. Олеся встала і, чуючи, що червоніє, сказала:

— Вибачайте, що я вас турбую. Я прийшла з доручення брата.

Олеся знала в лице Ріну й Ріна знала Олесю, хоч знайомі не були. Ріна зараз же почула щось лихе, почула по чомусь в лиці гості,—по голосі чи по очах.

— Дуже прошу сісти. Що з Юрієм?—спокійно сказала вона, тільки трудно й довго передихаючи.

— Він прохав мене дати перечитать вам цей лист... —тихо й немов прохаюче сказала Олеся і вийняла з торбинки наготовлений лист.

Ріна взяла аркушики й стала читати з середини. Потім раптом підвелась і одривисто сказала:

— Я мушу вам вернути цього листа?

— Так... Я хотіла б...—винувато й ще тихіше проговорила Олеся.

Ця винуватість і змішання її виникли якось несподівано і, здається, результатом того, що Ріна видалась їй зовсім іншою в поводженню, ніж їй уявлялось. Щось було в цій постаті, з круглими, плавними лініями, в цих розумних і темних очах надзвичайно просте, тепле, привабливе.

— В такому разі позвольте мені прочитати цього листа у себе в кімнаті...—з блідою посмішкою сказала Ріна.—А ви, будь ласка, вже поскучайте, підождіть.

— О, прошу дуже!—поспішно й гаряче сказала Олеся.

Ріна чомусь довго й пильно подивилась на Олесю, потім хитнула головою й грудьми вперед і, трошки розхитуючись, вийшла з кімнати.

Олеся зідхнула,—їй весь час було чогось соромно.

Двері в сусідню кімнату були не зовсім причинені і видно було краєчок стола з шклянкою чаю, лікоть якогось чоловіка й миготячу постать другого. Вони голосно й по-руськи балакали. Говорив, здається, той, що ходив. Олеся бачила жовте кучеряве волосся, яке аж вилискувало од світла лямпи, коли він зупинявся.

Розмову було чути майже до слова.

— Ні, вибачайте, не націоналізм, не націоналізм!— говорив кучерявий.—Іменно в и — шовініст, ви! Ми всім бажаємо того, що вони собі бажають. Ай, вибачайте!

Здається, сидячий щось уставив.

— Ай, вибачайте! Ми таких космополітів знаємо. Во ім'я цього космополітизму, інтернаціоналізму ви нас і душите. Ви так само, як і ваші націоналісти во ім'я націоналізму. Але побачимо! Так-так!.. Щоб ви знали, що побачимо. ..Ой-ой, не лякайте страш-

ними словами. Так, ми соціялісти, марксисти й українці. Годі! Минув той час, коли нас лякали всякими словами. Так-так, ми марксисти й українці. І ви цього ніякими вашими посмішечками не знищете в нас. Щоб ви знали. І що б не казали чи ви, чи наші шовіністи, наші чорносотенці, ми все ж таки будемо й марксистами, і українцями! А того, що ви...

Тут щось сказав сидячий. Він говорив тихо й не чути було його слів.

— Ви думаєте?—закричав кучерявий —Помиляєтесь! Наша нація це... це знаєте що? Це туманність серед націй—планет, туманність в фазі формування в планету, але не абияку, добродію, планету. Так, хай ми ще ніби згусток одноманітної мужичої, народньої маси, але всі планети проходили цю фазу. Не забувайте, що наш край—багатство, «житница России», і не забувайте, що ніякі репресії, ні націоналістичні, ні космополітичні не спинять законів руху й розвитку.

Загрохотів стілець. Очевидно той, що сидів, устав. І тоді виразно почувся його підвищений з усміхом голос:

— Та чекайте, чого ви так дурно хвилюєтесь? Ціла агітаційна промова. Хто ж що має проти ваших біленьких хаток, вишневих садків, шкіл і тому подібних річей? Прошу!

— Ах, дякуємо!—уклонився кучерявий і видно було, як в щілині пройшла вниз і вгору смуга з його постаті.— Дуже дякуємо. Яка добрість! Але навіть ця добрість не щира, не з переконання, а просто по знайомству, для мене, для Ріни Андріївни, для Климентія Григоровича. Коли діло дійде до серйозного, до принципів, ви ж залишите сантиментальність і знайомство. Біленьких хаток у політиці...

Олесі стало скучно; вона встала й одійшла до вікна. Слухаючи цю розмову, вона не переставала

хвилюватись. І що далі, то більше й більше їй ставало ніяково, соромно й хотілось утекти. Вона з дивуванням уже думала про те, як могла одважитись з таким листом прийти до людини.

В сусідній кімнаті суперечка набирала все більшого та більшого запалу, пристав ще хтось, а Ріна все не йшла. Олеся стояла біля вікна й дивилась на темну вулицю, де в світлі лихтарів сунули постаті прохожих, немов пов'язаних між собою шнурком.

Нарешті, двері одчинились і спочатку вийшла Ріна, а за нею молодий чоловік у чоботях, з запалими, хмурими очима, рудий і з гострим підборіддям.

— Не можна, Осю!—сказала стомленим, як здалось Олесі,—голосом Ріна.—Треба всі способи випробувати. Не робіть безумств. Чуєте?

— Постараюсь...—бовкнув парубок і, чудно подивившись на Олесю, немов знаючи її, хутко пройшов у сіни.

А Ріна помалу й ніби лініво підійшла до Олесі й протягнула їй листа.

— Прочитала...—сказала вона тим же стомленим голосом.—Скажіть йому, що я дуже й щиро дякую йому за.., щирість. А також, що... Ну, це не інтересно. Бажаю йому... Ну й це не треба. Трохи несподівано...—раптом додала Ріна з винуватою й дрижачою посмішкою. Здавалось, вона ось-ось заплаче.

Олеся взяла лист, хотіла заховати його в торбинку, але швидко простягнула руку й шепотом сказала.

— Прощайте.

— Прощайте...—одповіла Ріна й провела її в сіни.

Вернувшись у вітальню, вона притулилась чолом до холодної вигладженої дошки дверей і довго стояла так. Потім також помалу одійшла, пройшлась по хаті й підійшла до піводчинених дверей:

— Петре Петровичу! На хвилинку! — покликала вона.

Зараз же вбіг Петро Петрович Панаєв, навіть не докінчивши своєї фрази, зверненої до кучерявого.

Ріна стояла серед вітальні, рівно й в'яло пустивши руки вздовж тіла. Петро Петрович з тривогою подивився на неї:

— Що скажете, Ріно? Що з вами?

— Зо мною? — мляво здивувалась вона. — Нічого. Я хочу поговорити з вами. Спривоу вашої пропозиції буть вашою жінкою. Я мушу прохати у вас вибачення. Сказавши, що я мушу подумати, я брехала вам. Я знала, що вашою жінкою не буду. Я тільки хотіла скористуватись вами для своїх цілів. І для того так поводилась, щоб ви зробили мені ту пропозицію. Ви колись казали Юрієві Микульському, на якій дівчині ви б не женились. А мені хотілось знати, чи женились би ви на мені, хоч я й не відповідала вашим вимогам. Я вас не обманювала, що була любовницею Микульського. Це й тепер правда. Ну, ви все таки хотіли мене за жінку. Але я вас не хочу. І ви мусите простити мені цю... цей експеримент. Я хотіла... чекайте... я хотіла раніше інакше вам сказати, болючіше вам зробить, а тепер... нема потреби і... Оце я вам хотіла сказати.

Панаєв зблід і весь час якось чудно, неодривно дивився на Ріну.

— Ви виходите за Микульського? — рівно й дуже тихо спитав він.

— Ні, Микульський женився на другій, — мляво сказала Ріна й байдуже, неуважно подивилась на Панаєва. Потім простягла йому руку й додала:

— Прощайте, Петре Петровичу.

Панаєв обережно потис їй руку й провів очима аж до дверей.

XXI.

Страйк мав от-от припинитись від знесилля робітників. Серед страйкарів уже одверто чулись протести проти страйку, голодні жінки й матері родин бігали одна до одної, підструнчувались ще більш й накидались на своїх чоловіків, братів, дітей. Гартованців, особливо Микиту Заможного, колишнього штундаря, якого перед страйком мало на руках не носили, тепер стрічали з найбільшою ворожістю й докорами. Антошка кричав, лютився й декільки раз серйозно бився з товаришами, які стали байдуже говорити про ту саму Маньку, за яку вони три тижні тому збирались пробить голову Никодимові Стельмашенкові.

Штрейкбрехерів ставало все більше й більше. Страйк висів, власне, на останній волосині, яка не рвалась тільки через самого Никодима, що раював з можливости помучить і подержать далі цей стан.

Стьопка тепер «працював» зі своїми товарищами весело і з злим, мстивим викликом. Він уже мав спромогу вибирати більш надійних із самих штрейбрехерів.

Ось схуд до того, що мати без сліз не могла дивитись на нього. Вона вже йому нічого, ні словечка не казала. Взагалі, вона немов загубила ту останню силу противности, що мала, і вже навіть не посміхалась ввічливо до Никодима й Стьопки, не одповідала їм,—на неї найшла втом безнадійности. Вона й до Ксені не ходила. А коли Трохим Петрович знаками й згуками посилав її гуди, вона відповідала:

— Ні, старий, нехай їх бог береже, не піду я туди. Не можу я дивитись, як вони...

Тут вона переривала себе тихими сльозами й затуляла лице

Коли при такій розмові бував Ось, він заплющував очі, одкидав голову назад і якийсь час сидів так

без руху. І в такий день уже зовсім нічого не їв. Звичайно їжею його був чорний хліб з сіллю, але після чогонебудь подібного одмовлявся й від хліба. Він майже не бував дома, а коли бував, то сидів у кутку, дивлячись в одну точку, або з заплющеними очима й закиненою назад головою.

Коли ж приходив Никодим, Стьопка, або Тепа, він зараз же хапливо одягався й мовчки виходив, не відповідаючи ні на несмілі питання матері, ні на глузливий сміх Никодима або задирання Стьопки.

З Вадимом він зовсім перестав балакати, хоча той і сам не заговорював до нього. Та й рідко приходив Вадим до старих. Тепа все говорила Олені Іванівні, що Вадим став безсердечний, не приходить провідувати своїх, але Олена Іванівна навіть не відповідала.

— Що, я чула, він жениться на тій панночці?— питала Тепа весело.

— Не знаю...—сумно й неуважно одповідала Олена Іванівна й тужним, тривожним поглядом проводжала Ося, який на ходу надягав пальто й шапку.

— Не ходили б ви до нас, Никодиме Петровичу...— раз сказала вона Никодимові.

— А чого так? А чого так?—ухопився зараз же Никодим.

Олена Іванівна зрозуміла, що зробила цими словами помилку,—тепер Шакал ще частіше ходитиме.

— Та... я й сама не знаю...

Никодим задоволено засміявся—зате він знав.

Вадим якраз був при цій розмові. Він зрозумів матір, але нічого не сказав Никодимові.

Він також став мовчазним і мало куди виходив. Саламандра цілими днями чула, як він ступав з кутка в куток по своїй хатинці. Коли б вона не догадалась давати йому частину свого обіду, він так і годувався б тільки чаєм та тою гнилою ковбасою,

що вона купувала йому в крамничці вранці й увечорі.

Він і не писав тепер нічого, тільки ходив і ходив. А коли вона немов за чимнебудь входила до нього в хату, він зупинявся й чудно, мовчки дивився на неї. Не сердито, не хмуро, а так, немов чогось вишукував на ній, немов уперше бачив і пильно розглядав. Саламандра з пересердя аж дверима грюкала, виходячи від нього. А він тоді ще швидше ходив по кімнаті.

Одного ж дня раптом сказав їй:

— Я, Варвара Геннадіївна, знаєте, свій урок кидаю. Більше не буду ходить.

— А жить з чого будете?—суворо одповіла йому Варвара.

— У мене єсть один план... Може колись і ви узнаєте...

На «ви» він зробив виразний натиск. Варка зневажливо скривила губи й вийшла з хати. Він же, дійсно, ні в той, ні на другий день не ходив нікуди ввечорі. Але на третій у підвал до них прийшла якась панночка з рівно піднятою головою й довго сиділа у пожильця. Про що вони говорили, Саламандра не могла чути, хоч і стояла весь час під дверима його кімнати,—дуже тихо балакали.

Говорив більше він, а вона тільки вставляла слово-друге та й знов він починав.

Тільки в самім кінці, коли вони підійшли до самих дверей, Варка розібрала, як він сказав:

— Так, чужі ми, Олесю Аркадівно. Чужі!

Вона щось дуже стиха відповіла.

— Так. І ніколи. Ех, що про те говорить!

— Але прийдете?—спитала панна.

Нічого не було чуть. Потім він сказав:

— Прийду, розуміється. Хіба я можу не прийти? Але знайте, для к о г о я ходитиму. Знаєте?

— Знаю...—ледве почула Саламандра.

— Знаєте?—ще для чогось перепитав він.

І ще тихіше почулось:

— Знаю!

Потім голосніше:

— Знаю і... не знаю, що з того буде Я тепер як... не своя. Я нічого не розумію...

Потім стало чогось тихо. Тихо було з мінуту. І нарешті прохаючий тихий голос панни:

— Годі, Вадиме... Пустіть... Так завтра!

— Завтра.

Саламандра хутко ввійшла до себе в кухню, а вони зараз же вийшли в сіни, а потім у коридор.

Одначе Вадим ходить по хаті й після цього не перестав. Навіть більше неначе ходив і ще частіше чудно дивився на Варку. Часом дивно посміхався, зачинав якісь зовсім дурні розмови з нею, на які вона відповідала грюканням дверей.

XXII.

Одного вечора, коли Вадим, засвітивши свою лямпочку, ходив з кутка в куток, до нього раптом прийшов Геннадій Трифонович.

Геннадій Трифонович у той же день, як Вадим найняв у них кімнату, знайшов собі посаду в якомусь ресторані і майже не бував дома. Поява його здивувала Вадима. Але ще більше здивував запобігливий, ласкаво поштивий вигляд хазяїна. Він ще на порозі уклонився, потім якось боком, немов пролазячи в тісну щілину, пройшов до столу і ще раз уклонився. Весь час хитав головою, посміхався і робив враження сконфуженого.

Вадим привітався й запросив сісти.

Геннадій Трифонович ще раз уклонився.

— Благодарю вас... Спасибі,—зараз же поспішно поправив він себе, говорячи по-українському.—Я до

вас на одну мінуточку .. Як буде по-малоросійськи «мінуточка»?

Вадим непорозуміло з посмішкою дивився на старого.

— «Хвилиночка»,—сказав він.

— Ага-ага! Іменно, хвилиночка... Так- ак... Ну, от і есть начало... Ви мінє звініть пожалуста, я до вас по дєлу. Ах, горенько: По ділу... По ділу до вас...

— Прошу...—промовив Вадим.

— «Прошу» це значить как би «пожалуста», правда? —підхопив хазяїн.—Так-так... А я до вас по дєлу... Ви вже нам должни за квартирку... Может, можна получіть с вас? Діла такії плохії, што просто біда...

Вадим трохи змішався; такий початок і такий несподіваний кінець.

— Ви мене простіть, я зараз не маю. Днів через три я вам дам.

— Пожалуста, пожалуста!—зараз же охоче згодився Геннадій Трифонович. Видно було, що він чекав цеї відповіді, а може, навіть, і хотів її для чогось. У всякім разі не це, очевидно, було кінцевою метою його приходу.

Вадим мимоволі зацікавився.

— Пожалуста, пожалуста, ми можемо потерпіть, — знов через щось переходячи на українську мову, говорив далі хазяїн.—Такому чоловіку, як ви, потерпіть можна... А я до вас, знаєте, по ділу... Так що даже з просьбою... От тільки не знаю, как би вам це діло правдоподобно розказать...

Він злякався, не перестаючи одначе ласкаво й запобігливо заглядати в лице Вадимові. Чорносині баки його з сивими волосками були сьогодні ретельно розчісані, рідке волосся на голові пригладжене. На шиї був чистий комірчик,—зовсім вигляд лорда. На голеній верхній губі бугрилася синювата шкура, різко виділяючись од жовто-смуглявих щок.

Вадим мовчки ждав.

— Как би так досконально розказать вам? Хм! Я, знаєте, звиніть за вираженіє, слихав, що ви малоросійський писатель! Вєрно ето?

Вадим все більш і більш дивувався.

— Ну, хай так. Припустимо,—сказав він.

— Нєт, ви скажіть дєтально, вєрно ето?

— Ну, вєрно.

Геннадій Трифонович, здавалось, ще більш пройнявся поштивістю.

— Мерсі!.. Чи как ето по-малоросійськи? Спасибі... Ну да, спасибі.

«И» він вимовляв дуже твердо, широко роззявляючи рота.

— Знаєте, я зроду сам малорос, настоящий, в малолєтствє разговора другого, как малоросійський, і не знал... Но вже одвик... Просто біда как одвик! А тут как раз на старості лєт доводітця обратно згадувать... Позвольте вам дєтально розказать. Ето от і єсть моє дєло, тето самоє. Я вже буду пока по-руськи з вами говорить, трудно мінє по-малоросійськи. Так от, звольте знать, получил я мєсто. Слава богу, получил таки... Ну, нада ж немножко ето з фокусом. Ето в ресторанє «Лівадія», звольте знать, нєт? Хороший ресторан, первосортний, сам Калашкін часто обєдаєть. Да. Так от, мєсто... Хорошее мєсто, ніззя слова сказать, от только один фокус: требується, штоб по-малоросійськи говорить умєл. Малороси, знаєте, свой куточок там імєють. Не знаю, чи знакомі ви з ними. Обіжаються, када не по-малоросійськи з ними... Ну, хазяїн до їх спеціяльний штат. Тут я подвернувся. «Малорос?», спрашують. А я вже по вираженію лічності віжу, чого нада.—«Малорос», говорю смєло. «І по-малоросійськи розговор з гостями поддержать можете?»—«А почему нєт?»—Ну, і оставілі. Збрехнул, вєрно... Положим, збрехнул мало:

малорос самий настоящий, от только нащот розговора забился здорово... А з етого виходіть біда: обіжаються гості, що й я не понімаю. І таки не понімаю: какоє слово, правда, пойму, а какоє хоч убийте, не розшолопаю... Прамо хоч з служби уході. Так я, знаєте, рішив подучиться. І от до вашой милості, будьте настолько любезні, поможіть... Я, знаєте, много вас утруждать не буду, ви тольки покажіть, как і що, а я сам уже там пойму. Можна надеяться?

Вадим згодився. Геннадій Трифонович дуже зрадів і почав знов запевняти, що багато праці з ним не буде.

— Ну, а от скажіть мені пожалуста...—заговорив він.

— Не «пожалуста», а «будь ласка»,—з хмурою посмішкою поправив його Вадим.

Лорд зробив здивоване й зворушене лице.

— «Будь ласка?» То значить «пожалуста?» Запомню! Запомню! «Будь ласка». Добре. Так от ви скажіть мені... м е н і, правда?.. скажіть, будь ласка, чи то правда, що кадась були малоросійські... царі? Мені говорив один студент. Студент чі так хтось такий. Пампущенко по прозванію. Незнакомі? Він собственно і найбільше чіплявся до мене. «Ви, говорить, батька-матір продали, рідний язик забули, ви, говорить, (гарячий такий!) ви, говорить, думаєте, що наш язик мужичий, а руський панський. А у нас, говорить, свої царі були кадась, царі, говорить, на етим язику говорили». Должно, жука пустив студентик? Правда? Как ваше мнєніе?

— Ні,—сказав Вадим,—це правда. Тільки царі ті звались не «царями», а «гетьманами».

— «Гетьманами»!—повторив з пошаною «лорд».— Значить, таки були? І ето дєтально верно?

— Найдетальніше.

Геннадій Трифонович якийсь час мовчки дивився на Вадима. Мабуть, він справді думав, що студент

тільки «жука пускав». Але виходило, що ніби й дійсно були колись свої царі. А раз були й говорили «по-малоросійськи», то тим паче мусіли слуги говорити на цій же мові.

— Ну, коли так,—раптом рішуче тріпнув головою Геннадій Трифонович,—то разговор тепер буде другой. Позвольте вас спитаться: чи ето єсть десь у книжках?

Вадим навіть назву одної книжки йому сказав. Старий, дивлячись у стелю, кілька раз повторив заголовок.

— Е, коли так, то я чортовій кацапні тепер покажу! Знаєте, такий народ поганий: уже йому зависно, што челавек службу получив, уже вони свого хотять, кацапа. «Ето, говорят, поблажка, нікаких таких малоросов не требується, нету нікаких малоросов, єсть только самиї рускиї». Ну, тепер звиняйте, я вам носа утру. Бач, який народ,—як він руський, так ти йому перве місто давай. А того й не знає, що на нашій землі живе. Студент правильно сказав: «залізли в чужу солому, та ще й шелестять».

Геннадій Трифонович навіть свій вишукуючий, ласкаво-підстерігаючий погляд залишив і тримався вже з Вадимом більш інтимно й просто.

Гетьмани ж, видно, серйозно й глибоко схвилювали його. Він не міг їх забути й весь час вертався до них, дивувався, хмикав і, помітно, все більш і більш приймав у свою свідомість. Але гетьмани не могли ж самі по собі існувати. Як не як, а царі, всякий же цар мусить мати своє царство, державу, царедворців, військо. І все це було хохлацьке, малоросійське. Тоді якийнебудь зайда-кацап не міг сказати природному малоросові, на його землі: «пашол вон, бо я тут хочу сісти». Це вже чорта з два!

І от ще що з цікавістю одмітив Вадим: як тільки старий серйозно повірив в існування гетьманів, він зразу ж немов чудом яким став далеко чистіше гово-

рити по-українському. Він, певно, не брехав, кажучи, що одвик, що все життя не балакав на українській мові. А тут раптом згадав і заговорив, і що далі, то вільніше, без ніяковости, а навіть з завзяттям якимсь, з викликом гордости. Мало того: коли він говорив про «кацапів», в тоні його чулись уже образа, ворожість. І видно було, що не тільки за те образа, що внього хотіли одняти службу, а за щось більше, давнє, за щось таке, про що він сам і не знав, що воно—образа. І тим більше вона тепер виростала, що ясніше йому ставало, що це була образа, що він міг би вже давно образитись.

Надходив час лекції. Вадим уже кільки раз поглядав на годинника, але хазяїн все не йшов. Навіть тоді не йшов, коли вже не говорив ні про гетьманів, ні про кацапів. Він, видимо, чогось ще ждав, або збирався щось сказати, та не одважувався. Він для чогось почав питати, чи не жонатий Вадим. І вже знов перейшов на свій жаргон, чи сам не помічаючи того, по звичці, чи думаючи, що для розмов про прості матерії повинна буть і мова інша.

— Нежонаті?.. Ну да, понятно... Ех, так - как! Много народу не можуть тепер женитьця... Да-а...

Очі його, з жовтими великими баньками, знов допитливо й хитро вдивлялися в Вадима, і на голених губах весь час з'являлась загадкова тоненька усмішка.

— А вам не скучно самому спать? Га? Скучно, должно буть... Ночі тепер продолговатії.

Вадим почав дещо розуміти.

— Ну, трохи скучно... Та що ж робить?

— Ну, зробить щось можна... хе-хе-хе-.. Діло не такое вже детальное, щоб нікакой ради йому ніззя було дать. Девушку, например, пригласить.

Слово «девушку» він вимовив м'яко, вкрадчиво, обережно й навіть трошки нахилився вперед, немов слідкуючи, яке враження воно зробить на Вадима.

Вадим посміхнувся.

— Так, дєвушку, розуміється, не погано. Але ж знайомих у мене нема.

Геннадій Трифонович прудко махнув рукою.

— Ето пустяк! Када за етим дєло стало, так ето пустяк!

Він зразу взяв живіший, бальоріший тон.

— Повний пустяк! Желаєте, сьогодня ж увечорі здєлаю вам знакомство? Нєт, сьогодня ніззя, а завтра—пожалуста. Конєшно, дєвушка чистая і молоденькая... Желаєте?

— Але на це, звичайно, грошей треба?

Геннадій Трифонович розвів руками.

— А ето, милий барин, уже такой свєт настав. Без грошей і в рай не пустять. Хе-хе-хе... Ну, сколько там грошей? Подарите рубліков десять і буде з неї... А дєвушка тут єсть хоро-ошая, чистая, телігентная.

— А скажіть, будь ласка,—раптом спитав Вадим, виймаючи годинника й дивлячись на нього.—Ви дуже любите дітей?

Старий аж хитнувся вбік від цього несподіваного питання. І по цьому Вадим побачив, що Саламандра правду казала.

— То-єсть, як же то дітей?—здивовано й насторожено сказав старий.

— Та так, просто. По вас видно, що любите.

— По мінє?

— Атож. По лиці вашому. Єсть така наука, що по лиці вчить усе бачити.

«Лорд» цілком сплутався. В «науку» він одразу повірив.

— Очень удівітельно...—вражено пробурмотів він.

— А чому ви дочку свою заміж не видаєте? От і діти були б у вас...—знов несподівано (і як ось чудно) спитав Вадим.

Старий же знов аж хитнувся.

— Варвару?!—скрикнув він. Що пожилець говорив серйозно, в цьому, здається, він не сумнівався.

— Ви про Варвару, каліку?!

— Ну, що ж, що каліка? Могли б найтись люди, що взяли б і її.

Пожилець був, розуміється, цілковитий дурень і якийсь пришелепуватий. Але було щось у тоні його загадкове. Старий притих, подумав і вже інакше сказав:

— Та, понятно, що найшлись би люди. Тольки ж... для тетого капиталів треба... А в нас какиї капитали?

— Ні, навіть без капиталів...—помалу й немов задумливо проговорив Вадим.

— Без капиталів, кажете?—обережно повторив хазяїн.

Вадим нічого не одповів, подивився на годинника й поспішно проговорив:

— Ну, мені треба йти. Запізнився я.

— А ідіть, ідіть!—теж поспішно сказав старий.— А разговорец любопитний. Нада б кадась детальнєє поговорить...

— Ні, я, знаєте, так собі сказав, пожартував. Ви не думайте, що я когось такого знаю!—вмить з якоюсь занадтою веселістю сказав Вадим.—Так просто собі...

— Ну да, ну да, я понімаю!—схоче згодився Товстонос.

Але коли Вадим вийшов, старий прийшов у кухню й довго ходив по ній, хмикаючи й роздумливо піднімаючи чорно-сиві кошлаті брови.

Варка з чимсь поралась біля столу й часом сердито поглядала на батька, який чогось був не на службі й своїм ходінням перешкоджав їй.

— Сіли б собі. Лазять...—понуро бовкнула вона.

— Га?—спинився старий, не розчувши. Потім постояв, з раптовою, хитро-розуміючою посмішкою підвів голову й сказав до Саламандри:

— Слухай, Варко... Ти той... Ти коло пожильця нашого... топчись. Понімаєш? Всякі бувають люди. Вєрно! Я знав одного, так він тільки кривоножок уважав. Первую красавицю прожене, а давай йому каліку. Бувають! Ти так, знаєш...

Саламандра круто повернулась і мовчки вгору дивилась на батька своїми зубчатими щілинками.

— Що ви мелете?—нарешті перебила вона його з якоюсь погрозою в голосі.

— А ти з вираженіями поменше, мармузо!—строго сказав Товстонос,—з тобою батько говорить. Кажу, коло пожильця наблюдай со вніманієм. Понімаєш? Він зо мною оце говорив і намьоки строїв нащот тебе. Ще жениться може, дурепа.

Саламандра вмить схопила з столу качалку, якою качала тісто, і з несподіваним вереском і люттю кинулась на батька.

— Дря-янь! Зводник! Як ти смієш таке... Та я... Ой, боже мій! Та я...

Коли б старий не впіймав рукою качалку, Саламандра так і ударила б його по голові. Він від несподіванки й непорозуміння навіть не розлютився й не кинувся її бити. Тільки вирвав качалку з рук її й вражено крикнув:

— Ти! Сказилася? Що тобі?

Саламандра обхопила своїми коротенькими ручками голову й вибігла з хати з якимось болючим виттям.

Старий високо підняв кошлаті брови і з качалкою в руці здивовано дивився їй услід. Потім помалу з тим же виразом крайнього здивування одягся й пішов на службу.

XXIII.

Вадим спішив,—через старого він спізнився хвилин на десять. Олеся, мабуть, не буде сидіти в вітальні, як завжди перед його приходом. Подума, що він не прийде, і піде до себе в кімнату або до Зої.

На його дзвінок одчинила двері не покоївка, а Модест Аркадієвич. Він зразу звернув на себе увагу Вадима своїм надзвичайним виразом,—тривожним, заклопотаним, зажуреним.

В передпокою висіло багато одежі, а на підлозі рядами стояли калоші. З їдальні чувся гомін багатьох голосів і видно було постаті людей, з бородами, лисинами, поважних.

— А, це ви, Вадим Трохимович!—скрикнув Модест.—Роздягайтесь, роздягайтесь. Лекції, здається, сьогодні у вас не буде. З Славком невеличкий припадок був. Але ви про це з Олесею поговоріть... У нас горе, милий Вадим Трохимович, просто горе. Чули про Пампущенка?

— Якого Пампущенка?—вішаючи плащ на кілок, спитав Вадим.

— Ну, значить, не чули. Єсть тут один... Чи був... Чи, той, єсть таки!.. Один з компанії Ганжули чи відродженців, хто їх там знає. Сьогодні влетів у редакцію чорносотенного «Русского Края» і вистрілами з револьвера вбив редактора, секретаря й ранив двох співробітників. Його схопили. А тепер є чутка, що чорносотенці нам погром готують... Яке наробили! Яке наробили! Ай-ай-ай! Що буде? Що буде?

Вадим був вражений. Він згадав чоловіка в сивій шапці, який біг до Ганжули тиждень тому назад.

— Вибачте, голубчику, треба бігти. У нас там рада тепер. Треба обміркувать, що робить... Ах, ах, яке наробили!

Хитаючи головою то вправо, то вліво, він побіг у їдальню й зачинив за собою двері.

Вадим пройшов у вітальню.

На столі горіла лямпа, а біля столу, примостившись якось боком у фотелі й притулившись щокою до спинки його, сиділа Олеся. Вона не поворухнулась, як ввійшов Вадим, хоч і знала, що це він. Він хутко наблизився до неї й тихо сказав:

— Добрий вечір!

Олеся, не повертаючись, простягнула йому руку. Він узяв і, не випускаючи її, проговорив:

— Що з вами?

— Вам казав Модест?

— Казав.

Все таки держачи її руку, Вадим підтягнув другою рукою стілець і сів поруч з Олесею.

— Я так і знала, що щось подібне трапиться, — немов задумливо сказала вона.—Мусіло трапитись.

— Боротьба, Олесю!..

І Вадим легенько й ніжно погладив її по руці. Олеся глибоко зідхнула. З їдальні доносився гамір балачок.

— У Славка припадок був?—тихо спитав Вадим.

— Ах, тут... все було!—з мукою сказала Олеся і сильно потиснула руку Вадима, немов цим жаліючись йому й від цього оживляючись. Вона ще раз зідхнула й зняла голову з спинки фотелю.

— Сьогодні якийсь кошмарний день... Зранку знов сцена в Модеста й Діни. У Славка припадок. Я, дійсно, хутко згоджусь з вами, що Модест божкові служить. Діна—неможлива. Я вже не можу її бачити. Навіщо всі ці жертви, взаїмні муки, образи? Ах, я не можу більше! А потім... Ви знаєте... Ні, цього я вже не сподівалась!

Олеся обережно вийняла свою руку з руки Вадима і взяла себе за виски.

— У мене від усього страшно голова болить.

— Щось ще трапилось?—з уважною, сумною ніжністю дивлячись на неї, спитав Вадим.

— Ви знаєте, що вийшло у Водосвятського й Валі?— раптом знімаючи руки й злегка червоніючи, проговорила Олеся.—Вони... вона... Він її знасилував і вона тепер вагітна.

— Що ви кажете?—здивувався Вадим.—Але ж... я їх бачив ці дні і вони... мирно, навіть більше, розмовляли між собою? Я не розумію...

— Ну, так!—живо і з замішанням згодилась Олеся.— Але що ж Валі було робить? І він їй подобається. Але не в тому річ... Ну, може, Валя так це сказала, їй соромно. Але друге! Ви знаєте, що Валя принципіяльно проти... проти штучних абортів...

Олеся стала дивитись убік і говорити швидше й дуже серйозно.

— Вона мусіла признатись Анатолію, як опікунові. Хоч вона й совершеннолітня, але... Ну, вона сказала. Ви можете уявити, що сталось з Анатолієм. Він їй запропонував... аборт, але вона не згодилась. Значить, як? Валя сказала, що повінчається з Водосвятським. Тоді Анатолій покликав Водосвятського... І от тут... Це щось таке вже, що я... просто не розумію. Водосвятський приніс з собою якісь векселі. Очевидно, знав уже, за чим кликав його Анатолій! Розумієте! Хоч Анатолій нічого не писав, для чого й за чим. Коли Анатолій сказав йому, що він мусить женитись на Валі, Водосвятський вийняв векселі й сказав, що жениться тоді, як Анатолій підпише ті векселі. Щось тисяч на тридцять чи п'ятдесят, я не пам'ятаю... Ні, я просто не можу... Анатолій так розсердився, що почав бити нагаєм Водосвятського. Водосвятський вихопив револьвер. Валя в істерику... Що ж це таке, Вадим Трохимович? Що?!

— Ну, і чим же скінчилось?—з посмішкою й інтересом спитав Вадим.

— Кінчилось тим, що Анатолій мусів згодитись. Але в день вінчання підпише. Через тиждень вони вінчаються. Валя хоче якнайшвидше, щоб рождіння дитини потім не кинуло на неї тінь.

— Так...—помалу сказав Вадим.—Але, власне, в цьому нема нічого надзвичайного.

— Як «нічого надзвичайного»?!

— Ну, що ж тут надзвичайного? Майже всі «порядні» шлюби так робляться. Розуміється, без таких ексцесів, спокійніше, прилично, але... в основі те саме, що й тут... Купля-продажа!—різко додав Вадим і чогось устав.

— Так лекції сьогодні не буде з Славком? — холодно спитав він.

Олеся й здивовано, і разом немов розуміючи його, сумно глянула на Вадима й тихо сказала:

— Ні, сьогодні не треба. Він лежить.

— В такому разі прощайте. Завтра прийду.

— Чого ж ви так швидко? Посидьте...—дивлячись у землю, проговорила Олеся.

— Чого ж сидіти? Та у вас же сьогодні вечір у клюбі. Мабуть, треба... щось там...

— Вечір ще не скоро. І потім, я не знаю... Після цеї події з Пампущенком... Сядьте, Вадиме Трохимовичу... Я вас так ждала...

Вадим мовчки й поволі сів. Олеся несміло взяла його руку й проговорила:

— Наші ж відносини... цілком дружі... Правда?

— Правда,—коротко сказав Вадим.

Олеся мовчки й дуже ніжно стала перебирати його пальці, часом погладжуючи то один, то другий.

— Я ж не можу кинути Зої, Вадиме...—раптом прошепотіла вона.—Це не божок, а ...я не можу.

— Я ж нічого не кажу. Я згоджуюсь...—жорстко кинув Вадим.

Олеся помовчала, не перестаючи ласкати його руку.

— Та діло й не в Зої!—голосніше, ніж треба, додав Вадим.—І що говорить більше? Я тільки, справді, падлюка й нікчемність. Нема в мене сили встати й піти собі од вас. Назавсіди, розуміється. Нема сили навіть не брехати собі. Собі брешу, от у чому вся мерзота, себе обманюю, поганець! І нічого дивного не буде, що я зроблю те саме, що й Водосвятський, не так грубо, нахабно, але те саме.

Він одняв свою руку з рук Олесі й знов устав. Олеся похилила голову.

— Безвольність, трухлявість якась. Щоб почути ваш голос, я готов... Хіба тут моє місце? Е!.. Прощайте, я вас задержую...

Олеся все сиділа з похиленою головою.

— Посидьте ще трохи...—винувато прошепотіла вона і підвела лице. На очах у неї були сльози.

Вадим кашлянув, з кректінням зідхнув, ступив кроків два вбік і потім, швидко сівши коло Олесі, взяв її руку.

— Не сердьтесь на мене, біла! Не треба. Я не хочу вам боляче зробить. В а м найменше. Виходить так... Мені я не знаю як тяжко, що я роблю вам неприємності. Вам, якій я так вдячний. Біла, не треба...

— Я ж не серджусь...—крізь сльози посміхнулась Олеся.—Мені тільки так... сумно. Все так... тяжко кругом. І я теж уся розкисла. Я зовсім закинула Зою, Славка, я стала егоїсткою. Ви не звертайте уваги, у мене сьогодні нерви напружені... Ці історії всі... Ну, ідіть лучче, а то я тут зовсім... розплачусь...

І одвернувшись, упершись чолом у спинку фотелю, вона тихо заплакала.

— Ідіть... Вадиме...—сказала вона, не озираючись.

Вадим устав, узяв її руку й ніжно, винувато поцілував її. Рука тихо стиснула його руку.

Він майже навшпиньках вийшов, одягнувся і, стараючись не робити шуму, одімкнув собі двері.

XXIV.

Він, не перестаючи думати про Пампущенка й Олесю, попрямував до батьків. Був холодний, різкий вітер і, щоб не змерзнути, треба було якомога швидше йти. Крім того, коли Модест і Олеся оповідали про Пампущенка, йому згадувався Стьопка, який години о четвертій зустрівся йому біля воріт дому Рибацьких. Стьопка не помітив Вадима, бо був якийсь весь розхристаний, піднятий, а на тупому лиці горіла зла рішучість. Тоді Вадим не дуже над тим роздумував, але тепер йому стало тривожно. Очевидно, той вигляд Стьопки мав зв'язок з Пампущенком. А раз так, то лють цього дегенерата могла вилитись на тих, що найменше мали змоги боронитись від неї. Рука Вадима з якоюсь сласністю ненависти стискувалась при одній думці, що той паскуда щось учинить з старими.

В великих сінях сиділа покоївка Тепи. Як тільки вона побачила Вадима, зараз же встала й хутко пішла навперейми.

— Вас Степанида Макарівна до себе просять...— проговорила вона поспішно і з таким чудним виразом, що Вадим зразу зупинився й різко, тривожно сказав:

— Щось сталось... у нас?

— Ні, нічого не сталось. А тільки просили, як ви прийдете, зайти до їх.

Вадим ще раз пильно глянув на покоївку й повернув до Тепи рішучим і непокійним кроком.

Тепа ходила по своєму салоні в темносиній шовковій сукні, яка на пукатостях сдливала фіолетовим світлом.

— Що сталось?—зараз же спитав Вадим грубо й нетерпляче.

Тепа зупинилась і з понурим здивованням мовчки зупинила на ньому очі. Вони в неї тмяно й хмуро

горіли; під ними темніли круги, лице було бліде, трохи ніби запале, але від того було немов одухотворене й ще краще.

— З моїми щось сталось? Так?—спитав Вадим.— За тим кликали?

— Нічого з вашими не сталось і не за тим кликала,—рівно й чудно відповіла Тепа, не зводячи з нього очей.

Вадим колупнув її коротким поглядом, потім скинув картуза й спитав:

— А за чим же?

— Скажи: ти довго будеш мучить і себе, і мене?— тим же рівним і дивним голосом неголосно проговорила Тепа.

— Мучить? Не розумію. Я нікого не мучу...В чому річ?

Тепа мовчки взяла Вадима за борти плаща й почала скидати з нього.

— Я, Тепо, не буду сидіть. Мені треба до своїх зайти.

Але Тепа, нічого не одповідаючи, кинула плащ на стілець, взяла Вадима за руку й повела до канапи.

— Нам треба поговорити. Сідай...—коротко сказала вона.

Вадим пильно поглядав на неї. Сівши, він вийняв папіросу й закурив. Держачи обгорілого сірника, він озирнувся, куди б його покласти, але попільнички не було ніде. Тепа помітила, вирвала сірник і мовчки кинула його на килим посеред хати.

— Ну, в чому ж діло?—пускаючи дим убік і почуваючи ніяковість і жар на лиці від її чудного, хмуронеодривного погляду, якомога діловитіше й байдуже сказав Вадим.—Може, з приводу вбивства редактора «Русского Края?»

— А к чорту цих ідіотів і мерзотників!—раптово встаючи, з огидою сказала Тепа.—Скажи: ти женишся на Микульській?

Вадим хотів здивуватись, але, глянувши пильніше в лице Тепи, тихо відповів:

— Я сказав вам, Тепо, що на такі теми не хочу з вами говорити.

— Дурниці. Будеш говорить. Будеш, говорю! Я не можу більше. Ти знаєш, скільки я тебе тут жду? З восьмої години ранку. Коли б не прийшов, сама б пішла до тебе вночі. Чекай. Ти слухай. Все вислухай, а тоді будеш говорить. Я з тобою хочу балакати без викрутасів і дипломатії. Цю ніч я провела з Білявським, тим, що ти на автомобілі бачив. Не думай, що він мій любовник,—ще ні. З того часу, як я взнала, що ти їдеш, у мене нема любовників. Не того, що... що так ніби люблю тебе. А... другого. Не в тому річ. Чоловік мучиться й безумствує. Знов: не з жалости говорю, а... скучно мені. Пам'ятаєш, я тобі говорила, що нікого, крім тебе, не любила, хоч і мала любовників? Пам'ятаєш? Ти робиш вигляд завжди, що не віриш... Сам віриш, я це знаю. Мені плювать на це, знай.

Вадим знов повів очима, шукаючи попільничку. І знов Тепа вирвала з рук його недокурок і шпурнула кудись убік. Вадим мовчки дивився на неї.

— А може й не віриш. З твоїх деяких слів я бачу, ти думаєш, ніби я хочу просто «покорити» тебе. Я не ховаю: люблю владу. Це найкраще, що єсть в життю. Але тут не те. Говорю щиро, повторяю. Тут... я сама не знаю що. Може це психоз якийсь? Я не можу нічого почувати з мужчинами, ні психічно, ні фізично. І іменно з того часу, як почала тебе згадувать. Я ці роки зовсім тебе не згадувала, а коли згадувала, так так собі,—не до тебе було і... ну, просто нецікаво мені було. Ти бачиш, я одверто й щиро говорю з тобою.

Тепа не сідала, а стояла, трохи перегнувшись до Вадима й спершись одною рукою на спинку стільця.

— Згадала я тебе перший раз улігі, в бесідці, після того, як Ось при Олені Іванівні вираховував, коли ти маєш приїхати. Я пішла в бесідку й от там

уперше згадала тебе як слід. І з того часу все... пропало. Раніше мене хвилювали мужчини, я кохала, оддавалась, все, що треба. Тепер я тупа, буквально тупа. Фізично тупа! Тут уже не психологія. Я не вірю в те, що любов до одного може здержати фізичний потяг до другого. А виходить, єсть щось, що не тільки здержує, а вбиває. Я до лікарів зверталась. Нічого не найшли, все як слід. Навмисне брала тих любовників, які найбільш мені подобались, — нічого. Огида, нудьга, ненависть. Чекай, чекай... Ти, може, щось думаєш... ваду якусь. Нема ніякої. І в той же час, коли я згадую те наше минуле, пам'ятаєш? — у мене... та от і зараз! — у мене так болюче щемить серце, я так хвилююсь, як у вісімнадцять літ... Коли я проходжу повз ті готелі, де ми з тобою бували, у мене слабнуть ноги і я готова сісти на тротуарі й ридать. На тебе я не можу дивитись байдуже. Ти мене й сміщиш, і злостиш, і мені сором було б за тебе перед своїми знайомими (ти бачиш, я все одверто говорю!), але разом з цим ти так мене хвилюєш, що я вся слабну й теряю розум. Я через тебе роблю такі дурниці, які просто таки лякають тих, хто мене зна. У мене єсть деяка сила, я це знаю й мені говорять другі, але т е п е р її нема в мене. Я не знаю, що це таке. Я знаю тільки одно, що я мушу з тим покінчити. Ти знаєш, я вже три рази плакала, глупа, мені стало все гидко. Я цілими ночами ходжу от тут і все думаю. Злюсь, рву на собі сукні, але ходжу й думаю. Ти знаєш, я хотіла тебе покликати колинебудь у нашу компанію і страшно образить, висміять, просто знищить тебе в своїх очах. І не зробила. Не через те, що т о б і н е могла зробить цього. А через те, що чула, — все одно не помогло б. Я б все одно нічого не почувала б з другими і думала б тільки про те, що було десять літ тому назад... Тепер слухай. І я от що рішила зробить. Слухай. Я ліквідую всі мої маєтки,

все й ми з тобою поїдемо кудись. Гроші я тобі віддам. Що хочеш, те з ними й роби. Оддавай на свої партії чи так проживай,—мені все одно. Хочеш—буду теж у вашій партії. Не хочеш—не буду. Хочеш—повінчаємось. Не хочеш—не треба. Говорю серйозно й щиро.

Вадим при останніх словах аж устав. По голосі, по руках, по очах Тепи він бачив, що вона, дійсно, говорила щиро й серйозно. Але вигляд у неї був як у хворої гарячкою.

— Це неможливо...—нарешті сказав він тихо й неначе злякано.

— Через що?

Вадим схвильовано, розгублено розвів руками.

— Через що ж неможливо? Я брешу?

— Ні, ти не брешеш, але... Господи! Ні, та що тут говорить!

— Та говори! Говори все, не лукав зо мною. Все, все говори. Чому неможливо?

— Та тому, що коли б те сталось, ми були б нещасні люди,—аж твердо скрикнув Вадим.

— Через що? Через що, кажи.

— Через що? Через багато причин...

— Та яких же, не тягни, не муч! Я не видержу такого життя? Так? Не вистарчить сил?

— І це... і... Ну, і те, що причина для такого вчинку з твого боку неважна. Через що ти це зробиш? Ну, через що? Не подобається мужчина? Стрінеш такого, що подобається, і кінець.

— Мені н і щ о не подобається! Розумієш? Мені нудно, скучно, тоскно, пусто, гидко, мерзотно! Розумієш?

Вадим глибоко й трудно зідхнув.

— Я нічого не розумію...—сказав він.—Я вірю, що ти говориш щиро, але це... так неможливо, так... дико, що я просто не маю сил вірити. Я думаю, що

це в тебе часове, вибух якийсь. Через місяць ти убила б і мене, і себе. Або забрала б свої гроші й вернулась би сюди.

Тепа посміхнулась.

— А ти боїшся, що я тебе вб'ю?

Вадим з цього питання, з усмішки побачив, що вона й сама про це думала.

— Розуміється, боюсь. Але тут не в цьому питання.

— А в тому, що ти не хочеш? Так? Ти любиш Микульську? Так? Любиш? Будь же зо мною таким щирим, як і я з тобою. Любиш?

Вадим якийсь мент дивився в гарячі, божевільні очі Тепи. Людина з такими очима на все спосібна, навіть на те, щоб побігти й придушить помираючого, окаліченого чоловіка.

— Не знаю...—сказав він твердо й прямо дивлячись їй у лице.

— Не знаєш? А хотів би женитись на ній? Говори, щиро тільки!

— Може й хотів би!

— Але вона не піде!—глузливо додала Тепа.—Микульська за якогось Стельмащенка не піде.

— Може навпаки?—кинув Вадим.

Тепа зневажливо і, видно, навмисне побільшено засміялась.

— Стельмащенко не схоче Микульську? О, цьому я вже не повірю... Ні-ні, прости, я не те хотіла сказати. Лищімо цей тон. З цим тоном мусимо покінчити. Цих старих тонів у нас більше не повинно бути. Вибач. Я хочу щиро говорить. Я сама вірю, що іменно ти не захочеш, т и н е м о ж е ш захотіть її. Бо вона повинна зробити так, як я пропоную: все покинути і йти з тобою скрізь. Себто те, що ти мені десять літ тому казав,—я це сама знаю. Але я тепер можу зробить, а вона не може. Ти не думай, я в с е знаю про вас. Навіть те, що вона тебе по голові гладить

і ти їй руки цілуєш. Так-так, шпіони, розуміється Як же інакше? Все знаю, але, знаю також, що Олеся Микульська н е м о ж е бути жінкою Вадима Стельмащенка. Не може й не схоче жінкою, справжньою його жінкою бути. Повінчатись, взяти його в свій дім, одягти його, дати йому квартиру, обід, грошей трохи,—це ще вона зможе, але більше ні! Ні, Вадиме, я знаю! Знаю напевне!

Тепа ніби з торжеством і, дійсно, з непохитною певністю викрикнула ці слова.

— Я й не збираюсь на ній женитись...—хрипло сказав Вадим.—І знаю це й сам.

— Знаєш? Знаєш? Ага, тепер я все розумію. Так, тепер я розумію...

Тепа хутко одійшла вбік і почала ходити по кімнаті, закусивши губу й гарячково думаючи.

Вадим дрижачими пальцями витяг з бумажної пачки цигарку й закурив. Сірник він кинув теж додолу.

— Що ж ти розумієш?—глухо спитав він.

Тепа не одповідала, з дзвінким шелестом ходячи з кутка в куток. Потім круто повернула до Вадима, підійшла близько-близько до нього так, що груди її надущили на його груди й пахнуло теплотою тіла й духами. Він хотів трохи одсунутись, але вона поспішно обняла його рукою за шию і, так тримаючи, тихо, ніжно, благаюче заговорила:

— Вадю! Почекай... Ну, що ти якогось Йосифа строїш? Скажи мені: чому ти не хочеш згодитись на те, що я говорю? Чому?

Вадимові кров почала горіти на щоках і лобі. Знайома давня хвилююча близість цеї жінки сповнювала його гарячим чадом. Хотілось чи з жагою, чи з ненавистю схопити ці голі, упругі руки і здушити їх до гострого, колючого болю.

— Вадю! Чому?

— Чекай, Тепо... Я не можу так говорить... Підожди. Зніми руку...

— Не зніму. Говори так! Чому?

Вадим заплющив на мент очі, ніби опановуючи собою.

— Чому?—холодно сказав він, розплющуючи очі і дивлячись в її гаряче, дихаюче на нього, лице.— Тому, що ти сама не розумієш. Ти просто хочеш покорити мене. Так-так! Тебе дратує й лютить те, що я не впадаю за тобою тепер так, як колись. Повторяю, ти сама не розумієш себе. Коли б я піддався, покорився, у тебе б на другий же день усе минуло. От що я думаю. Тепер пусти.

— Ні, не пущу... Все ж таки не пущу. А як не пройде? Що тоді?

І Тепа сама зняла руки, сіла на канапу і, трудно, важко дихаючи, безсило сперлась рукою об сидіння.

— Ослабла... Голова закрутилась. Форменний психоз.

Вадим пильно дивився на неї. Щоки й чоло горіли все більше й більше. Ноги його теж немов почали ставати важкими й серце, мінутами все холодніючи, ходило важко, повільно, від чого було аж трудно дихати.

— Сядь коло мене...—стомлено прошепотіла Тепа.

Вадим знову вийняв пачку з папіросами й кінчиками нігтів витягнув цигарку. Пачка здригувалась у руках його і здавалась гарячою.

— Вадю, сядь... Я не буду... Тільки сядь, посидь. Зараз підеш, куди хочеш. Не треба ні про що говорити. Тільки посидь.

В голосі був незвичайний сум, покірність. Вадимові тьохнуло серце жалістю. І зразу ж після цього стало легше, вільніше й теж чогось сумно.

Він підійшов і сів поруч з Тепою.

— Здорово ти мене не любиш, Вадю? Га?—спитала вона тихо.

— Ні, Тепо.

— Можна взяти твою руку?

Вадим узяв її простягнені пальці й слабо потиснув їх. І раптом йому стало дивно: ця жінка була йому рідна! Яка б вона не була, що б вона не робила, вона йому відома вся, він їй також,—і цього ніхто й ніщо знищити не може.

— А ненавидиш дуже?—знов спитала вона.

— Ех, Тепо!.. Ну, що про те говорить. Не вернеться й не поправиться. А нема ненависти в мене до тебе. Мусіла б бути, а нема.

— Не вірю...

— Не віриш?.. Скажу більше: навіть радість чую до тебе... І до того, що, знаєш, коли б ти хоч трохи була цей час іншою, ну, хоч такою, як у цей мент, я б міг звернутись до тебе з великим проханням.

— Так?—живо спитала Тепа, аж рівніше сідаючи.

— Що ж то за прохання...

— Ні, я тільки так... для прикладу.

— Але яке прохання? Ну, скажи. Ну, скажи, я хочу виконать. Я ж така тепер, що ти можеш сказать. Така?

— Така... Але... Лучче не треба.

— Ні, говори. Ну, говори. Ти ж розумієш, що ти... ти зробиш мені дуже боляче, як не скажеш... Вадю, говори: яке?

Вадим потер ніс, пом'явся й з усиллям сказав:

— Хотів попросити в тебе п'ятсот рублів. Позичити на довгий час.

Тепа, думаючи, широко розкрила очі.

— П'ятсот рублів? Ти хочеш кудись виїхать?

— Ні, не для цього.

— Правда? Женитись?

Вадим засміявся.

— Я хочу сказати: на женщину? Кохання?

— Ні...

— А дуже треба?

— Дуже.

Тепа хутко встала й поспішно пішла в другу хату.

— Тепа!—з соромом крикнув Вадим, але вона навіть не озирнулась. Вадим устав, пройшовся по хаті і, подмухуючи на верхню губу, сів на місце. Тепа не виходила. Вадим знов устав, нетерпляче пройшовся, постояв і знову сів.

Пройшло, мабуть, уже хвилини три, як вона вийшла. Спочатку в сусідній хаті звякнув ключ, чувся шелест паперу, стук шухляди, яку замикають, і потім стало тихо, ніби Тепа кудись вийшла чи сиділа непорушно. Нарешті, почувся рип стільця, шорох кроків і в дверях з'явилась Тепа. В руці у неї була невеличка книжечка, похожа на записну. Ішла Тепа тепер повільно, пильно дивлячись на Вадима. Зупинившись проти нього, вона помалу проговорила:

— А ти можеш мені сказати, навіщо тобі ці гроші? Тільки щиро-щиро!

Вадим бачив зміну в її лиці і, подумавши, одповів:

— Ні, не можу. Коли щиро говорить.

— Через що?

— Через те, що... мені може вийти на зле.

— Ага-а!—протягнула Тепа.—Так. Ну, так знаєш що? Я тобі дам грошей, скільки скажеш, тільки з одною умовою. Добре? А умова моя така. Ти покинеш свій урок у Микульських... Ні, навіть, не так. Завтра, чи коли хочеш, але швидше, я прийду до тебе, а ти на цей час запросиш до себе панну Микульську. Розумієш? Коли вона прийде, коли тільки ввійде до нас у кімнату, ти скажеш: «Ах, це ви? Я вас не можу прийнять. Ідіть собі».

Вадим помалу встав, весь зблiднувши, і одчинив рота, щоб сказати щось. Але зараз же затиснув уста й тільки дивився на Тепу, яка не зводила з нього допитливого, ловлячого погляду.

— Я цього не зроблю...—якомога спокійніше проговорив він.—А ваша пропозиція... чи умова... тільки образа мені. І більше нічого. Для того ви й привели її...

— Неправда!—гаряче скрикнула Тепа.—Не для образи. От чекова книжка. Згодитесь і я в ту ж хвилину, як виженете Микульську, дам вам, п'ятсот рублів.

Вадим шарпнувся, побіг до свого плаща, схопив його й картуз і повернувся до дверей, щоб вибігти. Але підбігла Тепа й схопила його за полу.

— Чекай!

— Тепо! Пустіть мене, я вам говорю.

— Ага! Не видержав? Не видержав? Так не любиш її? Не знаєш? Готов убить мене за неї?

Вадим озирнувся, мовчки подивився їй в лице, що кривилось сміхом злости й муки, хотів щось інше сказать і замість того проговорив:

— Оце й уся ваша... зміна та добрі наміри!

Тепа зареготала.

— А ти й повірив? Серйозно повірив? На партію маєтки? Зароблять буду? Панчохи штопать? Ах, ти дурненький, дурненький! Та я тебе за п'ятсот рублів куплю, а не за маєтки. Тебе й твою Олесю.

Вадим мовчки повернувся й хутко вийшов у сіни. Тут він на мент зупинився, подумав і рішуче пішов у коридор до батьків.

XXV.

Підходячи до їх кімнати, він почув там голосну балачку. Двері були напівроздчинені й видно було якусь чоловічу постать без піджака з перехрещеними на спині шлейками.

Вадим чогось зупинився й почав слухати й дивитись. Чоловік із шлейками був Стьопка. Він стояв серед хати з якоюсь пляшечкою,—певно лікарство,—в руці і кричав:

— ...Щоб ви не сміли лазити в мою кімнату! Де спринцовка, я вам кажу? Де?

Почувся тихий голос матері:

— Я в вашій кімнаті не була й спринцовки вашої не брала. А вам стидно так, я людина стара, женщина, а ви мені такі слова...

— «Женщина»... Тоже женщина! Через те може й узяли. Знаємо вас. Осьці або Вадюні подарувать, щоб лічить...

Він назвав венеричну хворобу. Ще хтось засміявся: сміх був Никодимів, сласний і дражнячий.

— А що ж? Де ж вона ділась? Мені треба йти швидше, а хтось забрав. «Стара людина». Знаємо вас! Підождіть, ми вам покажемо! Де спринцовка, я вас питаю?! Стара злодійка ви! Ви все крадете тут та своїм мазепинським дітям носите!

Вадим міцно провів долонею по чолі, потім підняв голову й ступив до дверей. Зачувши його кроки, Стьопка хутко озирнувся.

— Ага!—крикнув він. Але Вадим зробив оживлене лице і поспішно сказав:

— Степане Макаровичу! Добре, що вас застав. На хвилиночку в коридор, треба дещо вам сказать.

Стьопка бачив, що Вадим був надзвичайно бліднй, що очі якось дивно блищали й посмішка була крива. Але зараз же хапливо вийшов за ним у коридор. Вадим обережно зачинив за ним двері й одійшов од них трохи далі до протилежної стіни. Стьопка, зацікавлений і трохи стурбований, поспішав за Вадимом.

Вадим озирнувся,—в довгому, як в готелях, коридорі не було нікого. Він узяв Стьопку за руки вище ліктів і, ніби маючи говорити йому щось таємне, притягнув близько до себе й повернув спиною до стіни. Потім раптом сильно здушив пальцями руки його й прошепотів:

— Ти ж це що собі позволяєш? Га? Ти що позволяєш?

БІБЛІОТЕКА НАУК. ТОВ. ІМ. ШЕВЧЕНКА У ЛЬВОВІ

І вмить скажено потягнувши ще ближче до себе ошелешеного Стьопку, одштовхнув його і во всеї сили вдарив об стіну. Стьопкина голова так струснулась, що чуб аж підскочив угору й лахмами упав на низьке чоло; а в усім тілі щось хрякнуло, як в розбитому горщику. Він хотів вирватись, крикнути, але в цей мент знову скажена сила вдарила його об стіну, і зараз же знов, і знов, і знов.

— Ти попався мені? Попався? Попався?—хрипів Вадим і раз за разом бив тілом Рибацького об стіну. Густий, частий гуп, неначе десь довбнею вбивали землю, йшов по коридору, і світло лямпи, що висіла на тій стіні, злякано здригувалось, шарпалось, неначе в смертельному жаху хотіло одірватись і втекти. Стьопка вже не міг кричати, тільки хрякав і викаряченими, безпам'ятними очима дивився просто в лице Вадимові, як дивляться удавленики. І раптом весь чудно обм'як в руках Вадима й схилився на бік; Вадим тоді очутився й пустив його. Стьопка хитнувся й якось боком упав на землю, з м'яким стуком ударившись головою об підлогу.

Вадим помалу рукавом піджака провів по лобі, дивлячись на Стьопку. Потім нахилився до нього, взяв за руку й налапав пульс, який слабо бився. З носа у Стьопки з одної ніздрі текла на жовтий вусик тоненька стрічка крови.

Вадим підвівся, ще раз провів рукою по лиці й помалу пішов до дверей кімнати батьків. Одчинивши їх і не входячи, тільки встромивши голову, він найшов очима Никодима і, стараючись стримувати часте дихання й бути спокійнішим, сказав:

— Никодиме Петровичу! На хвилинку вийдіть.

Никодим, який від цікавости, що там Вадим говорив Стьопці, не міг усидіти на місці, зараз же схопився й вибіг. Вадим зустрівся з червоними від сліз, широкими від непорозуміння очима матері, маши-

нально хитнув їй головою, посміхнувся й одійшов у коридор.

Никодим як вискочив з дверей, так зразу ж і побачив Стьопку. І в ту ж мить як кіт одстрибнув убік і став у позу оборони. Але Вадим посміхнувся й сказав:

— Ви чого? За вами черга потім. Це Стьопці за маму й за інше. Не бійтесь, він живий. Скажіть йому...—чуєш, Шакал?—скажи і йому, і собі, що коли моїм буде хоч яканебудь неприємність од вас— уб'ю! Надіюсь, ти мені віриш, що я слово своє здержу?

Никодим стояв уже вільніше, навіть посміхаючись, але пильно приглядаючись до небожа.

Вадим же повернувся й пішов до виходу.

У великих сінях знов стояла покоївка Тепи.

— Степанида Макарівна просять вас зайти до їх...

Вадим подивився на неї, чудно посміхнувся і, нічого не одповівши, вийшов на двір.

Падав легенький пустотливий сніжок. Повітря було колючо-морозне. Але Вадим не запахнув навіть плаща і швидко пішов по твердій замерзлій доріжці саду. Не доходячи до хвіртки, що виходила на спільне подвір'я, він почув, як вона рипнула й потім затемніла чиясь постать, одсвічуючи до вікон з будинку Рибацьких жовтою плямою лиця.

Через хвилину він пізнав Ося. Той ішов чудно помалу, піднявши голову, немов проходжуючись. Здавалось навіть, що він заклав руки за спину. Але побачивши Вадима, зразу щарпнувся до нього, швидко підійшов і проговорив:

— Добре, що найшов тебе. Я був у тебе. Треба сказати...

Вадим, хоч і сам був у піднятому стані й ще дихав важко, але помітив щоть особливе в братові. В чому воно було, не можна було зразу сказать.

— Що трапилось?

«Дійсно, якийсь надзвичайний день»,— мимоволі згадалась йому Олеся.

— Ти що думаєш робить?—спитав Ось.

— Як то «що робить?» Коли? Де?

— Взагалі. Поїдеш звідци кудись чи тут лишаєшся?

Говорив Ось суворо, одривисто, поспішно.

— А тобі що до того?

— Мені те, що... я звідци їду й батьки сами зостаються. Можеш ти взять на себе берегти їх? Чи ні?

— Куди ж ти їдеш?

— То не твоє діло. Далеко.

Щось непевне було. Вадимові згадалось знов «злочинство», про яке говорив Ось у перші дні приїзду й яке потім пригадувалось не раз.

Вадим узяв Ося за плече і, повертаючи до хвіртки, м'яко й рішуче сказав:

— Ходім, десь у другому місці побалакаємо. Я також маю тобі дещо сказать.

Ось нетерпляче й гидливо, як здалось Вадимові, одшарпнув плече й проговорив:

— Нікуди я з тобою не піду. Я тебе питаю: будеш берегти батьків?

— Осю, ходім, в іншому місці...

— Не піду!

— Ходім, я тобі кажу!—раптом рявкнув Вадим і, схопивши за руку брата, сильно потягнув за собою. Ось уперся ногою в землю й теж скажено шарпнувся назад.

— Осипе! Я побив тількищо Стьопку. Нам треба поговорить. Чуєш? Не будь хлопчиком. Ходім.

Ось тихо спитав:

— Стьопку?

— Так. Ходім.

І, ніби не сумніваючись, що Ось тепер піде без вагань, Вадим швидко пішов уперед. Осип, дійсно, зараз же поспішив за ним.

— Нічого не маєш проти трактира?—на вулиці крикнув Вадим назад до брата.

— Нічого.

— Ну, то ходім у цей. Він досить брудний для нас.

Трактир, справді, був брудний. Смерділо смаженою рибою, пивом, тютюном. На підлозі брудні, змішані з болотом, опилки.

Брати зайняли порожній столик під стіною й замовили пива.

— Я алькоголю не п'ю,—бовкнув Ось.

— Плюнь. К чорту там алькоголь. З чаєм возня і довго. Ну, говори, що ти замислив? Говори все й без усякого там гартованства. Тепер не до цього. Ну?

Ось тісно, суворо стиснув губи, потарабанив пальцями по столі і, дивлячись на них, сказав:

— Я більше не гартованець.

— Т-а-а-к?—здивувався Вадим.—Через що?

— Недостойний. Нема в мене сил. Ти сам знаєш. Я тількищо бив Маню.

Вадим мовчав. Половий поставив перед братами дві пляшки пива, дві шклянки, утер серветкою кінчик столу й одійшов.

— За що?—кинув Вадим, наливаючи пива собі й братові.

— Так. За многе. Вона не заслужила, просто я—дрянь.

— Пий!—хитнув Вадим на пиво, беручи сам шклянку й жадібно п'ючи гіркувату, холодну плинність.

Ось машинально сьорбнув і поставив шклянку коло себе.

— Ревную Маньку!—ніби випалив він і почервонів усім лицем.—А вона навмисне робить так. Вона навмисне пішла тоді, як... Никодим застав їх. Щоб осрамити мене й порвати зо мною.

— Для чого ж то?

— Щоб я не женився. Каже, що недостойна бути моєю жінкою. А може й бреше. Я знаю?

Він знов узяв шклянку й сьорбнув. Поспішно поставивши її, він якось рішуче, неначе згадавши головне, проговорив:

— Та не в цьому річ. Скажи, Вадиме, ти от тоді колись у Ріни говорив. Пам'ятаєш? Про справедливість. Єсть справедливість чи нема? Тільки серйозно говори. Чуєш?

Вадим пильно якийсь мент дивився на Ося. Фарба з лиця зійшла й воно стало жовто-сіре, з земляним, недужим відтінком. Під запалими очима були зеленяво-сині кружки. Ніс, підборіддя й вилиці ще більше загострились і випнулись. Очі дивились з хоробливим блиском.

— Абсолютної нема...—тихо й твердо сказав Вадим.

— Ні, єсть!—немов аж зрадівши цьому, зразу ж хитнув Ось головою.—Єсть! І буде. Ти тоді говорив про Никодима. Щось таке, що справедливість його не зачепить, він так собі й помре. Ні, так він не помре. Я докажу, що єсть справедливість. Хай я... Ну, та то нічого. Я вийшов з гартованства. Сьогодні, як побив Маню, пішов і заявив. Але я докажу. Усім докажу. І тобі, і тобі. Єсть і мусить бути. Раз я хочу її, то я й дам її. І буде.

Шклянка його була вже порожня, але він підніс її до рота, потягнув губами, ніби пив і поставив знов, нічого не помітивши. Вадим налив йому з пляшки, сам того не помічаючи й не перестаючи вдивлятись у змучене лице брата.

— Убить його хочеш?—неголосно кинув він.

— Так, убить!—голосно й з вибухом ненависти викрикнув Ось.

Вадим все так само машинально повів очима навкруги. Їх ніхто не слухав.

— Ти знаєш, що мене хотіли бити товариші з фабрики? Знаєш?—аж перехиляючись до Вадима і впиваючись у нього тьмяним поглядом, криво, болісно посміхнувся Ось.—Провокатором називали! «А, говорять, він племінник хазяїна. Зговорилися! У нього й живе. Знаємо! Брат у нього такий самий зрадник!» Розумієш? І це Никодим пустив, Никодим! Я це знаю. Никодим і Стьопка.

— Страйк падає?—хрипло кинув Вадим.

— Пада!—все так же перехилений через стіл хитнув головою Ось.—Пада. Всі біжать назад. Нас обманули. Обіцяв один падлюка інтеліґент дати грошей і втік десь. Це нас і вбило. Пада. А коли б ще тиждень, виграли б у того шакала. Ми знаємо, що вони не зможуть держатись. Там ціла сіть усяких... І от «провокатор». Розуміється, провокатор. І Никодимові все, все так і минеться?!—раптом одкидаючись усім тілом назад, скрикнув Ось.—Не буде ніякої справедливости?! Ні? І я так все це пропущу? Я, провокатор, зрадник?! Я загубив десятки родин моїх товаришів, завів їх, втягнув, і так на радість Никодимові все й зостається без нічого? Це справедливо чи як?

Вадим знову налив пива, жадно випив усю шклянку і, нічого не одповідаючи, затиснувши губи, тяжко й часто сопів носом.

У Ося на губах запеклася тоненькою білою ниточкою піна. Він все так само дивився на брата, очевидно, не бачачи його.

— Скільки грошей треба, щоб продержати страйк до кінця?—раптом спитав Вадим.

— Що?—спитав Ось, немов приходячи до себе.

Вадим повторив питання.

— Рублів чотириста,—одрубав з ненавистю Ось.

— Посидь тут, я зараз...—сказав Вадим устаючи.

— Куди ти?—з хмурим здивованням глянув на нього вгору Осип.

— Маю тут з одним чоловічком перебалакати. Може гроші будуть. Я не довго.

— Не треба грошей!—качнув головою Ось.

Вадим схопив пляшку й не дуже, але твердо стукнув нею об стіл.

— Осипе! Знай, що говориш. Ідіотство лищи. Вперед про товаришів подумай, а потім про свої справедливості. Раз можна дістати грошей і вести діло далі, то при чому тут «не треба» й всякі там... антимонії?

— Де ж ти можеш взяти ті гроші?—тихше, розумніше, але й з підозрінням спитав Ось.

— Де візьму, то візьму. Не твій клопіт. Обіцявся мені тут один позичить рублів п'ятсот. Сьогодні якраз маю зайти до нього. Посидь, я зараз. Півгодини, найбільше. Ждатимеш?

— Ждатиму.

Вийшовши з трактира, Вадим майже бігцем пішов у напрямі дому Рибацьких. Раз він зупинився на всім бігу, одійшов до стіни й безсило сперся на неї. Здавалось, що в нього від швидкої ходи заболіло серце. Але миттю знову зірвався й ще швидше побіг, злісно оббігаючи прохожих і непохитно заціпивши губи.

Покоївки вже не було в сінях, але вікна Тепи, Вадим бачив знадвору, світились. Він увійшов в її сінці й твердо, нехапливо постукав. І зараз же, набравши повні груди повітря, помалу видихнув його і провів рукою по голові й по бороді, немов приводячи себе до спокійного вигляду.

— Ввійдіть!—крикнув нетерплячий голос Тепи.

Вадим, не поспішаючи, ввійшов з картузом у руці стримано уклонився Тепі й став коло порогу. Вона, видно, так само весь час бігала тут по хаті із кутка в куток.

Його вона, певно, зовсім не ждала й навіть трохи розтерялась.

— Що таке? Знов щось з Стьопою?—живо спитала вона.

— Ні, я не про те,—силкуючись посміхнутись, проговорив Вадим.—Я про... гроші. Я згоджуюсь на т в о ю умову

Він навмисне, ще дорогою придумавши, сказав не «вашу», а «твою».

Тепа випрямилась—від здивування чи від уколу радости й торжества.

— Як це розуміти?—спитала вона жорстко.

— Так, як є. Я згоджуюсь. Сьогодні напишу записку Микульській, щоб завтра прийшла до мене й ми її зустрінемо. При вас напишу. І навіть хай ваш... хай твій дворник однесе її завтра вранці. Тільки я прошу позволить мені не г р у б о прогнать її. Вона все зрозуміє, але не... хотів би грубо. Це—непотрібно. Я вибачусь.

Тепа довго нічого не говорила й весь час водила очима по Вадимові, немов розшукуючи на ньому розгадку цього несподіваного рішення.

— До-о-бре...—нерішуче протягнула вона — Пишіть. Я зараз дам паперу.

І вона, ще раз хмуро озирнувши Вадима, пішла в сусідню кімнату й винесла звідти чорнило, перо й папір. Вадим все так само стояв біля порогу з картузиком у руці.

— Прошу,—ставляючи прилади до писання на невеличкий столик, сказала Тепа.

Вадим хутко підійшов, сів, твердо взяв у руки перо і зараз же швидко, без задержки написав:

«Олесю! Прийдіть до мене завтра о 7-ій годині ввечорі. Дуже треба Вас бачити. Прийдете? Сам до Вас не можу прийти. Дайте відповідь дворникові, який принесе цю записку. Вадим Стельмашенко».

Підписавшись, він устав і простягнув записку Тепі.

— Ах, ще ж адресу!

І, не сідаючи вже, нахилився й написав на конверті адресу Микульських.

Тепа стояла коло нього з тим же хмуро-допитливим, нерішучим лицем.

— Що це значить, Вадиме?—нарешті, ледве чутно спитала вона.

— Нічого. Мені потрібні гроші!—неначе навіть весело й піднято сказав Вадим, жваво розгинаючись і даючи надписаний конверт. Потрібні гроші. І більше нічого. Але пам'ятайте, що, коли обманете, я... лишаю за собою право... А втім, ви не обманете. І потім он що: можна не п'ятсот, а вісімсот? Ви сказали, скільки я схочу. Я хочу вісімсот. І не позичаю, а просто беру по умові за свій вчинок. Добре?

— Ти образився на мої слова, що я, мовляв, куплю тебе?—тихо сказала Тепа.—Але ж ти не глупий чоловік, сам повинен знать, як і коли що говориться.

— Я ні за що не образився,—ще ніби веселіше й дуже поспішно скрикнув Вадим.—Я розумію. Так, значить, завтра перед сьомою ти прийдеш до мене? Олеся напевне прийде. Та відповідь її ваш дворник принесе вам. А ви вже мені одішліть її. Так? Коли мене дома не буде, хай оддасть моїй хазяйці. Ви, мабуть, не найдете? Я за чверть сьома буду ждати вас коло своїх воріт. Ага, моя ж адреса. От я напишу.

І знов нахилившись і дуже хапаючись, Вадим написав свою адресу.

— Вадиме, що з тобою, скажи? —спитала Тепа, обережно ловлячи його руку.

— Та нічого,—аж засміявся Вадим.—Рішуче нічого! Грошей, грошей, от і все. І доказать тобі, що ти помиляєшся. Хочу доказать! Треба, нарешті, раз кінець зробить. Правда? Правда, моя Тепко?

Тепа не зводила з нього очей, але в лиці здригнулось щось радісне й зараз же закрилось ще більшою, занадтою хмурістю.

— Щось ти... Ну, побачимо!—сказала вона.

— Побачимо!—підхопив і Вадим.—То завтра за чверть сьома? Не спізняйся ж тільки. І чек не забудь. А може просто гроші привезеш? Лучче гроші. Вісімсот? Так?

— Так.

— Ну, а тепер я спішу, мене ждуть. О, не женщина, ні! Не думай... Прощай, до завтра.

Тепа навіть у сіни вийшла за ним, усе придивляючись і щось вишукуючи в нього на лиці.

XXVI.

— Що, довго я був? Правда, ні?—аж падаючи на свій стілець, спитав Вадим задиханим, але надзвичайно веселим голосом.—Але діло зробив. Чудесне дільце! Їй-богу! Завтра ввечорі о восьмій годині матимемо вісімсот рублів. Розумієш? Шістсот бери на свою «справедливість», а двісті на іншу .. Ага, от що! Ти завтра сиди дома весь день. Або піди, куди треба, а потім сиди. Я Стьопку сьогодні трохи пом'яв, щоб він чого нашим не встригнув. Я попередив Шакала, але все ж таки... А я буду шукати квартиру й після завтра перевеземо їх. Будеш з ними жить?

Ось оторопіло слухав і кілька раз, як кидаючись зі сну, хотів щось спитать.

— Та чекай!—нарешті хмуро перебив він.—Звідки гроші? Які? І то правда?

— Правда, Оську, правда! Що за питання? Раз тобі говорить Вадим, значить, правда. А звідки? Хе-хе! Боїшся, що божки образяться, як вони з поганим запахом? Не бійся, чистіші всяких божків. Дав один мій старий приятель. Не сподівався я зовсім. Ну, молодчина, слово тверде. Головне, акуратний. Сказав і есть. Та чого так вилупив на мене свої милі очі? Га? Не віриш? Побачиш сам. А на провокаторство й тому подібне плюнь. Голодний чо-

ловік і себе за серце вкусить так, що кров'ю зальється. Половой! Пива! Дві пляшки!.. Страшенно пить хочеться, Просто біда. Ху, та й упарився, душно. Може, випить би чогонебудь посерйозніше з радости? Га? Ти проти алькоголю. І я проти. Не люблю його, ненавиджу, а через те, як єсть у якомусь анекдоті, давай його проклятого нищить! Не хочеш? Ну, і не треба. Чого дивишся так? Я, брат, радий, з радости. Та от і перед тобою все ж таки оправдаюсь. От, мовляв, братуха, хлопчик мій мене за зрадника мав, а тепер похвалить, що такий молодець, грошей дістав. Га? Похвалиш, хлопчику? Скажи, ти любиш мене? Говори, Осіку, правду, говори мені сьогодні правду. Сьогодні я стою за правду. А втім... Ага, пиво. Добре. Давайте, давайте. Славний напиток. Так як? Любиш?

— Де ти взяв гроші, Вадя?—тихо й уперто спитав Ось.

— Та я ж тобі сказав!—скрикнув Вадим.—Що ти, бог з тобою! «Де взяв? Де взяв?» Думаєш, украв? Ого, украдеш, якраз. Багато тепер таких дурних, що кладуть гроші так, щоб їх міг порядний чоловік украсти. У всіх, хлопчику, єсть чекові книжечки. Такі гарненькі, симпатичні. Ну, пий пиво та ходім. Ти куди зараз? Додому?

— Ні, я в клюб...—помалу сказав Ось, зиркаючи на брата.

— В клюб? Ага! Сьогодні ж там наші патріоти когось святкують. Концерт, бал, конфетті й приз за найкраще національне убрання. Добре, ходім. А ти ж чого туди?

— Там наші гроші на страйк пішли збирати. Так я боюсь... Антошка там. Скандал може вийти.

— Ну, плювать, хай поскандалить!—весело засміявся Вадим, витираючи вуса од пива.—Він має на це право. Але збирати тепер гроші нема чого. Хо-

дім, скажемо, не треба. Стій. А з справедливістю як? одсуваєш покищо? Га?

— Одсуваю...—червоніючи й тихо проговорив Ось, навіть з деякою тривогою дивлячись на брата.

— От молодця! Ти, хлопчику, зовсім милий. І хоть ти мене не любиш, я все ж таки тебе люблю. Інстинкт, брат! О, це... найміцніший ґрунт для всякої моралі, навіть пролетарської. Ну, ходім, ходім... Половой!

Розплатився Вадим теж весело, гарячково й поспішно. Ось пішов трохи вперед, а Вадим ще налив у шклянку пива, поспішно випив і побіг за братом.

На вулиці, тільки вони зійшли на тротуар, Ось зупинився, взяв Вадима за плащ і хмуро-соромливим, дитячим голосом бовкнув:

— Я тебе люблю, Вадя... То неправда, що я говорив.

Вадим, нічого не кажучи, міцно й якось судорожно обняв Ося й мовчки, страшно серйозно декільки раз поцілував його. Ось від ніяковости, сорому й зворушення не встигав одповідати йому, спішив з поцілунками й тому разів два цмокнув просто в повітря, від чого йому стало ще соромніше.

Але після цього Вадим якось відразу затих, немов вітер, який дує, вертиться, здіймає порох свердлом, а потім вмить стихне й не чути його.

Тільки коло самого будинку «Українського Товариства» він знов ніби ожив. То всю дорогу мовчав і навіть не одповів на кілька Осевих питань, а тепер знов заговорив і засміявся, не слухаючи брата й не ждучи його відповідів.

Був саме антракт. Серед публіки в европейській одежі ходили національно вбрані постаті, в стрічках, намистах, яркі й веселящі очі.

Вадим і Ось протиснулись в головну залю. Там стояв ще більший рух і гомін голосів.

І як тільки вони ввійшли, зараз же побачили направо кроків на десять від вхідних дверей юрбу, яка тислася до центру й когось слухала.

— Антошка!—скрикнув Ось і хутко пішов уперед.

Дійсно, в центрі юрби стояв Антошка з шапкою в руках, на якій була приколота записка: «На страйк робітників». Біля Антошки стояв один з розпорядчиків і намагався спинити його, часом тягнучи за руку. Але Антошка одмахувався й кричав далі:

— А, ви тепер Україну любите? А я хто, позвольте вас спитать? Я—хто? Я—не Україна? Ці, що страйкують, не Україна? «Ви по-українськи говорить не уміете». Ах ти ж сволоч, тонконоса свистюлька інтелігентська! Він уміє! Та плювать я хотів на твою інтелігентську мову. Я—сам Україна!.. А коли вам її жалко, так ви тут не танцюйте, а підіть подивіться на неї. Пожалуста, ходімте зо мною! А? Ви не підете, паничики! «На страйк? Який страйк? Що таке страйк?» А той самий, паничі, що ми проти ваших батьків зробили! Не хочеться п'ятака нам кинуть? Ви інакше любите Україну? О, ми це бачимо, ми вже давно помічаємо любов наших інтелігентиків...

В цей мент крізь натовп продерся Ось і спинив Антошку. Навкруги хіхікали й чулись балачки:

— Якийсь «пролетаріят» на страйк гроші збирає.

— Розсердився, що на коліна не впали перед ним... перед пролетаріятом.

— Та чого його не виставлять? Він п'яний.

— Який п'яний? Просто дурний.

Вадим повернувся до останнього, весело оглядів його з ніг до голови і з злісною привітністю сказав йому:

— У вас, добродію, на диво розумний погляд на речі.

— Як сказали?—не зрозумів той.

Вадим не одповів йому й пішов далі, шукаючи очима. І раптом зупинився: біля самої естради стояла Олеся, Діна, Водосвятський і ще якісь мужчини.

Зачувся дзвінок. Мабуть був останній, бо публіка почала метушливо розходитись на свої місця. Вадим мав вхідний білет і мусів одійти назад та стати під стіною. Він комусь наступив на сукню, штовхався, одпихав, викликав коло себе незадоволені викрики, лайку, але хоч і помічав те, та не звертав уваги.

Стоячи під стіною, він весь час дивився до естради. Золотиста голова помалу посувалась по проходу й потім опустилась у п'ятім чи шостім ряді. Вадим одпихнув убік якогось гімназиста і став так, щоб було видко Олесю.

Що було на естраді, він не дивився й не слухав. Скільки пройшло часу, він також не міг би сказати. Але коли хтось серед тиші скрикнув в однім кінці залі, він також во всіма живо повернувся в той бік. Потім він, як крізь туман, пригадував собі цей крик. І тільки все, що далі сталось, пам'ятав виразно.

Хто ойкнув, трудно було роздивитись. Пізніше казали, що цей зойк входив у програму дальшого й був ніби підготовкою до всеї «акції», зроблений спеціяльно для того, щоб уся публіка, всі сусіди одвернулись в один бік. В цей час герої «акції», «орлята», встигли надіти на себе маски. Напевно для цього був той крик. Бо тільки публіка стала заспокоюватись, як раптом по залі пронісся страшний, пронизуватий свист. Вадимові закололо в ухах від нього й було почування чогось катастрофічного.

І, дійсно, після того настало щось подібне до якоїсь безглуздої, дикої катастрофи. За першим свистом (сигналом, мабуть) розляглись по всіх кутках залі свисти й зараз же за цим загрохотіли стільці, зачувся вереск і істеричний крик жінок, звуки ударів, стогони, крики на поміч. Серед піднятої публіки в різ-

них місцях з'явились голови в чорних масках, які хутко повертались на всі боки, а круг них робились круги й публіка прожогом одлітала від них. В руках таких людей у масках були довгі, товсті жгути з резини, якими вони били всіх круг себе, не розбираючи ні жінок, ні дітей. Недалеко від Вадима стояв один з них, чоловік величезного росту, з двома дірками в чорній запоні на лиці. Він робив такі рухи, немов розпихав на відліт юрбу й рипким басом кричав:

— Бий мазепинців! Урра! Бий мазепню!

Такі самі крики виривались по всій залі із загального крику, стогону, зойку переляканої до паніки публіки. Купи тіл в смертельнім жаху кидались з боку на бік, шукаючи спасіння. Один падав, через нього падали другі, треті переплигували через них, набігали на літаючу з свистом резину й кидались назад.

Зачувся знову свист. Люди в масках ще з більшою лютістю замахали круг себе жгутами, але всі попрямували до дверей. Деякі з них вийняли револьвери й стріляли вгору, щоб тим одбити всяку охоту старатись піймати їх.

Вадим, як і інші, спочатку ошелешений, кинувся потім в середину публіки, щоб щось там робити. Що саме, він не знав: добратись до тих, що били й стріляли, не було можливости через натовп. Він пробував кричать, щоб спинити паніку, але голос губився в загальному зойкові. І от коли він хотів стати на стілець, щоб голосніше крикнути, щось пекуче полоснуло його по щоці, з гострим болем вдарило по очах і він, невідомо від чого, упав на когось, що вовтузився під ногами. Сльози залили йому очі й біль в одному був такий, що здавалось, хтось вирвав кігтями око.

Коли він, нарешті, визволився з-під купи тіл, що навалились на нього, в залі вже стихало. Людей у масках вже не було, тільки десь там в роздягальні ще чувся свист.

XXVII.

На другий день Вадим з перев'язаним оком цілий день ходив по місті й шукав помешкання для старих. Ось уранці забіг до нього спитати, як з оком. Вадим учора сам не міг дійти додому, бо сльози заливали очі. На щастя Вадима, на нього випадково натрапила Ріна, яка потім розшукала Ося й разом з ним одвезла Вадима додому. Нічого серйозного, наскільки вони могли судити, не було,—резина, видно, легко торкнулась очей, захопивши тільки лице, на якому впоперек криваво червоніла смуга.

Вранці ж одне око зовсім добре себе почувало, а друге ще трохи боліло й сльозилося. Вадим заспокоїв Ося й одіслав додому.

До шостої години він уже бачив кілька квартир і на одній навіть дав завдаток, пообіцявши завтра прийти й рішуче умовитись.

Цілий день він нічого не їв, тільки заходив у пивні і пив пиво. О пів на сьому він уже стояв біля своїх воріт, дивлячись то вправо, то вліво.

І майже зараз же під'їхав автомобіль, з якого хутко вийшла Тепа в тому самому пальті, в якому він її бачив тоді, коли вона їхала з красунем.

— Ждете?—кинула вона, підходячи до нього. Але, побачивши на лиці перев'язку, злякано спитала:

— Це що у вас?

— Нічого. Екіпаж вас ждатиме?

— Так. Я вже раніше все сказала.

— Гроші єсть?—глухо кинув Вадим.

Тепа мовчки й сердито підняла трошки догори свою торбинку.

— Що ж з вами? Чого око зав'язане?

— Нічого особливого. Ваші й Стьопині друзі почастували мене вчора в клюбі. Прошу сюди за мною.

І він хутко пішов уперед. В кімнаті Вадима Тепа озирнулась, потім прикрутила лямпочку, що почала коптіти, і сказала:

— А тут досить мило...

І, скинувши капелюх та пальто, сіла на ліжко.

— Я на ліжку буду сидіти. Добре?—спитала вона.

— Де хочете...—охоче проговорив Вадим, ходячи по хаті.

— І ви сядьте. Поруч зо мною.

Вадим зараз же підійшов і сів.

— Ану, покажіть, дуже забили? Не небезпечно?

— Дякую. Нічого небезпечного нема.

— Деяких арештували вже...—роздивляючись навкруги, сказала Тепа.

— О, їх випустять...—заспокоюючe й байдуже одповів Вадим.—Стьопу ж, розуміється, не чіпали?

— Ні, Стьопку не чіпали.

Вадим глянув на годинника. Ще п'ять хвилин до семи лишалося. Олеся могла й запізнитись, а то й зовсім не прийти, хоч написала, що обов'язково прийде. При чому видно було по листі, що дуже тривожилась. Їй міг хтонебудь сказати, що його серйозно ранено.

Забувши, що Тепа просила його сідати поруч, він устав і знов хутко заходив по хаті, як ходять по камері тількищо арештовані, або ті, що ждуть присуду, люди.

Тепа мала якийсь задумливий і майже байдужий вигляд. Здавалось, що їй навіть скучно. Було враження, що вона сиділа на станції й чекала поїзду.

Раптом зачулось клацання клямки в сінечних дверях. Потім рип дверей із кухні й гомін голосів: один — металічний, різкий, Саламандрин, другий—тихий, несмілий.

Вадим твердими, нехапливими кроками підійшов до ліжка й сів коло Тепи. Вона скоса глянула на нього

й байдуже стала дивитись у підлогу. Вадим теж глянув на неї: вона була бліда до того, що ясно й чітко виднілись дві маленькі, як точки, родимі плямки на лівій щоці, яких звичайно не можна було розглядіти. Вадим чомусь дуже здивувався з цього і в ту ж мить забув.

В двері обережно застукали.

— Ввійдіть!—надзвичайно голосно й різко крикнув Вадим.

На порозі з'явилась стрункa постать Олесі в капелюсі з білим пером. Вона тривожними, широкими очима дивилась на Вадима, який поривчасто встав, і поспішно, не дивлячись, зачинила за собою двері. Тут же вона помітила й Тепу, яка все з тим же немов задумливим лицем дивилась на неї.

— Ах, це ви?—роздратовано й розчаровано протягнув Вадим.—Мені, панно Микульська, нема часу. Ідіть собі. Варварo!—злісно й навіть з ненавистю закричав він.—Покажіть цій панні дорогу.

Олеся якийсь мент стояла непорушно, як помертвіла. Потім тихо, задом посунулась до дверей, одчинила їх спиною і, не зводячи мертвого, пронизаного жахом погляду з Вадима, висунулась. Вона неначе боялась, що він ззаду кинеться на неї.

Коли зачинилися двері за Олесею, Тепа встала, судорожно позіхнула і, вийнявши з торбинки пачку грошей, поклала їх на кінчик стола.

— Тут вісімсот...—байдуже проговорила Тепа.

Вадим ліг на ліжко й витягнув ноги.

— Що з вами?—спитала Тепа.

Вадим не відповідав.

— Нічого, це корисна операція...—кинула Тепа, дивлячись на брудне скло лямпочки з одпечатками пальців на ньому. Одпечатки були подібні до того, як рисують на географічних картах морські течії. Потім вона помалу повернулась до Вадима, підійшла до нього й сіла збоку на ліжко.

— Ну? Тепер уб'єш мене? Так? Хочеш, дам револьвер?—майже серйозно сказала вона.—У мене в торбинці єсть. Хочеш?

Вадим мовчав, заплющивши одне своє око. Здавалось, він так лежав від того, що боліло друге, ранене.

— Що з тобою? Невже так боляче за Олесю?

Вадим глибоко зідхнув, потім розплющив око й майже байдуже сказав:

— Стомився. Я сьогодні багато ходив. І око болить... Я не можу балакати... сьогодні. Приходь до мене завтра. Добре?

І він навіть трохи повернув до неї голову, щоб лучче бачить.

— Ти хочеш, щоб я прийшла?—якимсь притихлим, замерлим голосом спитала Тепа.

— Хочу.

— Для чого?

Вадим помовчав, потім, як дуже стомлений болем чоловік з усиллям сказав:

— Хіба т е п е р може бути це питання? Ти свого добилась... Покорила...

— Я не п о к о р я т ь хотіла...—покачала головою Тепа і довгим, допитливим поглядом зупинилась на Вадимові. Він стомлено поклав їй руку на плече, подержав і пустив.

— Хотіла чи не хотіла, а... так є...—безживно сказав він.

Тепа взяла його руку, нахилилась до неї й поцілувала.

— Добре. Я завтра прийду,—тихо проговорила вона, підводячись.—О дев'ятій. А тепер я піду. Ти спочивай.

Вадим нічого не сказав. Коли Тепа одяглась і підійшла до нього попрощатись, він тупо оглядів її й сказав:

— Напевне прийдеш?

— Коли б я могла не прийти! Ну, прощай, до завтра. Ти засни. Це найкраще.

— Добре, я так і зроблю. А ти не кажи ні моїм, ні своїм, що в мене око. Добре? Візьми на столі сірники й посвіти собі в коридорі, там темно.

— Дякую. Двері наліво з сіней?

— Наліво.

Коли в сінях стихло клацання клямки й чиркання сірників, Вадим помалу підвівся й сів на ліжку, зігнувшись і дивлячись в одну точку на підлозі. Потім хутко подивився на стіл, устав і взяв гроші. Не рахуючи, він засунув їх собі в кишеню й пройшовся по хаті. Потім вийшов у сіни й без стуку одчинив двері в кухню. Коло столу сиділа Варка, підперши голову рукою. Стіл для неї, як для восьмилітньої дівчинки, був занадто високий й поза здавалась штучною.

— Маю до вас просьбу, Варваро Геннадіївно...— почав зараз же Вадим, дивлячись на Саламандру стомленим оком.

Саламандра тільки кліпнула в його бік погризеними очима й нічого не сказала.

— Ви знаєте, хто у мене тількищо був?—спитав він.

— А що я осліпла чи позакладало мені?—кинула Варка.—За що прогнали баришню?—раптом схопилась вона з лави і в гордій задерикуватій позі стала перед Вадимом, піднімаючи до нього голову.—Для цеї шлюхи, стерви вигнали й остромили челаека?

— Чекайте, Варваро...—морщачись, сказав Вадим.—Вам трудно судить тут... Я от що хочу сказать... Завтра ввечорі в дев'ять часов до мене прийде Рибацька. Чуєте?

— Та чую. Ну?

— Я вас попрошу у цей час прийти до мене. Добре?

— Та що буде?—тихіше спитала Варка.

— Побачите...—слабо посміхнувся Вадим.—А тепер я піду ляжу. Зараз прийде брат, так ви, будь ласка, проведіть його до мене.

— Та може вам самовар поставить? Чи їсти дать? — сердитим, звичайним тоном буркнула Варка.—Ви обідали?

— Обідав, Варко... Слухайте, Варко, а ви б... Ні не треба...

І він, наче злякавшись чогось, чудно подивившись на Саламандру, вийшов із кухні.

У себе він знов ліг і лежав без руху, як ранений. Коли прийшов Ось, Вадим ледве поворушився й балакав з ним стомлено, скупо, пояснивши свій стан утомою й болем в оці.

— Може за лікарем послать, Вадю? — тривожно спитав Ось.

— Та понятно, нада послать!—входячи в кімнату, суворо сказала Варка.—Он які стали. Як жовтяк.

Вадим заплющив око й сказав.

— Не вигадуйте дурниць. Висплюсь і весь лікар. Підіть лучче, Варваро, в лавочку та купіть мені папірос. Добре?

— От тільки й знають оті свої папіроси смоктать. Десяток шесть копейок? «Весну»?

— «Весну», «Весну».

Папіроси у Вадима були, але треба було вислати Варку з квартири. Коли за нею грюкнули сінешні двері, Вадим вийняв з кишені пачку грошей і подав її Осеві.

— Що це?—здивовано сказав той, беручи пачку й невміло держачи її.

— Гроші. Вісімсот рублів. Порахуй. У мене так око боліло, що я забув порахувати.

У Ося виразно дрижали пальці, коли він почав рахувати, і лице стало таким, яким Вадим його ба-

чив у той раз у Ксені, коли купали Луся. Губи злегка розкрились, нижня одвисла, вилиці стали не такі гострі, вираз очей став радісно-соромливий, винуватий. Коли він порахував і подивився на Вадима, той аж усміхнувся: зовсім той Осьок, який колись хлопцем радів якомусь дарункові.

— Значить, тепер можна далі страйк? — розтеряно й так же щасливо-соромливо спитав він, червоніючи й освітлюючись все більш та більш.

— Шістсот, правда, Вадю?—несміло спитав він тим тоном, що колись питав, яким голубом «трюхать»: чорнорябим чи гривуном.

— Шістсот. А двісті на старих. І от ще що. Ти завтра піди от по цій адресі...

Вадим сказав адресу того помешкання, на якому він дав завдаток.

— І скажи, що ти брат того чоловіка, який найняв ту квартиру. Я вже говорив, що може я прийду, а може ти. І найми. Зранку зроби. І зараз же поклич Ксеню та ще когонебудь і перевези старих. Чия мебель у них?

— Наша.

— Ну, от. Вперед батька з ліжком перевези. І мама хай разом. А потім все останнє. Щоб ті нічого не зробили. А нащим скажи, що я виїхав по спішному ділу днів на три. Я не хочу, щоб вони моє око бачили. А ти не проговорись.

— Ну, де ж там!

— Ловко збрешеш?—блідо посміхнувся Вадим.

Ось почервонів, устав і раптом одривисто сказав:

— Це ще не рішено. Відносно зради божкам... Ти не думай. Ну, та... Так я зараз піду. Забіжу на хвилину додому, а потім до Антошки й... далі. А двісті рублів тобі дать?

— Ні, візьми, дай мамі. Скажи, це я за те діло получив, по якому поїхав. Це її зовсім заспокоїть.

— Добре. Ну, до завтра.

Ось потис руку Вадима, хотів ще щось сказать, але тільки почервонів і швидко пішов із хати.

— Осю!—раптом покликав його Вадим.

Ось хутко вернувся й підійшов до ліжка.

— Що?

Вадим криво посміхався, очевидно, не рішаючись сказати те, що хотів. І з тою ж посмішкою проговорив:

— Що б ти сказав, коли б тобі запропонували женитись на... цій горбатій? Га?

Ось вражено й навіть з непокоєм подивився на брата.

— На цій горбатій?—перепитав він.—З якої речі?

Вадим раптом дуже голосно, нервово, закотисто засміявся так, наче нічого йому зовсім і не боліло.

— Іменно, з якої речі!—крізь сміх виговорив він і тут же, зразу переставши сміятись, як злизавши сміх, сказав:

— Ти не дивуйся. Я трошки зле себе почуваю і мені приходять всякі ідіотські думки в голову. Біжи, біжи, а я засну і все пройде.

Ось нерішуче повернувся й вийшов. В сінях зустрілась йому горбата. Він дуже обережно пройшов повз неї і швидше, як треба, зачинив за собою двері.

XXVIII.

Саламандра з самого ранку вже почала лаяти і клясти кочерги, горшки і все начиння. А в промежутках і Вадима, який не спав усю ніч і лазив по хаті. Вона мусіла кілька разів уставати й ходити до нього питать, чи не треба йому чого.

Одначе по обіді, як забіг на хвилинку Ось, він уже не лежав, а писав у своїй товстій тетраді.

А на вечір навіть пов'язку зняв. Око було ще спухле й червоне, але сльози вже не лились. Смуга з червоної стала синювато-бурою й не такою широкою. Зда-

валось, хтось пальцем у синім чорнилі мазнув йому через усе лице.

Перед тим, як мала прийти Тепа, він випив дві пляшки пива, за яким ходила Саламандра, і вже навіть сміявся. Правда, часом Варці ставало неприємно від того сміху, але все ж таки він був краще лежання на постелі.

Варка помітно хвилювалась. Вона вже знала, що мало бути ввечорі, і навіть поставила біля комоду мітлу з довгим держалном, неначе замітала перед тим.

А Вадим усе курив, ходив по хаті швидкими кроками й посміхався. Коли в сінях заклацала клямка, Саламандра прожогом ускочила в Вадимову кімнату й безшумно причинила двері.

— На ліжко! На ліжко сідайте!—крикнув на неї Вадим.

Саламандра поспішно сіла на ліжко. А Вадим став коло неї, повернувшись спиною до порога.

Рипнули двері в сінях, потім зачулись кроки, швидкі й дрібні. Було навіть дивно, що в темноті так могли хутко ходить.

Зачувся стук, нетерплячий, частий, свій.

— Ввійдіть!—гукнув весело Вадим. Двері швидко розчинились і в кімнату легко й хутко ввійшла Тепа. В одній руці в неї був електричний ручний ліхтарик, з якого вона зараз же кинула на Вадима пасму білого світла. Але в той же мент пустила руку і, ще не встигши зігнати з уст посмішку, зупинилась очима на Саламандрі. Але не довго дивилась,— Вадим здивовано повернув до неї голову і крикнув;

— Ви?! А вам чого тут треба? Варко, покажіть цій... жінці, куди їй треба вийти.

Саламандра зараз же схопилась з ліжка, підбігла до комода і взяла в руку мітлу, перекинувши її віником догори.

— Ану, забирайтесь зцюдова!—крикнула вона металічним, особливо якось неприємним тепер голосом.

Тепа стояла, не рухаючись, не кліпнувши навіть оком убік горбатої. Дивлячись з посмішкою на Вадима, вона помалу проговорила:

— Не багата ж твоя поетична фантазія! Нічого нового придумати не міг.

— Яка есть. Варко, попросіть гостю поспішити. Мені ніколи.

— Знаєш, що мені більш за все обидно?—тихо проговорила Тепа, знову не подивившись на Варку, яка навіть ступила до неї.—Що ти такий г л у п и й кінець зробив. Цим ти просто вилічив мене. Можу тільки подякувати.

— От і чудесно. Всі, значить, задоволені!—весело сказав Вадим.—Ну, а тепер можете повернутись і вийти собі. Ми після вас заметемо і на тому покінчимо.

— Пожалуста,—показала мітлою на двері Варка.

Тепа раптом ступила до горбатої, вихопила в неї мітлу й сильно декілька раз ударила нею по голові і плечах Варку. Вадим миттю кинувся до них, видер з рук Тепи мітлу і, одпихнувши її до порога, люто закричав:

— Геть, стерво, звідси! А то тобі тут... Пішла зараз же...

Тепа ударилась плечима об одвірок, трохи не впала, але здержалась і поправила рукою капелюх.

— Геть, говорю!—ступив до неї Вадим.

— Щастя твоє, що я сьогодні не взяла з собою револьвера...—шепотом сказала Тепа й посміхнулась.—Але за це ти мусиш заплатити...

— Добре, добре, балакай тут більше! Забирайся, кажу!

Тепа круто повернулась і пішла в сіни, щось перекинувши в темноті; лихтарик свій вона випустила, як кинулась на Варку

Нарешті найшла клямку й вийшла.

— А що!—піднімаючи лихтарик з підлоги й ховаючи собі за пазуху, з злою радістю сказала Саламандра.—Приятно, як виганяють?

— А тепер підіть, Варко, в лавочку й принесіть мені три пляшки пива,—сказав Вадим, жадно закурюючи.

XXIX.

Із записок Вадима.

. . . . . .

...Бідний хлопчик, я йому нічим не можу помогти. Він усе допитується, де я взяв гроші. Йому це треба тепер знати, іменно тепер, коли він знов вернувся до своїх гартованців. Як він мило, як зворушливо й болюче сказав учора: «Я знов тепер гартованець». Неначе хотів мені сказати: «Молю тебе, не смійся з мене, не примушуй мене почувати до тебе ненависть». Ні, я не сміявся,—я розумію його. Я розумію його якесь чугунне мовчання з старенькими: інакше кожне слово його буде брехнею, а значить, злочинством перед заповіддю правдивости.

І все ж таки він бреше, мій бідний, бреше з скреготом муки, сорому й ображеного завзяття!

А чого він вернувся до гартованців? Здається, через те, що має підозріння про походження моїх грошей. Коли він питає про них, то я чую страх в його питаннях,—він боїться, що я скажу правду, а правда та примусить його шпурнути мені в лице ті сотні рублів, які так потрібні тепер тим, що борються з Никодимом. І все ж таки питає, холодіє, жахається, і все ж таки питає. І що більше холодіє, то з більшою впертістю й злістю допитується.

Але я не скажу, Осіку. Я краще збрешу, я ж не боюсь образити твоїх божків. Коли я приходжу до Ксені і Тінь мені вилазить на коліна, довірливо обнімаючи теплими, пухкими рученятками мою шию,—

невже в мене вистарчить духу одірвати ці ручки й покласти їх у пащу голоду, мов він їх висмоктав? Чи одніму мамину сіяючу діловитість, многонадійну радість її старих, виплаканих очей і знову вселю в її намучене серце тривогу, страх і безнадійність? Веснянкуватий хлопчику мій! Та я всім твоїм божкам наплюю в їхні кам'яні, скляні, тупо жорстокі очі, аби Тіні, Ксені й їхні мами хоч раз почули веселість надії в своїх розтеряних, зацькованих серцях. І ти, хлопчику, плюєш їм, бо єсть і в тобі сили, дужчі за твоїх божків. Не кинеш ти мені в лице моїми грішми, ні, не кинеш, не послужиш богам своїм, бо, послуживши їм, кинеш Ксеню, Антошку, Маню й десятки інших твоїх Антошок і Ксень в непотрібну яму страждання. Так-так, мій хлопчику.

. . . . . .

Зустрів Корнійчука. Він розказав мені, що Олеся була хвора ці дні, потім забрала сестру Зою й поїхала до брата Юрія на село. Коли він мені говорив про це, я зо всіх сил для чогось старався дивитись йому прямо в очі. Щось іще казав, але я не чув. Він трохи, здається, здивувався й немов з ніяковістю попрощався.

Не треба думати про це. Ні думати, ні згадувати.

Але ще одне: чому Олеся, чому ця біла, кротка, чиста голубка кожний раз зв'язується в мене з Варкою? Надзвичайно цікаве психологічне з'явище! Який може бути зв'язок між ними?

Варка мене хвилює, страшно хвилює! Я неначе зазираю в глибоченну безодню, через яку треба переплигнути. Навіть ноги мені холодіють і серце болюче замирає.

Але я не переплигну. Я навіть не хочу плигати, — навіщо мені це? Навіщо це кому б то не було? Злість і одчай говорять у мені, вони мене штовхають на «подвиг». От дивіться, мовляв, ви, Тепи й Олесі, от кого я волію замість вас, от цю каліку, огидну

й страшну. Перед ними й перед собою я хочу зробити якийсь дикий, безглуздий вибрик. Вибрик, вибрик і більше нічого, бо хіба ж я можу, хіба маю сили переплигнуть через безодню? Хіба зможу не бачити порепаної, подзьобаної шкури її, закислих очей, скордзюбленого, страшного тіла? Так, я розумно кажу собі: що, властиво, значить якесь ряботиння на лиці? Інше розположення епідерми та й годі; малесенькі ямочки й більше нічого; лінії не такі, як звикли люди називати гарними. Але ці ж ямочки, це інше розположення епідерми й викликають корчі огиди та жалю до людини. Через те, що в Тепи чи в Олесі не таке розположення, я чую до них інше, ніж до цеї людини. А вона ж м е н і ближча, рідніша за всіх Теп і Олесь. Так-так, рідніша мені, Осеві, стареньким моїм, Ксені й Мані. Я сміло можу повести її до своїх і не боятись, що вона буде ч у ж а їм. І коли б у неї не було цих інакше розположених ліній тіла, я б напевне не почував такого замирання серця перед плиганням.

Але чому я не можу зробити цього, чому, властиво? Ну, хоч один рік. Я тільки дам їй дитину. Я помирю її з батьком, з самою собою, з світом. Ну, хай це навіть подвиг, що ж тут поганого, смішного? Невже я не зможу винести його? Я ж міг колись сміливо йти на вічну каторгу, на довічне ув'язнення, чому ж я не зможу рік прожити з Варкою? Я ж брешу собі, коли кажу, що не можна віддавати сили одній людині, коли можу дати багатьом. Брешу я, бо, даючи трошки радости й життя Варці, я не однімаю в себе можливости давати й другим усе, що можу й хочу дати.

І все ж таки мені страшно, мені тоскно, я весь холодію від жаху? І головне, що не можу не думати про це, не можу одчепитись від цеї божевільної ідеї. А Варка, немов чуючи щось, зробилась якась чудна,— безпричинно-сердита, криклива, зла, напружена

Часто я застаю її в сльозах, а вночі вона лається з батьком! А коли б у неї з'явилась дитина, як змінились би вони, ця каліка і цей старий зводник, який, може, для цеї дитини топче старими ногами своїми все добре в собі.

Мама просить оселитися з ними, а я не можу. Ось гадає, що через нього не можу, і навіть буркнув, що він виїде. Я ж весь тільки замираю й ноги мені важко холодіють. Кільки раз я вже збирався сказати мамі про Варку і не маю сил. Але чую, що плигну. Я вже це чую. Плигну несподівано для самого себе. І невже знов замість радости я дам горе? І як дам, як я це зроблю? Що я казатиму? В мене зараз, у цю хвилину дрижать руки від хвилювання. Ні, це божевілля, я ж не зможу поцілувати її, обняти, фізично не зможу. Я ж не матиму сил бути з нею любовним і щиро привітним. Вона це бачитиме й...

Ну, хай бачить, хай навіть так! Хіба ж їй моя жалість не теплитиме замороженого, скрюченого серця? Я ж і тут брешу собі, цим хочу тільки відкрутитись...

Але от я йду з своєю жінкою по вулиці. І головне ж буде не в тому, щоб іти з нею, шоб мати сили підставити себе під здивовані, насмішкуваті, непорозумілі погляди знайомих, а в тому, щоб у собі не чути ні сорому, ні виклику, ні... А хоч би й сором? Хоч би й виклик? Чому я не можу взяти на себе й сорому? Хай буде, хай,—це буде плювком у пику божкам, які ще сидять у мені. Так мені й треба!

Дивно: разом з цим холодом жаху, поруч із гасаючою у всі боки тоскою, в мені іскорками спалахує дивний захват. Я чую незрозумілу, глупу (напевне божевільну) ніжність до Варки. І ще: чую, що тільки тоді зможу легко й вільно обняти Ося, Антошку, Ріну, тільки тоді зможу все винести від них і вільно сміятися з їхніх божків, коли плигну. О, тоді зовсім, зовсім легко!

А ти, біла, що скажеш, як узнаєш? Ти зробиш такі ж самі болючі, великі очі, як тоді, коли задом, мовчки сунулась до дверей. Я цілую сліди твоїх кротких ніг, моя біла, моя далека. Чуєш ти там, бог знає де?

...Варка питає, чи буду вечеряти. Ні, не буду, моя страшна, не буду. Я йду до своїх, вони на мене чекають. Але скоро-скоро ти, може, з більшим правом будеш питати про все, що хотітимеш.

Ні, я таки, здається, хворий, мушу це признати. Мені б варто кудись виїхати, одійти від цього всього. Інакше я, справді, візьму й зроблю це божевілля. Та ще й думатиму, що чиню «подвиг».

Але як тоскно мені, боже, як тоскно й тривожно! Я не бачу самого себе... Піти хіба до Ося, до Антошки, до Ріни й сказати їм: «Годі, я не можу більше!» Хай вони служать своїм божкам, хай обманюють їх і мучаться тим,—хіба вони винні? Хіба не вмирають під цими муками маленькі божки й не ясніє лице Ося від того, що є дійсним володарем усього живого? Чого ж мені боятися? Та й чи цього боюсь я? Самолюбство, божок мій боїться й корчиться в мені. А от піти й прилюдно плюнути йому в стару погану пику його. Схилити свою голову і сказати... Що сказати? Все одно, що хоч. Правду? Яку правду? Чи брехню? Яку брехню? Одна брехня есть: скалічений батько, червоні від сліз очі магері, схудлі ручки Тіня, біль Антошок, Мань, це—брехня. І одна правда: радість їхня, радість, спокій, надія все, що піднімає їх і нищить Никодимів, Стьопок і Теп.

Одна правда в мені: я не можу, Осі, Антошки,мої старі, не можу я не мати в собі вашого болю. Чи хочу я, чи не хочу—хтось чи щось дало мені його й я корюсь йому. І во ім'я його—во ім'я сили, що дала мені цей біль, плюю в пику всім божкам, які сковують силу й розмах життя. Іду до Ося.

XXX.

Коли Вадим вийшов з воріт свого дому, за ним помалу пішла постать чоловічка, що стояв майже цілий день по другім боці вулиці. Провівши Вадима до самого помешкання батьків його, чоловічок знов примостився коло воріт і наготовився терпляче чекати. Він трохи упрів і витирався червоною хусткою,— Вадим дуже швидко йшов.

Ось довго не приходив. Мати й Вадим повечеряли, а його все не було. Потім Вадим читав батькові Євангелію, а мати сиділа й шила. Вона часом глибоко зідхала, але не від того, що читав Вадим, а від свого. І зідхала не тяжко, а як намарений і нарешті спочиваючий чоловік. Далі вони вдвох примусили батька прийняти сонного порошку, щоб заснути. Мати, мучачись останніми часами безсонням, теж за компанію прийняла.

В хатинках було затишно й чисто. Пахло пиріжками з капустою й паленою піччю.

Старі дуже скоро лягли спати, а Вадим, щільно зачинивши двері, сидів у Ося в кімнаті і, дивлячись у підлогу, думав. Іноді він з непорозумінням посміхався, вставав і тихенько робив кілька кроків по хатинці. І знов сідав, часом пильно прислухаючись до кожного гомону за вікном.

Нарешті прийшов таки Ось. Побачивши Вадима, він спочатку просіяв, а потім стримано, немов спіймавши себе, подав йому руку й щепотом спитав:

— Наші сплять?

— Давно...

Вадим не випускав руки брата, навмисне держачи її, хоч той слабо тягнув її до себе й дивився вбік.

— І тебе ждали.

— Зайнятий був.

Ось знов потягнув руку й допитливо зиркнув на Вадима,—той посміхався неприємно, насмішкувато, нещиро. Але руки не випускав, неначе дражнився.

— Пусти, Вадиме...—сухо сказав Ось.

Вадим раптом пустив і зразу ж зробився не то хмурим, не то сумним.

Ось роздягся, непомітно поглядаючи на брата. Схудле, немов хворе, лице Вадима сьогодні ще виразніше кидалось в очі неприємно й гостро блискучими очима.

— Як страйк?—раптом ніби аж злісно кинув Вадим.

— Нічого. Добре...—коротко відповів Ось.

Вадим поспішно вийняв цигарку й уважно став закурювати.

— Не удостоюєш докладнішої відповіді?—знов муркнув він, не дивлячись на Ося й поправляючи кінчик цигарки.

— Чому? Тільки... ти ж знов будеш посміюватись... Тепа й Стьопка йдуть на уступки, а Никодим не хоче...—сухо додав Ось.

— Тепа?

— Так. Між іншим, казала мені Катя, її покоївка, що Тепа щось проти тебе з Стьопкою замишляють. Май на увазі.

Вадим сплюнув, лінивo одкинувся на стілець і з усміхом проговорив:

— Ти таким тоном попереджаєш, немов тобі це цілком байдуже. А сам же тривожишся за мене. І, значить, знов брешеш. А брехать не можна. Потім... чекай! Добре, що згадав: ти, здається, обіцяв мені чи татові, що не будеш брати активної участи в забастовці? Га?

Ось помітно й густо почервонів.

— Неправда! Це не так було...—сказав він жорстко.

— А чого ж ти почервонів?

— Знаєш, Вадиме, лучче б ти йшов собі. Я не хочу з тобою балакати. Мені треба завтра рано вставати.

— І знов збрехав...—з тим же впертим усміхом сказав Вадим.—А коли б я тобі сказав, де взяв гроші, ти б ще не так... А зрештою ти й сам догадуєшся. Тільки боїшся... Сам собі брешеш, себе обманюєш. Ну, а раз з собою чоловік підлий, то й з божками вже не трудно...

— Чого ти хочеш від мене, Вадиме?—раптом тихо і з болем сказав Ось.—Чого ти до мене чіпляєшся? Шкода тих грошей, що дав? Ми їх вернемо тобі. Я слово даю... і дав уже собі.

— І тут брешеш, бо сам знаєш, що мені не шкода. А друге брешеш, бо знаєш, що не зможеш вернути. Все брешеш. І я брешу! Тільки я плюю, а ти он заплачеш зараз або кинешся на мене з кулаками.

— Ти, здається, п'яний трохи?—несподівано бовкнув Ось, із злістю вдивляючись у Вадима.

Той злегка здивувався.

— П'яний?.. Не знаю. Не пив нічого. А може й п'яний...

Говорили вони весь час щепотом, ледве-ледве часом піднімаючи голос.

— Ну, а Ріна твоя як? Ти, здається, мав глупость сказати їм, що я дав грошей? Га?

— Мав!—різко відповів Ось.

— Реабілітувати мене поспішив? Одрекомендувати? Тепер ти вже не так соромишся за мене перед ними?

Ось устав і, нічого не відповідаючи, почав стелити собі ліжко, стараючись не шуміти. Губи його були тісно стулені, немов він їх тримав зо всеї сили.

Раптом під вікном зачулись чиїсь кроки. Ось, тримаючи в одній руці подушку, зразу застиг і став пильно слухати, повернувши одне вухо до вікна.

Була вже друга година ночі,—хто міг ходити в такий час? Крім того вікно виходило на старий смітник, куди ніхто ніколи й удень не ходив.

Ось обережно поклав подушку, хутко підкрався до вікна, одігнув один краєчок завіски й став дивитись. І зараз же побачив блискучі гудзики поліцейської шинелі, а потім жовте від світла з вікна лице, яке в цей мент дивилось не на вікно, а вбік, очевидно, когось слухаючи.

Вадим вирівнявся й уважно стежив за братом.

— Що там?—спитав він, коли Ось одійшов од вікна.

— Поліція...—кинув той, майже спокійно й важко сідаючи на ліжко.

— Сюди? До нас?

— Напевне.

Ось провів рукою по лобі й для чогось озирнувся по хаті. Вадим бачив, як він облизав губи, наче вони в нього зразу висохли. Очі йому стали немов більші й не так заглиблені, холодні й напружені. Лице помітно зблідло.

Вадим устав.

— У тебе щось есть нелегальне?—запитав він заклопотано.

— Есть...—глухо й нудно якось муркнув Ось.

— Що саме? Багато?

— Багато. Проклямації до страйкарів і громадянства.

Під вікном знов обережно прорипіли чиїсь кроки. Брати затихли, чуйно прислухаючись.

— Може, не сюди?—шепнув Вадим.

— Напевне сюди...—процідив Ось.

В сінях кляцнуло клямкою й шарпнуло, силкуючись одчинити.

— Чуєш?..—блідо посміхнувся Ось.

Вадим пильно й чудно якийсь час дивився на брата, не зводячи з нього очей.

Раптом в сінешні двері голосно застукало.

— Де твої проклямації?—неголосно й рішуче спитав Вадим, якось весь вирівнюючись.

— Під ліжком...—бовкнув Ось, прислухаючись до сіней і помалу встаючи.

— Ну, так от. Ти йди до батьків і скоро лягай спати на лаві, там мені мама постелила. Чуєш? А я їм одчиню і прийму.

Ось здивовано подивився на Вадима.

— З якої речі?..

— Осю, не балакай зайвого. Чуєш, стукають? Я скажу, що проклямації мої.

Ось вражено й обурено шарпнувся вбік.

— Ти сказився?! От, дійсно!

Вадим ухопив його за рукав і потягнув до себе, поспішно й з гнівом щепочучи:

— Осю! Я тобі говорю... Ти лучче не сперечайся. На твоїх руках батьки й страйк. Не забувай цього. А мені т р е б а кудись виїхати. Треба, чуєш? Даю слово, не брешу. Мені... треба. І мене швидше випустять, ніж тебе... Іди, Осіку, йди, любий, а то вони будуть ламати двері й тата розбудять. Я їх туди постараюсь не пустити. Вони прийняли сонного порошку. А ти мамі щонебудь збреши, як почує. Старайся не розбудить. І взагалі...

— Вадиме, що ти... Я не можу... Чекай...

— Осю! Ради бога, думай же ти... Іди швидше. Чуєш, вони вже... Ах, та йди ж!

Стукіт у двері ставав усе голосніщий і голосніший. Разів зо два вдарило густо й важко як ногою.

— Осю! Іди, я кажу! Ти про самолюбство своє в цей мент думаєш? Тобі не можна тепер «сідать». Не можна! Ну, обніми й біжи. Мене скоро випустять, даю слово. Тепер же не так, як...

У двері вмить застукали з новою силою й так, що забряжчали вікна. Вадим похапцем обняв Ося, по-

тяг до дверей у хату батьків і штовхнув його туди. Старі спали.

Потім Вадим зірвав з себе піджак, кинув його на стілець і вибіг без нього в сіни.

— Хто тут?—голосно й ніби тривожно крикнув він.

— Поліція! Одчиняйте.

Вадим одсунув засов і розчинив двері. Коло порога стояла ціла юрба людей у шинелях. Звідкись знизу з ручного ліхтаря кидало хистке, гойдливе світло.

— Тут живе Трохим Стельмащенко?—спитав присадкуватий з чорною бородою чоловік у ясній шинелі, що стояв попереду.

— Тут,—сказав Вадим.—Це мій батько.

— А вас як звуть?

— Вадим Стельмашенко.

— Ага, Вадим...—загадково проговорив присадкуатий чоловік.—Ви тут живете?

— Тут.

— Умгу... Ну, покажіть вашу кімнату.

Вадим мовчки повернувся й пішов у хату. За ним рушила вся юрба з приставом на чолі.

— Це?—спитав останній, переступаючи через поріг і озираючись круг себе.

— А брат ваш де живе?

— Теж тут.

— Осип?

— Осип.

— А він тепер де?

— Спить коло хворого батька.

— Обшукать,—коротко кинув позад себе пристав.

Декілька поліцаїв кинулись у різні кутки невеличкої кімнати.

— Господин пристав...—дивлячись у землю, раптом проговорив Вадим.—Я вам сам усе віддам, що маю. Тільки я просив би вас наказати городовим не

дуже гомоніти. Мій батько—чоловік хворий, розбитий паралічем. Коли він узнає, що тут діється, він може померти. Другими словами—ви вб'єте його. Мої проклямації там, під ліжком. Я охоче дам кому треба всі свідчення, арештуйте мене й ведіть. Але.. Я звертаюсь до вас, як до людини, яка може мене зрозуміти...

— Ваше високородіє!—підносячи в цей мент на витягнених руках, як дитину, пачки проклямацій, сказав високий рудий поліцай.

Пристав зиркнув на них без особливої уваги й холодно звернувся до Вадима.

— Ви, значить, Вадим Стельмашенко.

— Так, я—Вадим... Я вам можу навіть показати...

— Я вірю. У вас, значить, дві квартири? Одна тут, а друга на Малій Петровській?

Пристав говорив таким тоном, неначе підказував Вадимові. Один з поліцаїв чимсь загрохотів,—одсував од стіни комод. Пристав хутко повернувся в той бік і строго наказав:

— Тихо там! Вийдіть усі з хати. Станьте в сінях. Всі, всі. Годі. Трус кінчено. Салахневич, звожчик єсть?

— Так точно.

— Значить, у вас дві квартири, добродій Стельмашенко?

Вадим гостро подивився на пристава,—поводження було чудне.

— Так, дві,—твердо сказав він.—Власне, там я тільки доживаю свій строк, а тут буду.. чи той... збирався жити.

— Так... Я маю наказ арештувати вас. Прошу одягтися.

Вадим хутко одягся. В сусідній хаті було тихо, значить, мати не чула нічого. Хлопчик же лежав, очевидно, непорушно.

— Хочете з своїми попрощатись?—сухо кинув пристав.

— Ні, не хочу!—поспішно відповів Вадим, хапливо натягаючи на голову свій картузик. —Я готовий.

— Ми вийдемо й чекатимемо вас надворі, ви можете піти й попрощатись...—ще сухіще запропонував пристав.

Вадим на хвилинку завагався, неймовірно зиркаючи на нього. Але зараз же хитнув головою й проговорив:

— Ні, ми можемо вже йти.

— Як хочете.

Зачинивши за собою двері й одійшовши по подвір'ю кілька кроків, Вадим ще раз озирнувся. У вікні кімнати, в якій лежали батько й брат, було темно.

— Значить, у тюрму, пане пристав?—голосно й немов аж весело спитав Вадим.

Пристав, пихкаючи збоку в темноті цигаркою, відповів:

— Ні, спочатку в участок.

І помовчавши, з цікавістю спитав:

— Ви, здається, задоволені?

— Розуміється!—скрикнув Вадим.—Казенна квартира! Їжа, кімната, а потім і одежу дадуть. Може б ви мені цигарку дали? Спіщив і забув свої на столі. Дуже курити хочеться.

Пристав охоче вийняв портсигар і підніс його Вадимові. Вадим зупинився, а за ним зупинилась серед темного подвір'я вся юрба. Закуривши, він подякував, загорнувся щільніше в плащ і сказав:

— От тепер і в дорогу. А ночі тепер здорово холодні! В який участок поїдемо? Камери топлені там?

— Топлені, не бійтесь. Салахневич, екіпаж! Прошу тут зупинитись.

Вадим зупинився. Улиця була мертво порожня. Жовтою рідкою пунктирною лінією тягнулись по обидва боки лихтарі, все понижуючись, і ті, що

були далеко-далеко, здавалось, лежали просто на землі.

Недалеко стояла бричка, а за нею трохи далі автомобіль. По знаку Салахневича, бричка з грохотом підкотила до воріт, біля яких стояла вся юрба.

— Тікать не будете?—напівжартівливо спитав пристав у Вадима, підштовхуючи його сідати.—Можна нам удвох їхать?

— О, прошу!—готовно відповів Вадим.—Хоч самого пустіть, доїду благополучно до самого участку.

— Так? Гм!.. Ну, коли так, то ти, Салахневич, можеш іти пішки. Одпусти всіх по місцях... Рушай, звожчик!

Вадим злегка підвівся й через тин подивився до помешкання батьків. Чи там темно було, чи невидно було за тином вікон, але Вадим ніякого світла в тім напрямі не побачив.

— Участок недалеко?—слитав він весело.

— Десять хвилин, не більше.

Пристав поклав собі під ноги проклямації і, штовхнувши Вадима, ввічливо проговорив:

— Вибачте, будь ласка!

— Прошу дуже!—так само ввічливо відповів Вадим, одсовуючи свої ноги вбік.

Раптом несподівано десь збоку чийсь жіночий голос крикнув:

— Науме Федоровичу! На хвилинку.

Вадим здивовано озирнувся по вулиці,—ніде не було ні душі. І тут же помітив у дверцях автомобіля, з яким саме порівнялась бричка, невиразний силует людської постаті, власне ясну пляму лиця.

І зразу після цього впізнав голос Тепин!

— Звожчик! Стій!—торкнув пристав у спину візника. Бричка стала.

З автомобіля вистрибнула Тепа, закутана в велику темну хустку. Підбігши до брички, вона поспішно проговорила:

— Науме Федоровичу! Можна?

— Прошу! Прошу!—хапливо одповів Наум Федорович і, повернувшись до Вадима, сказав:

— З вами хотять поговорить. Ви можете злізти й одійти собі вбік. Я почекаю.

Вадим потрохи почав розуміти все, що видавалось таким чудним у цім арешті.

— Вадиме Трохимовичу! На два слова,—голосно сказала Тепа, зазираючи до нього з-за колін пристава.

Вадим трошки посидів, не знаючи, що сказати, потім помалу зліз і пішов круг брички до Тепи. Вона схопила його за плащ і одтягла вбік.

— Слухай, ми зараз же сядемо з тобою в автомобіль і поїдемо до мене. Хочеш?—зупиняючись і впиваючись у нього очима, які в темноті здавались надзвичайно великими й глибокими, гарячим, схвильованим шепотом сказала Тепа. І невідомо для чого злегка потягнула його за плащ.

Вадим мовчав, слабо посміхаючись.

— І що буде?—нарешті якимсь непевним, тріснутим голосом спитав він.

— І буде те, що повинно буть!—сильно й немов з гнівом проговорила Тепа.

— Себто?

— Себто будеш моїм...

Очевидно, тон Вадимового голосу надав їй і цієї сили і гніву.

— Ага. Значить, це ти мене арештовуєш?—по павзі й помалу спитав Вадим.

— Це не важно. Ти хочеш? Хочеш?

Вадим, нічого не відповідаючи, дуже поволі повернувся і, ледве посуваючись, важко пішов до брички.

— Вадиме!—вхопила його ззаду за плече Тепа.— Не роби дурниць! Чуєш?

Вадим зупинився і, повернувшись, тихо сказав:

— Це ти наказала приставу, щоб він старих і брата не чіпав?

— Я, Вадиме, послухай...

— Ну, спасибі, Тепа. За це спасибі. Од душі дякую. Але з тобою не піду. Прощай.

І, круто відвернувшись, хутко підійшов до брички, вискочив і веселим, майже радісним голосом проговорив:

— Ну, вже поговорили! Можна й далі, ваше високородіє. Катай, звожчику! Та швидше, голубчику, я змерз і спати хочу.

«Їхнє високородіє» здивовано подивилось на Вадима, озирнулось на Тепу і, видно, нічого не розуміло.

— Ну, звожчику? Ваше високородіє, та прикажіть же йому везти нас. Я в тюрму хочу.

«Високородіє» зрозуміло.

— Прошу мені тут без патякання! Рушай ти, сидищ!

І поліцай кінцем шаблі злісно пхнув у спину звожчика. Той злякано защарпав віжками й почав стьобати конячинку.

Хвилини через три їх перегнав автомобіль. Він спочатку йшов зовсім тихо, наче хотів, щоб його догнала бричка, потім раптом, ніби обурений, щарпнувся вперед, люто зарявкав ріжком і з скаженою силою понісся по вулиці.

Вадим усміхнувся, підняв комір пальта й зручніше вмостився поруч з набурмосеним, лютим на когось, приставом.

61
896
10 руб 38 коп
(1986)

КООПЕРАТИВНЕ ВИДАВНИЦТВО РУХ

Харків, вул. 1-го Травня № 11,
телефон № 29-84.

РА 896

В. Винниченко

Божки.

(твори,
т. 19)